

69
1

अथ

श्रीमहाभागवतपुराणम्

११ स्कन्धः

भावाथदीपिका-

श्रीधरीशृतटीकासहितम्

69
1

563

अथ

भावा वृद्धि दीपिका

श्रीधरीजी का सहितः

॥एकादशस्कंध प्रारंभः॥

69

I

69

I

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमः परमहंसास्वादितवरणकमलविभ्रकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामवंद्याय १ विजयते परानंदकृष्णपादरजस्रजः । पाधृतामूर्ध्नि जायते महेंद्रादिमहस्रजः ॥ २ ॥ उक्तैकत्रिंशताध्याये मुक्तिरेकादशोत्तमः । जायते येतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ३ नारदो वसुदेवाय समासेन व्यवर्णयत् ॥ भगवानुधवायाधविस्तरणोपपत्तिभिः ४ तत्र प्रथमे ध्याये यदुवंशस्य संक्षयः ॥ उपसिद्धो विरागाय मोसलव्यपदेशतः ५ प्रशन्नितः परानंदकृष्णक्रीडानुवर्णितः ॥ तं निवृत्त्या परानंदपदारोहो नुवर्ण्यते ६ एवं तावदशमस्कंधे भूभारावतारणाय निजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य यदुवंशावतारितसकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविडंबनेन तद्वर्णनस्मरणादिपराणां परेषामानंदकारणं क्रीडा निरूपिता । अथेदानीमुपरमितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकं क्रीडार्थं भूतले अवतारितानां चाधिकारिणां सुरांशानां मौसलापदेशेन तत्तदधिकारिपदप्रापणपूर्वकं ब्रह्माद्यनुग्रहाय निजपदारोहो निरूप्यते । तत्र कुरुक्षेत्रस्य यात्रायामविरक्तस्य वसुदेवस्य कर्षिणा कर्मनिर्वाही रोपथास्यान्नस्मदुच्यतामित्येवं कर्मयोगं पृष्टवतो नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः । कर्मणा कर्मनिर्वाहस्य साधुनिरूपितः । यद्वृक्षपातवित्तेन कुक्कुटेनेत्येतदुपश्रुत्वा दिना तेन वविशुधसत्त्वस्य श्रीरामकृष्णोपरमेश्वरत्वेन ज्ञातवतः षडुभानयनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपविष्टवो वः समवेतार्थं तोतैतदुपमन्महे । यन्नुपुत्रानुसमुद्दिश्य तत्त्वग्रामउदाहृतइत्यादिना तद्विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत् ॥ तदेवेदानीं नारदमुखेन प्रथमपंचाध्यायानिरूप्यते । तत्र प्रथमे ध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुकुलस्य ब्रह्मशापापदेशो नात्युन्नतविषयसुरवानामप्यनित्यताप्रतिपाद्यते ततश्चतुर्भिर्निर्मिजायते

यसंवादेन सपरिकरपरमतत्वनिरूपणं । ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवार प्रस्तावस्त तत्र यो विंशत्या उद्धवे प्रति भगवत
 स्तत्वनिरूपणं । ततोद्वाभ्यां मौसल क्रीडेत्येवमेकत्रिंशत्तथा यैरेका दशस्कंधस्य प्रवृत्तिः तस्य वयथामतिव्याख्यान
 मारभ्यते । तत्र मौसल प्रसंगार्थं पूर्वस्कंधार्थमनुवदति श्लोकद्वयेना कृत्वेति । अवतारयत् अवतारयदित्युक्तमोदृष्ट
 व्यः । जविष्ठवेगवत्तरं अतिशीघ्रं हि सा पर्यवसायिनमित्यर्थः । कलिकलहं १ एतद्विद्युणोक्तिर्येकोपि ता रतिसपत्नैर्दुर्गे
 धनादिभिः कोपिताः कोपकारिताः सुबहु पथाभवतितथा बहुवारानित्यर्थः तदेवाह दुर्गं तहेल न कवग्रहणादिभिरिति दु
 र्गं तं कपट दूतं हेल न मवज्ञा कवग्रहेण दुःशा सनेन द्रोपद्याः केशाकर्षणं एतानि आदि येषां गरहणं न तु ग्रहादीनां तैः कृत्वा

मि

श्री वाररायणिरुवाच कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ॥ भुवो वतार मद्भारं जविष्ठं जनयन्क
 पि लि २ ये कोताः सुबहुपांडुसुताः सपत्नैर्दुर्गं तहेल न कवग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वा निमित्तं नितरेतर
 तः समेता हत्वा नृपा निरहरत् क्षितिभारमाशः २ भूभारराजपुत्रनायदुभिर्निरस्य गुप्तेः स्वबाहुभिरवि
 तपद प्रमेयः ॥ मन्ये वने ननु गतोप्यगतं हि भारं यद्यादवंकुल महो अविषममास्ते ३ श्रीनारीयणाय
 ये कोपिताः तान्पांडुसुता नृपैः कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेता मिलितान् नृपान् हत्वा क्षितेभिरि निरहरत् जहार यद्वा ये को
 पिताः यैश्च कोपिताः तानितरेतरतः परस्परं निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः येतावत्प्रकृत्यैत्यां प्रतनादयः तावत्स्वयमेव हतवान् ये तु दैत्याः बांधव
 धमनास्त्रिताः तान् परस्परं निमित्तं विधाय हत्वा भूभारमण कृतवानित्यर्थः २ आपवभूभारेत्यादि अन्याश्च भुवो भारभूताः राजपुत्र
 नाः राजा एतनासेना राजसेना एतनाश्चेति वा स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादि छलेन निरस्य हत्वा बाहुभिरिति बहुवचनं वस्तु
 तः एतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवं कृष्णः विकीर्षतां तिज्ज्ञात्वा कथं तस्मै पादवानुदुष्टं तिनत्राहा प्रमेयः प्रमातुमशक्यः त्वं तामाह मे

परतिनिविष्टितैर्दुर्गं तहेल न कवग्रहेण दुःशा सनेन द्रोपद्याः केशाकर्षणं एतानि आदि येषां गरहणं न तु ग्रहादीनां तैः कृत्वा
 तथाप्यहं मातमेव मन्ये यत्तस्मादविषमं सोऽयं राक्षसं वंदु ल
 पित्यनेन वस्वरात्वा स्वयं हतमनुवितामिति वृत्तिः ३

तद्दिदमप्यन्यैर्घात्यतां तत्राह नैवेति । अन्यतः देवादिभ्योऽपि यादवकुलस्य परिभवः तिरस्कारो न भवेत् । कुतः मत्संश्रयस्य मांसं
 श्रयत इति मत्संश्रयं कुलं तस्य किंच नित्यं विभवो न हनस्य विभवो न जतुरगादिभिः कुलस्य यद्वा तद्दीदं किमिति संहर्तव्यं तत्राह विभ
 वो न हनस्येति तस्मादेवं करिष्यामीत्याह अतः कलिमिति शान्तिमुपशम उपैमिवर्तमानसामीप्यवर्तमानवद्वा उपैष्यामित्यनेतरं
 धामैव कुलाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितः कृतनिश्चयः संजट्टे उपसंहृतवान् ५ तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वे संपाद्य स्वलोकं जग
 मत्याह लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्तो गोपयायामवेक्ष्य लोकेषु लावण्यं नास्तीत्यर्थः यद्वा लोके श्योला

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथं चित् मत्संश्रयस्य विभवो न हनस्य नित्यं ॥ अतः कलिं यदुकुलस्य विधाय वे
 णुस्तंबस्य वान्मिव शान्तिमुपैषिधाम ४ एवं व्यवसितो राजन् सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥ शापव्याजेन वि
 प्राणां संजट्टे स्वकुलं विभुः ५ स्वमूर्त्या लोकलावण्यं निर्मुक्त्या लोबनं नृणां ॥ गीर्भिः स्ताः स्मरतां वित्तं
 परैस्तानीक्षतां क्रियाः ६ आधिद्यकीर्तिं सुभोकां वितत्य ह्यजसानुको ॥ तमोनयातरिष्यं तीत्यगादस्व
 पदमीश्वरः ७ श्रीराम ॥ ॥

वण्यस्य विनिर्मुक्तिर्दानयतः यत्संपर्केण लोकालावण्यं वंतो भवन्ति इत्यर्थः
 तथा स्वमूर्त्या नृणां लोबनमाधिद्य आरुष्यत तोन्यस्यावलोकेन लोबनस्या प्रवृत्तेः तथा स्वगीर्भिस्ताः गिरः स्मरतां वित्तं वाधिद्य
 तथा परैस्तत्र तत्रां कितैस्तानि परानीक्षतामीक्षमाणानामन्यतोगमनादिकाः क्रियाश्चाधिद्य तरानां तनानां सर्वेषां वक्षुरादि
 वृत्तीस्त्वेकनिष्ठाः कृत्वेत्यर्थः ६ किंवदंत उपरिजनिष्यमाणानां संसारतरणाय कौटुम्बिकां शोभनाः श्लोकाः कवीनां य
 स्यातां स्वकीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या अजसा सुरेनेव मुनिश्चितं तमस्तारिष्यं तीत्यभिप्रेत्य ईश्वरः स्वंपरं स्थानं मागमदिति ७

अब्रह्मणेभ्यो दातृभ्यो वा असेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यंति वृष्णयस्तु न तथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किं व को ये जा
ते पिरुष्णावेतसां कथमभूत् कथं प्रादुरभूदित्यर्थः ८ अतः स्पष्टस्य निमित्तस्या भावात् निमित्तांतरपृच्छ नित्यं नि
मित्त इति एकात्मनां एक विज्ञानां कथं भेदः कलहः ९ ईश्वरे छेवान्निमित्तमिति परिहरति बिभ्रदिति सकलानां
सुंदरवस्तुनां संनिवेशो विन्यासविशेषो यस्मिन् तत्तद्वपुर्विभ्रतर्हि किमिति सौंदर्याद्विषयपरः न सुमंगलं कर्म विरनुत्
त्किं कयापि कामनयान आप्तकामः तर्हि किमिति कर्म विरतिपरः न धामद्वारवत्याख्यं गृहमास्तु यरममाणः ग्रहेरममा

राज्ञो वाव ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं रक्षोपसेविनां ॥ विप्रशापः कथमभूत् दृष्ट्यानां कृष्णावेतसां ८
यन्निमित्तः स वैशापो यादृशो द्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ९ श्रीशुक उवाच
बिभ्रदपुः सकलसुंदरसंनिवेशं कर्म विरनुभुवि सुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्तु य धामरमं गमा उदारकी मा
तिः संहर्तुं मे छतकुलं स्थितकृत्यशेषः १० कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायजगत्कल्लिमलाप
हराणि कृत्वा ॥ कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो नि सृष्टाः ११ श्रीशमाय

न
णो कर्मग्राहयितुमित्यर्थः ननु किमाप्तकामस्य गृहस्या कर्म भिर्वति त्राह उदारकीर्तिर्वहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य सः कीर्तिविज्ञानार्थमि
त्यर्थः एव परमेश्वर्येण वर्तमान एव कुलं संहर्तुं मे छत तत्कस्य हेतोः स्थितः कृत्ये भूभारहरणे शेषो यस्य सः १० ईश्वरे छयो धितं
अस्तु शापनिमित्तं वक्तुमाह कर्माणि तिकमर्थमाह ताः कर्माणि कृत्वा नि सृष्टा मुनयः पिंडारकं समगमन् नित्यन्वयः नि सृष्टाः प्रसिद्धाः
पूर्वोक्ता उदारकीर्तिता विष्णुवत् कर्माणि विज्ञानं पुण्यनिवहानीत्यादिभिः पादैः कानि विदुश्च मे धादिकर्माणि पुण्यमेव नयन्ति
पुत्रोपलालनादीनि तु तत्कालं सुखमेव कुर्वन्ति प्रायश्चित्तादीनि तु पापमेव हरन्ति तु सर्वतो मुखानीत्याह पुण्यनिवहानि कीर्तनादिना पु
ति

पया नि निवहेति प्रापयति तथैव सुमंगलानि निमित्तसुरवापहानि गाय
तो जगतः कल्लिमलापहराणि कृत्वा मुनिप्रसूयापने हेतुः कालात्मनां संहार
करुण्ययुदेवगेहे निवसतास्त्रिकुलजहिर्बतित्यर्थः पिंडारकं ततो नातिदूरेति
र्थविशेष ११

पि

१२ उपसंगृह्यपादसंगृहकृत्वा १३ प्रश्नप्रकारमाहतेवेषयित्वेतिद्वयेनहेअमोघदर्शनाः विप्राः एषां तर्बलीगर्भिणी
वः युष्माकसाक्षात्प्रष्टुं विलज्जतीलज्जमाना अस्मन्मुखेन वृद्धति प्रसोष्यती आसन्नप्रसवा किंस्वित्संजनयिष्यतिकन्या
वापुत्रं वा तत्प्रश्नत १४ १५ प्रलब्धावविताः १६ तस्मिन्नुदरे अयस्मयलोहमयं १७ मंदभाग्येनेस्माभिः किमेत

विश्वामित्रो सितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः ॥ कश्यपो वामदेवो त्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुप
ग्रज्य कुमारपदुनेरना गोउपसंगृह्य प्रष्टुं रविनीता विनीतवत् १३ तेवेष विप्रास्त्रावेवैः सावर्जो
ववती सुतं ॥ पषाष्टुतिवो विप्रा अतर्वत्सितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रश्नतामोघदर्शनाः ॥
प्रसोष्यती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धो मुनयोऽकुपितान् प ॥ जनयिष्यति वो मे स्तान्नुः
हामुसलं कुलनाशनं १६ तद्भुत्वातेति संव्रस्ता विमुच्य सहसोदरं ॥ सावस्पर्ददृशुस्तस्मिन्मुसलं ख
ल्वयस्मयं १७ किंकर्तुर्मंदभाग्येनः किं वरिष्यति नो जनाः ॥ इति विहृलिता गेहानारायमुसलं ययुः
१८ तद्योपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः ॥ राक्षसावेदया वक्रुः सर्वपादेव संनिधौ १९ श्रुत्वामोघं वि
प्रशापं दृष्ट्वा वमुसलं नय ॥ विस्मिताभयसंव्रस्ता बभूवुर्द्वारकोकसः २० तद्गुणयित्वा मुसलं यदुराजः
स आहुकः ॥ समुद्रसलिले प्रास्य लोहं चास्यावशेषितं २१ कश्चिन्मत्स्यो ग्रसी लोहं चूर्णानितरले स्तनः ॥
उग्रमानानिबेलायां तन्नाम्या संवृकिलैरंकाः २२

तल्लतेन अस्माकं वरिष्यतीति विहृलिताः संतो मुसलमादाय गेहान् ययुः १८ राज्ञे उग्रसेनाय नतु श्रीकृष्णाय १९
२० आहुकः उग्रसेनः सोपि श्रीकृष्णमष्टष्टुवप्रास्यत् प्रसिप्तवान् अस्य मुलं स स्पृष्ट्वा क्रियमाणस्यावशेषितं लोहं वप्रास्यत् २१ राम
तृणयिरोषः तरले स्तरगेः २२ श्रीराम ॥ ३

मत्स्यो गृहीतो मत्स्ये प्रैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ॥ तस्योदरगतं लोहं सशाल्ये लुब्धको करोत २३ भगवान् ज्ञात सर्वार्थ ईश्वरो पितरन्वया ॥

तोपि

अन्यैर्मत्स्यैः सह शाल्येशरणे २३ ज्ञाता सर्वार्था येन स ईश्वरो पातिसमर्थोऽपि सन्नन्यथा कर्तुं नैष्ठिकं च न्यमो दत्तयुतः
कालरूपी २४ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ द्वितीये निमित्ताय तसंवादे नानारदः ॥ धर्मान्
भागवतान् भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अर्माक्षिणं प्रसूतां विपुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्रवा
सः संभवतीत्याह गोविंद भुजगुप्तायामिति न तस्यां शापोदः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासने लालसा औत्सुक्यं यस्य सः २

॥ श्रीशुक उवाच गोविंद भुजगुप्तायां दूरावत्यां कुरुद्वह ॥ अवात्सी नारदो माक्षिणं कृष्णोपासन
लालसः १ को नुराजं न्द्रियवान्मुकुंदवरणां बुज ॥ न भजेत्सर्वतो मत्स्यरूपास्य ममरोत्तमैः २ तमेकदा
तु देवाधिपे वसुदेवा गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवायेदमब्रवीत् ३ श्रीवसुदेव उवाच भगवन् भवतो
यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कृपणानां यथा पित्रोस्तमश्नोकवर्त्मनां ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय वसु
खाय च ॥ सुखायैवाहि साधूनां त्वादृशमन्युतात्मनां ५ भजेति येषां देवान् देवा अपि तथैव तान् ॥
जायेव कर्मसंविदाः साधवो दीनवत्सलाः ६

तेषां

यद्भजेने मुक्ता नाम पादशमौत्सुक्यं तं कोनाम न भजेदित्याह को न्विति ॥ इन्द्रियवानिति ॥ इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव याधिका रिविशेष
णमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मत्स्यस्य सः २ ३ यथा पित्रो यत्र आगमनमपत्यानां स्वस्तये ॥ मंगलाय यथा वज्रतम
श्नोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपणानां स्वस्तये तथा भगवद्रूपस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तयेति ४ देवैरपि मूढतामु
पमानमनुवितमित्याह भूतानामिति ॥ देवानां चरितं मतिवृत्त्यादिना भूतानां दुःखायापि भवतित्वादृशां त्वया सदृशं अत्यु
ति आत्मा येषां ५ किं सुखं कुर्वतोऽपि भजनानुसारेण कुर्वति न तथा साधव इत्याह भजंतीति जायेव ॥ यथा पुरुषो यावत्क
रोति तावदेव तस्य जायापितथा कर्मसंविदाः कर्मसहायाः ६ श्रीरामायनमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामाय
१२ ॥ कर्तुं नैष्ठिकं द्विप्रशापं कालरूपं न्यमो दत्त २४ इति श्रीभाग० भा० एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥

देवाः

नी

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यप्रेर्जालेनान्यैः सहार्णवे ॥ तस्योदरगतलोहं सशाल्ये लुब्धको करोत २३ भगवान् ज्ञात सर्वार्थ ईश्वरो पितृद्वयम् ॥

अन्येर्मत्स्यैः सह शाल्येशरात्रे २३ ज्ञाता सर्वार्था येन स ईश्वरो पातिसमर्थोऽपि स नून्यथा कर्तुं नैधत् किं च न्वमो दत्त यत्
कालरूपी २४ इति श्रीभागवते भावार्थटीपिकायां एकादशे प्रथमः ॥ ॥ द्वितीये निमित्ता यन्त संवादे नाहनारदः ॥ धर्मानु
भागवतानुभक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अर्माक्षणां प्रसूता विपुन पुनरवात्सीदित्यर्थः ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैक ब्रवा
सः संभवतीत्याह गोविंद भुजगुप्तायामिति न तस्योशापोदः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासने लालसा औत्सुक्यं यस्य सः १

॥ श्रीशुक उवाच गोविंद भुजगुप्तायां दूरावत्यां कुरुद्वह ॥ अवात्सी नारदो भीक्षुर्लक्ष्णोपासन
लालसः १ को नुराजं न्द्रियवान्मुकुंदवरणां बुज ॥ न भजेत् सर्वतो मत्पुरुषास्य ममरोत्तमैः २ तमेकदा
तु देवर्षिर्वसुदेवा गृहागतं ॥ अर्चितं सुखमासीनमभिवाधेदमब्रवीत् ३ श्रीवसुदेव उवाच भगवन्भवतो
यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां ॥ कृपणां नां यथापि त्रोरुतमश्नो कवर्त्मनां ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय वसु
देवाय व ॥ सुखायैवाहि साधूनां त्वादृशमन्युतात्मनां ५ भजंति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ॥
यायेव कर्मसंविदाः साधवो दीनवत्सलाः ६

यद्भजेनेमुक्ता नामणी दृशमौत्सुक्यं तं कोनामन भजेदित्याह को न्विति ॥ इन्द्रियवानिति ॥ इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यथाधिकारि विशेष
णमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मत्पुरुषस्य सः २ ३ यथापि त्रोरुतमश्नो कवर्त्मनां ४ देवैरपि मृतामु
पमानमनुवितमित्याह भूतानामिति ॥ देवानां चरितं मतिवृष्ट्यादिना भूतानां दुःखायापि भवति त्वादृशां त्वया सदृशे अभ्यु
ति आत्मायेषां ५ किं सुखं कुर्वतोऽपि भजनानुसारेण कुर्वति न तथा साधव इत्याह भजंतीति ॥ यायेव ॥ यथापुरुषो यावत्क
रोति तावदेव तस्य यापितथा कर्मसंविदाः कर्मसहायाः ६ श्रीरामायनमः श्रीकृष्णायनमः श्रीरामाय
१२ ॥ कर्तुं नैध द्विप्रशापं कालरूप्यं न्वमो दत्त २४ इति श्रीभाग० भा० एकादशे प्रथमः ॥ ॥ ७ ॥ ॥

देवा ३

तोपि

तेषां

नी

ते देव्यं यद्यपि भगवत आगमनमात्रेणैव वयं कृतार्थास्तथापि पृष्ठामः तवेति। तवैर्धर्मैः प्रसन्नो भगवान् तानित्यर्थः ७ ननु
त्वत्तोषिकमन्यो भगवत्प्रसादपात्रमस्ति तत्राह अहं किलेति। भुवि प्रजार्थं पूजयं पुत्रलाभप्रयोजनसदृशं जितवान् किलेति।
सुती गृहे भगवदुक्तमनुस्मरति। अतो यथा मुख्ये महितथानोस्मान् शाधि शिष्ये विवित्राणि व्यसना नित्यस्मिन् संसारतस्मा
संसारान् तथा विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् तस्माद्भूवद्भिर्हेतुभूतैः अजसा अनायासेन अधासाक्षात् ९ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वे

ब्रह्मं तथापि पृष्ठामो धर्मो भगवतां स्तवः॥ यां धृत्वा अध्यामर्त्यो मुच्यते विश्वतो भयात् ७ अहं किल पुरातनं
तं प्रजार्थं भुवि मुक्तिदं ॥ अपूजयन्मोक्षाय मोहितो देवमायया ८ यथा विवित्रव्यसनाद्भवाद्भविष्यतो भ
यात् ॥ मुख्ये मर्त्यजसेवा ध्यानतः शाधिसुव्रत ९ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्नेवैकतप्रभो वसुदेवेन धीमता ॥
प्रीतास्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः १० श्रीनारद उवाच ॥ सम्यगेतद्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ॥
यत्पृष्ठसे भगवता नृधर्मास्ते विश्वभावनात् ११ श्रुतो नुपठितो ध्यात आहृतो वानुमोदितः ॥ सद्यः पुना
तिसप्तमो देव विश्वदुहोपि हि १२ त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितो भगवानघरेवो
नारायणो मम १३ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनं ॥ आर्षभाणां वसंवारं विदेहस्य म हात्मनः ॥
१४ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वयं भुवस्य यः ॥ तस्याग्राधस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः १५

न प्रस्तुतैर्हरिं संस्मारित इत्यर्थः १० प्रीतिमा विष्करोति सम्यगिति विभिः पृष्ठसे पृष्ठसि विश्वभावनात् सर्वशोधकान् ११ आहृतः
आस्तिक्येन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः सप्तमो भगवतो धर्मः देवदेवसुदेव इत्यर्थः यदा देवेभ्यो विश्वस्मैव दुष्टं तिये
तानपि १२ क्वत्त्वया महानुपकारः कृत इत्याह त्वयेति। पुण्यश्रवणकीर्तने यस्य सः १३ अत्रापि भगवद्धर्मनिर्णये विविदे
हस्यजनकस्य १४ आर्षभानीमुत्पत्तिं सान्वयां विविच्य कथयति प्रियव्रत इति सप्तभिः १५ श्रीरामभद्राय नमः श्रीकृष्णाय

मोक्षधर्मविविक्तया मोक्षधर्माणां प्रवर्तने उया अवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः तस्यैव वेदपारगं सुतशतमासीत् १६ तेषामेष भसुता
 नो मध्ये नवयोगीश्वराणां वरितं वक्तुं मितरेषां वरितं ततो विविच्य आह तेषां मिति । एतदुत्तमोर्ध्वनामवर्धं यस्य नाम्नाभारतमित्युद्धृतं
 विख्यातमासीत् एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः १७ इमांश्चो गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनः सेवमानः सन् १८ नवसुतोः
 नवद्वीपपतयः नवानां ब्रह्मावतीरिभूस्वशां पतयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणा अभूवन् १९

तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविविक्तया ॥ अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्दुल्लपारगं १६ तेषां वैभरतो ज्येष्ठो नारायण
 परायेण ॥ विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्धृतं १७ समुक्तभोगां त्यक्त्वा मोर्निर्गतस्तपसा हरिं ॥ उपासीनस्तत्पर
 वोलभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषां नवनवद्वीपपतयोऽस्य समततः ॥ कर्मतंत्रप्रणे तार एकाशीतिर्ज्ञातयः
 १९ नवाभवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ॥ श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरिक्षः
 प्रबुधः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रो धर्मिलश्च मसः करभाजनः २१ त एते भगवद्विषयं विश्वं सदसदात्मकं ॥ आत्म
 नो व्यतिरेकेण पश्यतो व्यवरन्महा २२ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोका
 २३ मुक्ताश्चरेति मुनिवारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवना निकामं २३ त एकरानि मेऽसन्मुपतन्मुर्य
 दृष्टया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः २४ तान् दृष्ट्वा सूर्यसंकाशां महाभागवतान् नृप ॥ यजमा
 नान् यो विप्राः सर्वे एवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणा ॥ प्रातः संपूजया वक्रैः आसनस्था

अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवतः आत्माभ्यासे कृतश्रमा इत्यर्थः वातरशना दिग्बराः आत्मविद्यायां विशार
 दाः निष्णाताः २० तेषां पारमहंस्यवरितमाह त एतदुत्तमोर्ध्वनामवर्धं यस्य नाम्नाभारतमित्युद्धृतं
 व्यतिरेकेण पश्यतः २२ अव्याहता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येवाते मुक्ता अनासक्ताः २३ महात्मनो निमिः वि
 ता यमानं अनुष्ठीयमानं अजनाभे भारतवर्षे २४ यजमानो निमिः अन्नयः आहवनीयादयः विप्राः कुत्विगादयः २५ अभि

प्रसन्नोत्तमा २६ श्रीरामभट्टय

स्वरूपैव रोचमानान् नत्वा भरणार्थं प्रकारैः ब्रह्मपुत्रोपमानं सन्कुमारादिसदृशान् २७ परमप्रीत्या तद्दर्शनमभिनं
रतिद्वयभ्यामन्यदति। ननु भगवतः पार्षदानां कथमत्रोपलब्धिस्तत्राह विष्णोर्भक्तालोकपावनार्थं सर्वत्र प
र्यटतीत्यर्थः २८ मया दुर्लभं लब्धं अहोभाग्यं इत्याह दुर्लभं इति। बहुवोदेहा भवंतियेषां ते देहि नो जीवास्तिषां क्षणभ
गुरोऽपि मानुषो देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुण्ठः प्रियो येषां। वैकुण्ठस्य वा प्रियास्तिषां दर्शनं २९ हे अनघा-

तान् रोचमानान् स्वरूपा ब्रह्मपुत्रोपमानं व॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रया वनतो नृपः २७ विदेह उवाच
मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान् चो मधु द्विषः॥ विष्णोर्भक्तानि लोकानां पावनाय वरंति हि २८ दुर्लभो मानु
षो देहो देहिनां क्षणभंगुरः॥ तत्रा विदुर्लभं मन्ये वैकुण्ठं प्रियदर्शनं २९ अत आत्यंतिकं क्षेमं पृष्ट्वा मो भ
वतो न घाः॥ संसारे स्मिन् क्षणार्धोऽपि सत्संगः शो वाधिर्नृणां ३० धर्मान् भागवतान् ब्रूत यद्दिनः शु
तये क्षमं॥ येः प्रसन्नः प्रपन्नाय रास्य त्यात्मानमप्यजः ३१ श्रीनारद उवाच एवं ते निमिनो पृष्ट्वा वसु
देव महत्तमाः॥ प्रतिपूज्याश्रुवन् प्रीत्या स सदस्यं त्विजं नृपं ३२ श्रीकविरुवाच मन्ये कुतश्चिद्भूय मे
श्रुतस्य पार्श्वोऽपि पावनमत्र नित्यं॥ उद्दिग्धबुधैरसदात्मभावाद्दिश्यात्मना यत्र निवर्तते भीः ३३

निरवधाः भवतो युष्मान् आत्यंतिकं क्षेमं पृष्ट्वा मः युतः क्षणार्धकालं भवोऽपि सत्संगः शो वाधिर्नृणां धित्वा भेयथानं रोभवन्ति त
थात्र परमानंदस्यार्थः ३० तदर्थं विभागवतान् धर्मान् ब्रूत यद्दिनोऽस्माकं श्रूयते तद्भूवणाय क्षेमं योग्यं भवति। कथं भूतान्
ये धर्मेः प्रपन्नाय भक्त्या अज्ञो हरिः आत्मानमपि रास्यतिताम् ३१ स सदस्यं कुलविश्वं वर्तमानं तेऽपि भगवद्धर्मध्वजं
परावर्तयित्वा भगवद्धर्मतत्त्वमायातत्तरणा निवा ब्रह्मकर्मवितारेहा भक्तप्राप्य पुण्यकमान्। ज्ञातुं क्रमेण कृतवान् वप्र
भ्रान्तिमिर्नवा एकेकस्योत्तरं प्रोक्तुः कविमुखा मुनीश्वराः ३२ प्रथममात्यंतिकं क्षेमं कथयति मन्ये इति न कुतश्चिद्भूय मे

स्मात्तरकुतश्चिद्भूय मे अत्र संसारे असदात्मभावान् असति देहा
दावात्मभावनात् नित्यं सर्वदा उद्दिग्धबुधैः विद्यात्मना सर्वथा
८ निःशेषं यत्र पार्श्वोऽपि पावनमत्र नित्यं ३३

भागवतधर्मलक्षणमाह ये वैदिति मन्यादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्तातिरहस्यत्वात्स्यमुखेनैव भगवता विरुषामपि पुं
सां अजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्तास्तान् भागवतानुधर्मानुविधि ३४ अजः परेन सुकरत्नमुक्ते विरुणोति
यानिति यानास्त्रायाश्चित्ययोगादिद्विवनप्रमाद्येत विघ्नेन विहन्येत किं निमील्यनेत्रे धावन्नापि हयेषु भागवतधर्मेषु न
स्वलेत निमीलनेनामाज्ञाने यथाहुः श्रुतिस्मृता उभेनेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ॥ एकेन विकलः काणो ह्याभ्यामधः प्रकीर्तित इति
अज्ञात्वापीत्यर्थः यथा परं न्यासस्तान् मतिक्रम्य शीघ्रं परतः परं न्यासेन गतिर्धावने तद्वदत्रापि किं विक्लं सिदति क्रम्यातिक्रम्या

ये वै भगवता प्रोक्ता उपायाद्यात्मलब्धये ॥ अजः पुंसामविरुषां विधिभागवतानुहितान् ३४ यानास्त्रायनरो
राजन्प्रमाद्येत कर्हि चित् ॥ धावन्निमील्यवानेनेत्रे न स्वलेत् न यतेदिह ३५ कायेन वा वा मनसैर्द्विषैर्वा बुध्यात्म
नावानुसृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणा येति समर्पयेत्तत् ३६ श्रीगोपालाय नमः ॥

तिश्रीधर्मनुष्ठानं धावनं तथानुतिष्ठन्नपि न स्वलेत् न प्रत्यवापी स्यात् तथानपतेत् फलात् न भ्रश्येत् ॥ ब्राह्मणादीनामु
क्तानुधर्मानु कश्चिदकुर्वाणो भागवतानुधर्मानुश्रवणकीर्तनादीनुकुर्वाणस्तत्फलं प्राप्नुयादिति भावः ३५ ननु केते भागव
ताधर्मा ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति ॥ आत्मनावित्तेन अहंकारेण वा अनुसृतो यः स्वभावः सस्मादयमर्थः न
केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपाति तथा व भगवद्गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि
ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मर्दण्यमिति ॥ यद्वा ननु कायादीनामेव कर्मनात्मन इत्याशंक्याह अध्यासे
नानुसृतान् ब्राह्मणत्वादि स्वभावात् यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणा येति समर्पयेत् तथा स
तिसकलमपि कर्म भागवतो धर्मे भवतीति भावः ३६ श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामाय नमः

ननु किमेव परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतो भयं तन्मायया भवेत् अतो बुधो बुद्धिमान्न तमेवाभजेत् । ननु भयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति सर्वदेहो हंकारतः सर्वस्वरूपास्मरणात् किं भवेत् तस्य मायाकरोति अत आह ईशादप्येतस्य तद्विशिष्टस्य तन्मायया स्मृतिः भगवतः स्वरूपा स्फूर्तिस्ततो विपर्ययो देहोऽस्मृतिततो द्वितीयाभिनिवेशादयं भवति । एवं प्रसिद्धलौकिकीष्टयिमायासु उक्तं च भगवतो देवीष्टेषां गुणमयी मम मायादुरत्यया ॥ मामेव प्रपद्यते मायामतांतरं निते । एकया व्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत् किं वगुरुदेवतात्मा गुरुदेवता ईश्वर आत्मा प्रकृत्यस्य तथा हि सन्नित्यर्थः ३७ ननु विषयविहितवित्तस्य कुतो व्यभिचारिणा भक्तिः संभवति कुतस्तस्मात्

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्याद् ईशादप्येतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्मायया तो बुध आभजेत् तं भक्त्येकये शृणु देवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभाति हि दूयो ध्यातुं धिया स्वप्न मनोरथो यथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुंध्यादभयं ततः स्यात् ३८ शृण्वन् सुभद्राधिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणि वयानिलोके ॥ गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् चित्तजो विबरेदसंगः ३९

यंतत्र न तावद्विषयो नाम वास्तवोऽस्ति किंतु मनो विलासमात्रं अतो मनो नियमेन भजनादभयं स्यादित्याह अविद्यमानोऽपि तद्व्यपेक्षितप्रपञ्चः ध्यातुः पुंसः धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः तत्र स्मात्कर्माणि संकल्पयति विकल्पयति वयं मनस्तन्निरुंध्यात् नियतेत ततश्चैकया भक्त्या भजनादभयं स्यादित्यर्थः ३८ एतदर्थं ताशंक्यमित्याशंक्य सुगमं मार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानि तान्येव जन्मानिकर्माणि अपर्योयेषां तानि एतान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याह यानिलोके प्रसिद्धानि गीतानि तानि शृण्वन् गायंश्च विबरेत् असंगो निस्पृहः ३९ श्रीगोपालाय नमः ॥ ॥

८२

न

एवंवभजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्य संसारधर्मातीता गतिमाह एवमिति। एवंव्रतं व्रतं यस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नामकी
र्त्या जाता नुरागः प्रेमयस्य सः अतएव दुत विन्नः भुवै हृदयः कदाचिदुक्तं पराजितं भगवंतमा कलयेच्चैर्हसति एतावतं कालमुपेक्षि
तोस्मिन्निति रोदिति अत्योत्सुक्या द्योति कोवाति हरे मा मनुग्रहाणेति अतिहर्षेण गायति जितं जितं मिति नृत्यति किं दं भिकवत्
यस्य प्रतिप्रकाशयितुं ननु आरवत् ग्रहहृत्तवत् लोकबाह्यः विवशः ४० किं वस्वमिति सत्त्वानि भूतानि आकाशादियत्किं वि
दुतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत्। स भावनायां लिङ् ४१ न न्वियमारुहयोगानामपि बहुजन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं ना
मकीर्तमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्य सदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिभजतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा वे

एवंव्रतस्वप्रियनामकीर्त्या जाता नुरागो दुत विन्न उच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौति गायत्युन्मादव नृत्यति लोकबा
ह्यः ४० एवं वायुमग्निं सलिलं महो वज्रोत्तं विस्त्वानि रिशोड्मादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किं व
भूतं प्रणमेदन्यः ४१ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्रैव विक एक कालः ॥ प्रपद्यमानस्य य
था श्रुतस्य सुष्ठिः पुष्टिः सुदया यो नु घासं ४२ इत्यभ्युतोऽभिभजतो नु वृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥
भवेति वै भागवतस्य राजस्तनः परांशानि मुपैतिसाक्षात् ४३ राजो वाच अथ भागवतं ब्रूतय धर्मो यादृशो नृणां।

परे शानुभवः प्रेमास्पद भगवद्रूपस्य स्फूर्तिस्तया निर्वृतस्य ततो न्यत्र गृहारेषु विरक्तिरित्येव विकः एक कालः भजनसमकाले
वस्थात् यथा श्रुतो भुजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टि रुद्रभरणं भुनक्ति तत्र प्रतिग्रासस्य उपलक्षणमेतत् प्रतिमिक्ष्य मपियथा स्युः
तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किं विक्तिं विस्वमादित्रिके जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परंप्रेमादिताय ते बहुग्रासभोजिन इव परमं ह
ष्यति ४२ ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यभ्युतोऽभिमिति ४३ भागवतस्य भवतीत्युक्ते तस्य लक्षणा एव ति अ
थेति धर्मः यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथा वरति वर्तते ब्रूते वा ये श्रुतिगैर्भगवतः प्रिये भवति ४४ श्रीराम

यधर्म इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयः पश्येत्तथा ब्रह्मरूपे आत्मनि
अधिष्ठाने भूतानिवयः पश्येत्तदा आततत्वाद्ब्रह्मात्मा हि परमो हरेति तत्रोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु मशकारिष्वपि
निर्यतत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावेन निराश्रयैश्वर्यमेव यः पश्येत्तत्तु तस्य तारतम्यं तथात्मनि हरेव भूतानिवयः पश्येत्तक
थ भूते भगवति अच्युते श्रियादिस्वरूपेन तु पुनर्जडमलिनभूता श्रयत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्यादिप्रच्युतिं पश्येत्तस
र्वत्र परिपूर्णं भगवत्तत्त्वं पश्यन् भगवतोत्तममर्थः ४५ प्रेमवमेव जीवकृपावत्पेक्षावता ईश्वरादिषु बतुर्बुधः करोति सम

हरिकृपा सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानि भगवत्यात्मन्येषां भगवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधी
नेषु बालिशेषु दुष्टेषु च ॥ प्रेममेव जीवकृपोपेक्षापः करोति समध्यमः ४६ अर्वायां प्रेमवद्वयं पूजायः श्रद्धयेहते ॥
न तद्भूतेषु वा न्येषु सभक्तः प्राकृतस्मृतः ४७ गृहीत्वा पादियोरथान्नं योनद्वेष्टिनदृश्यति ॥ विष्णोर्माया
मिदं पश्यन् सर्वे भगवतोत्तमः ४८ देहं द्रियप्राणमनो धिया योजन्माप्ययमुद्वेष्टतर्बकृष्वैः ॥ संसारधर्मे
विमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकनित्यः सर्वे

धर्मो भगवतः एव भूतस्य ते रस्य दर्शनात् ४६ अर्वायां प्रतिप्रायां पूजामाह ते करोति न तद्भूतेषु अन्येषु वसुतरो न करोति प्रा
कृतः प्रकृतिप्रारंभः अधुनैव प्रारंभः भक्तिः शनैः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ४७ पुनरष्टभिः श्लोकेभ्यो हितत्वादुत्तमं भगवत
स्यैव लक्षणमाह गृहीत्वा पादियोरथान्नं योनद्वेष्टिनदृश्यति ॥ विष्णोर्माया
किं देहादीनां संसारधर्मैः जन्माप्ययो दिभिर्यो हरेः स्मृत्या विमुह्यमानः स भगवत प्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य क्षु
पासे मनसो भयं बुधैस्तर्बतृष्णा इन्द्रियाणां क्लृप्तं श्रमस्तः ४९ कामश्च कर्मणि च बीजानि ववासनां स्तेषां वासुदेवैकनित्य
आश्रयो यस्य एतेन गृहीत्वा पीत्यादिश्लोकत्रयेण देवहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति यथा वरतीत्यस्योत्तरमुक्तं ५०

मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रभवतुष्टये॥ तृतीयेतत्तरदत्तमार्गमैर्मुनिभिः पृथक् १ विष्णोर्मायामिदं पश्यन्निस्तुतं अतो माया एतानि
परस्येति हे भगवन्तः २ ननु कलक्षणो भागवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं बहु प्रश्नैः अत आह नानुत्तर्यते। संसारतापैर्निर्तरा
नमो हंतस्य भेषजं हरिकथाम्तरूपं युष्माद्वेत्तुषमाणो नानुत्तर्यामि २ प्रीयायाः स्वरूपतो निरूपणं संभवात् सृष्ट्यादिका
र्यद्वारेणानिरूपयितुमाह एभि रिति। आद्यः पुरुषः यदा शक्त्या भूतानां आत्मा कारणभूतः एभिः स्वसृष्टेर्महाभूतेरुच्चावका
निर्भूतानि ससर्ज एवामाया भगवत्तरति वरम श्लोक पादस्य प्रतिश्लोकमनुवंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये। स्वमिमी

राजोवाच परस्य विष्णोराशस्य मायिना मयि मोहिनीं॥ मायावेदितुमिच्छामि भगवन्तो ब्रुवन्तु नः १ नानुत्तर्ये
ब्रुवन्तु युष्माद्वेत्तु हरिकथाम्तरं॥ संसारतापनिष्ठो मर्त्यस्तत्राप्यभेषजं २ अंतरिक्ष उवाच एभिर्भूतानि भू
तात्मा महाभूतेर्महाभुजः॥ ससर्जोच्चावकान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंच
धातुभिः॥ एकधा दशधात्मानं विभजन् ब्रुवते गुणान् ४ गुणैर्गुणान्संभुजान् आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः॥
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् स निमित्तानि देहभूतः॥ तत्तत्कर्मफलं गृ
ह्णन् भ्रमती ह सुखेतरं ६ इह कर्मगतीर्गच्छन् बद्ध भद्रवहा पुमान्॥ आभूतसंस्तुतात्सर्गप्रलयावभूत इव शः ७

ति प्रमिमीते यउणास्ते सः स्वमाता तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सिद्धये यद्वा स्वाशभूतानां जीवानां मात्रा प्रसिद्धये विषयभोगाय आ
त्मप्रसिद्धये मोक्षाय वेत्यर्थः तदुक्तं वेदस्तुतो बुधो। दियमनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः॥ मात्रार्थं वभावार्थं च आत्मनः कल्याणाय
विति ३ एवं जीवोपकरणार्थं च धातुभिर्ब्रह्मभूतैः सृष्टानि भूतान्येतर्था मिरूपेण प्रविष्टः एकधामनसारशधा बाधुं दियरूपेण
आत्मानं विभजन् गुणान् तत्र द्विषयान् ब्रुवते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानं प्रतिगुणान् विभजन् ब्रुवते प्रीयत इत्यर्थः ४ सच जी
वः आत्मनो अर्था मिणा प्रद्योतितैर्गुणै र्दिद्ये गुणान् विषयान् भुजान् इदं सृष्टं शरीरमात्मानमन्यमान इह शरीरादौ सज्जते अ
कर्मभिः कर्मै र्दियै र्वस निमित्तानि सज्जानि कर्माणि कुर्वन् तत्तत्पूर्वकर्मफलं गृह्णन् अयं देहभूत भ्रमती ह संसारं न तु मुच्यते कथं सु
ननु भुजानः कथं सज्जते भुजानो भोगसंज्ञासौ मुख्यत इति चेत्तत्राह। कर्माणीति॥ ९

पुनर्विष्णोर्माया त्रिधा भवति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

यिल्लै गैर्भगवत्प्रियरत्यस्योत्तरमाह नयस्येति। तन्मकुलकर्मतपआदिनातयः अनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्धावसिक्कारयः अस्मि
नृदेहै अहंकारादिरहितैः सुकुलकर्मादिल्लै गैर्भगवत्प्रियो भवतीत्यर्थः ५१ विज्ञेषु स्वीयं परकीयमिति आत्मनि स्वः पर इति
५२ किं वन्निभुवनविभवहेतवे विज्ञे लोभ्यराज्यार्थमपिलवार्धमपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविदभजनाद्यो नवल निसर्वेष्वावा
यः ननु लवार्धमात्रभजनोपरमेवेत्ता गाल्वाभो भवेत्तत्कुतो नवले तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्पदतो न्यत्सारं नास्तीत्येव रूपा कुंवा
अनपगतस्मृतिर्यस्य सः भगवत्पदद्वयत्सारं नास्तीति कुतः अत आह अजिते हरावे व आत्मायेषां तथा भूतेः सुरादिभिरपि दुर्लभात्

नयस्य तन्मकुलकर्मभ्यां नवर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जते स्मिन् नहै भावो देहे वै सहरेः प्रियः ५१ नयस्य स्वः पर इति विज्ञे
ष्टात्मनि वाभिदा ॥ सर्वभूतसमः शांतः सर्वे भागवतो ज्ञमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवे व्यकुंठस्मृतिराजितात्मसुरादि
भिर्विमुक्त्यात् ॥ नवलति भगवत्पदारविदाल्लवनिमिषार्धमपि सवेष्वावायः ५३ भगवत्तुरुविक्रमाधिशाखा यः
नरवमणिनंदिकया निरस्तताये ॥ हरिकथं मुपसीदती पुनः स प्रभवति चंद्रवोदिते कृतायः ५४ विसृजति हृद
यं नयस्य साक्षात्परिवशाभिहितो व्यघो घनोऽशः ॥ प्रणयरशनया धर्तौ घिपघ्नः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥
५५ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे नारदवसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीगमाय

किंतु केवलं विमुक्त्या तदपेक्षया सर्वस्य तु उन्वस्मरन्योनवलतीत्यर्थः ५३ अपि व विषयाभिसंधिना चलनं कामेनातिमतायेमति
भवेत्सुतु भगवत्सेवा निर्वृत्तौ न संभवतीत्याह भगवत्तुति उरु विक्रमो च तौ अघ्रीवतयोः शाखा अंगुलयस्ता सुनवानिवतानि म
णयथेतेषां वंदिकाशीतलादीनि स्तया निरस्तः कामादितापोपस्मिन्नुपसीदती भजतो हरिकथं पुनः सतापः प्रभवति चंद्र
उदिते सति अर्कस्य ताप इव नयस्य स्वः पर इत्यादिना लोकात्रयेण यादृशं तस्योत्तरमुक्तं वेदितव्यं। यद्देहस्य स्य हरिना मानी
ति तातव्यं ५४ उक्तं समस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेव स्वयं साक्षात्तस्य हृदयं न विसृजति न मुचति कथं भूतः अवरोना
व्यभिहितमात्रोपि अघो घनोऽशयतियः सः तत्किं न विसृजति यतः प्रणयरशनया धर्तौ घिपघ्नस्य सः भागवतप्रधा
न उक्तो भवति ५५ इति भावार्थदी० ए० ना० द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

एवंमायाप्रयोगस्तुमुक्ताप्रलयदर्शयितुमारेभेधात्तन्नामहाभूतानामुपप्लवेनाशहेतौआसन्नेव्यक्तकार्यद्वयंस्मृतं गुणःसूक्ष्मे
तदात्मकंअव्यक्तायअव्यक्तं प्रतिनेतुमाकर्षति ८ नाशहेतुनाहशतवर्षतितस्मिन्कालेउपवितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्चयद्वातेनका
लेनोपवितमूष्णत्वंयस्यसः ९ ऊर्ध्वशिखंऊर्ध्वज्वालःविष्टकपरितः १० सर्वतकःप्रलयकर्ताधाराभिःननुविदुभिःहस्तिहस्ताभिः
स्तत्रमाणाभिः ११ ततउपाधिलयादुराजःपुरुषोव्यक्तकारणं प्रविशति।ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंबरे।परस्यातेहतात्मा
नःप्रविशतिपरंपरमितिस्मृतेःयावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामिति न्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्यब्रह्मणःपरमभागवतत्वा

धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तद्वयगुणात्मकं॥अनादिनिधनःकालोऽव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षाद्यनावृष्टिर्भविष्य
त्युत्थणाभुवि॥तत्कालोपवितोष्णाकेलोकस्त्रीत्यतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुरगानलः॥
रहन्ऊर्ध्वशिखोविष्टगवर्धतेवायुनेरितः १० सर्वतकोमेघगणोवर्षतिस्मृतांतं समाः॥धाराभिर्हस्तिहस्ताभिली
यतेसलिलेविराट् ११ ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोत्तम॥अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मनिधिर्धनइवानलः १२
वायुनाहृतगंधाभःसलिलत्वायकल्पते॥सलिलंतधृतंरसंज्योतिष्ठापोपकल्पते १३ हृतरूपतुतमसावायो
ज्योतिःप्रलीयते॥हृतस्पृशोविकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४

मोक्षएवसंगुतेनान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशःसत्यंअश्वमेधारिनासत्यलोकंगतानामव्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वे
ब्रह्मणोपिप्रकृतौलयःपुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्यसूचनायैवमुक्तमित्यविरोधःयद्वाकेनापिप्रमाणेनैवत्यतइत्यव्यक्तं ब्रह्मे न
तत्प्रवेशेनचमोक्षएवोक्तंइतिदृष्टव्यं १२ एवंविशतौलयमुक्तांतकारणानांमहदारिद्र्यव्यंतानांप्रातिलोम्येनलयमाहवायु
नेति।वायोर्हिगंधरसहातित्वंप्रसिद्धंसावर्तकेनवायुनाहृतगंधाअनएवगंधस्यव्यावर्तकस्यगतत्वात्सलिलत्वायकल्पतेस
लिलेलीयतइत्यर्थःतधृतरसंतेनवायुनेवहृतेरसोयस्यतत् १३ तमसश्चरूपतिरस्कारित्वंप्रसिद्धंसावर्तिकेनतमसाअवकाशेन
आकाशेनस्वकारणेन १४ श्रीगोपालायनमः ॥

कालात्मना शरीरस्य हि कालत एव नाशः प्रसिद्धः तद्रूपेणात्मनार्थश्वरेण आत्मनितामसाहंकारे इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहं
कारमनोवैकारिकैरेवैः सह सात्विकाहंकारं एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहं अहंकारः आत्मनि महति सब्रह्मणा
विति इष्टव्यं १५ त्रिवर्णात्रिगुणामायाश्रवणभीतं राजानं तन्निवृत्त्युपायश्रवणे स्वछंदस्यति किं भूय इति १६ एवमनुकंपि
तस्तन्निवृत्त्युपायमेव पृथगिति यथैतामिति यद्यपि तन्मायया तो बुध आभजे त्रिमिति भक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैव तथापि किं भक्तिरे
व अन्योपि वा तत्रोपायोस्तीति तत्तु पुनः प्रश्नः अहंतात्मभिः अवशीकृतांतःकरणे स्थूलधियः स्थूलेशरीरे अहं धीर्ये वाते १७

कालात्मना हृतगुणं न भूमात्मनि लायते ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशति हंकारं स्वगुणे
रहमात्मनि १५ एवमाया भगवतः सर्गस्ति त्वत्कारिणी ॥ त्रिवर्णावर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १६
राजोवाच यथैतामीश्वरीमाया दुस्तरामहंतात्मभिः ॥ तरं त्यजः स्थूलधियो महर्षिदुःखमुच्यते १७ प्रबुध उवाच
कर्माण्यारभमाणानां दुःखहृत्सुखवायव ॥ पश्येत्पाकविपर्ययं मिथुनीवारिणां नृणां १८ नित्यातिदेन वि
हेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रातिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं परं विद्यान् श्वरं कर्मनिर्मितं ॥

भक्तिव्यतिरेकनास्ति अन्यउपाय इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव स साधनां निरूपयति ॥ तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरुपसंनिमाहवतुभिः कर्म
णीति दुःखहृत्सुखप्रतीकाराय पाकविपर्ययं फलवैपरीत्यं मिथुनीवारिणां मिथुनी भूय प्रवर्तमानानां १८ कर्मभिः साधि
ता अपि विनाशो न सुखहेतुवदिति व पश्येदित्याह नित्यातिदेनेति ॥ आत्मनः स्वस्य मृत्युरुपेण बलैः अनित्यैः अपायिभिः १९
एवं लोकं परमिति ॥ कर्मनिर्मितत्वात् न श्वरं तथा व श्रुतिः ॥ तद्यथैह कर्मजितो लोकः सायते एवमेवा मुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीय
त इति ॥ किं व वर्तमानसमये पि दुःख युक्तं पश्येदित्याह ॥ स तु त्यागिना यद्धं स सह तुल्येन अतिशयेन धृतेन वर्तमानं अतस्तु
त्यस्य धर्मातिशये अस्याद्य सा लोचने भयादिकं वा परिहार्यमित्यर्थः यथा खंडमंडलपत्तीनामिधः स्यर्धा रित इत् २०

हरेर्जन्मकर्मगुणानां श्रवणादितदर्थे ह्युद्देशेन सर्वकर्मविशेषतश्च यजनादियत्तदर्थे शिक्षेत २७ इष्टं तत्प्रित्यादयो भावे
निष्ठाः वृत्तसदाचारः आत्मनः प्रियगंधपुष्पादिदारादीनप्यालक्ष्यपरस्मै परमेश्वराय निवेदनं तत्सेवकतया समर्पणं यत्
तद्विशिष्टं २८ कृष्ण एवात्मानाथश्च येषां कृष्ण आत्मनो जीवस्य नाथो येषां मित्रिवातेषु उभयत्र स्थावरे जगमेव
यापरिवर्त्यतां विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशालेषु ततोपि महत्सु श्रीभागवतेषु २९ तैश्च सह संगम्य यत्पाव
नं भगवद्यशः तस्य परस्परानुकथनं शिक्षेत यद्वा यशः प्रतितत्र संस्पर्धादियदित्यागेन मिथो यारतिः रमणीया वतुष्टिः सु

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानां वतदर्थे खिलवेष्टितं २७ इष्टं तत्प्रित्यादयो भावे
यश्चात्मनः प्रियं ॥ दारान् सुतान् गृहान् प्राणान्यत्परस्मै निवेदनं २८ एवं कृष्ण आत्मनाथेषु मनुष्येषु च
सो हृद ॥ परिवर्त्य बोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु २९ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ॥ मिथोरति
मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ३० स्मरतः स्मारयतश्च मिथो घोरहरं हरिं ॥ भक्त्या संजातया भक्त्या
विभ्रत्युत्पुलकांतनुं ३१ कविद्वन्द्वं युतवितया क्वचित् हसति नंदति वदत्यलौकिकाः ॥ नृत्यं तिगायं त्यनु
शीलयंत्यजं भवति कृष्णं परमं त्य निर्वृताः ३२ इति भागवतानुधर्मान् शिष्यभक्त्या तदुक्त्या ॥ नाराय

स्वपावनिरुत्तिः समस्तदुःखनिरुत्तिः तां व शिक्षेत ३० जापरोमायामंजस्तरतिदुस्तरां ३३ श्रीरामायनमः ॥

एववर्तमानानो परमानंदप्राप्तिमाह स्मरत इति दूयेन भक्त्या साधनं भक्त्या संजातया प्रेमलक्षणाया भक्त्या ३१ अजं हरिं अनुरा
लयति तल्लीलां अभिनयति एवं परमेत्यप्राप्य निर्वृताः सतस्तृष्णा भवति ३२ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या
३३ श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीरामाय नमः श्रीरामाय ॥

शशेषीति। शशेषि आत्ममूलं आत्मनि प्रमाणं सत्तत्त्वार्थोक्तं अर्थोक्तं यथा भवति तथा हनतु साक्षात्कृतः बोधक निषेधतया स्वस्यैव बोधकस्य निषेधकत्वात्

नारायणपरोभायांतरतीत्युक्ते पृष्ठति नारायणाभिधानस्येति। निष्ठास्वरूपं अयं भावः ब्रह्मैवतावन्नारायण इति भगवत्त्व
निति परमात्मेति बोध्यते। तदुक्तं। वदन्ति तत्त्वविदस्तत्त्वयं ज्ञानमद्वयं॥ ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयुत इति तथाना
रायणे भगवति तद्विदं विश्वमाहितं गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः इत्यादिषु ३४ तत्राकिमेभिः शब्दैः निर्विशेषं
तदेव वस्तु व्यते अस्ति वाकोपि विशेषाश्च इति अत्रोत्तरं स्तुत्युद्भवेति। अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्तुत्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्व
यमेव हेतुः हेतुरहितः स नारायण इति परममेव तत्त्वमेव हि स्वप्न जागर सुषुप्तिषु सत अनुवर्तमानं वत्त्वस्य निवतुरीयं त्रिषु सत

गतो वाच नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः॥ निष्ठा मर्हथ नो बलं यूपहि ब्रह्मवित्तमाः ३४ अपि
प्यलायन उवाच स्तुत्युद्भवप्रलय हेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्न जागर सुषुप्तिषु सत द्विधा हि देहं द्रिया सुहृदया नि
वरं नित्येन संजीवितानि तदेव हि परं नरेन्द्र ३५ नैतन्नो विशति वा गुत व भुरात्मा प्राणो द्रियाणि यथानलमर्चि

तमिति बहिः समाध्यासो यत्स तद्ब्रह्मेति परमेव तत्त्वमेव हि देहं द्रिया प्राणमनोसियेन संजीवितानि सति चरंति प्रवर्तते तत्परमात्मेति परमे
व तत्त्वमेव हि एवं लक्षणमेव नारायणादिनामभिमुख्यमोनमपि परमेकमेव तत्त्वजानी हि ३५ अवैहान्यनेन विषयत्वं प्राप्तं निषेध
ति नैतदिति। एतत्परं तत्त्वमनो न विशति न विषयीकरोति वा गुत वागपि बहुश्च आत्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाश्च तस्यानप्राप्नोति अन्यानि
वे द्रियाणि यथानलं स्वाः स्वांशभूता अविषो विस्फुलिंगादयो न प्रकभायेति न दहति व तथा जटा मुमन आदि वृत्तिश्च भिव्यत्यमानस्या
त्मप्रकाशस्य वतं हृत्प्रकाशकस्य न तत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्य प्राणमुत व भुषश्च भुरुतश्च त्रयस्य त्रयमन्नस्यान्तं मनसो ये मनो विदुः
ति तथा यतो वाचो निवर्तते० स हेत्यादि श्रुतेः ननु तत्त्वोपनिषदपुरुषं पृष्ठामाति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते तत्राह यतो वाचो निवर्तते अ
प्राप्य मनसा सह यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युदितं तदेव ब्रह्मत्वं विधियन्मनो न मनो ननु तदेव भुषा पश्यति कश्चनेन मित्यादि श्रुतेः ननु तर्हि न
वाह श्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमिति तत्राह यदुत इति अथा त आदेशो नेति नेति अस्मूलमनणु यतो वाचो निवर्तते यद्वाचान

सुहृदमित्यादि निषेधस्य यतः अविभक्तं ब्रह्म तत्त्वमिति
स्ति नित्यं सत्त्वं सत्यं निषेधस्य सावधिवात् ३५

ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वाच्चास्ति ब्रह्मेति प्रसज्यते अत आह सत्वमिति । सत्सूत्रं कार्य असत्सूत्रं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मेव भाति कुतः
यद्यस्मात्तयोः सदसतोः कारणं कार्यं कारणादिति न न भवति वाच्यं भणमिति श्रुतेः । ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राह उरुशक्तिः
अनेकशक्तिमत् उरु । परं । महती माया लक्षणा शक्तिर्यस्य तदिति वा बहुधा भातमेव दर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम
इति त्रिविधं धानं प्रवर्तितं ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवर्तितं ततः अहमिति जीवन्ती वोपमिहंकारवत्तदेव प्रवर्त
तिततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्थाः विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुरगारिवा तद्रूपतया ब्रह्मेव भाति

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिविदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवर्तितं जीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया उरुशक्तिः ब्रह्मेव भा
तिसदसत्तयोः परं यत् ३७ नात्मा ज्ञानं न मरिष्यति नैधते सो न क्षीयते स वनवैद्यं भिचारिणी हि ॥ सर्वत्र श
ब्देन पाप्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ३८

न हि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणांतरा ये हेति भावः ३७ ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य का
र्यं सत्त्वादि विकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगस्यादत्त आह नात्मेति । आत्मा ब्रह्म न ज्ञानं न जातः न आभावादेव तदन्तरास्ति ता
लक्षणोऽपि विकारो नास्ति नैधते न वर्धते वृध्यभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हियस्माद्यभिचारिणी आगमापायिनां बाल
पुत्रादिदेहिनां सवनवित्तकालदृष्टानघ्नवस्तुवतां दृष्टान्तरवस्तुभवातीत्यर्थः । ननु निरवस्तुः को सा वात्मा अत आह उपलब्धि
मात्रमिति नन्वापातं तर्हि क्षणिकत्वेनेत्याह सर्वत्रेति । सर्वत्र देशे वा शब्दे सर्वत्राभनपायि अनुवर्तमानं ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं
न ह्यमिति प्रतीतेः ज्ञानस्यानपायित्वं अत आह इन्द्रियबलेनेति सदेव ज्ञानं इन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकारा वृत्तय ए
व जायते नश्यति वनज्ञानमिति भावः व्यभिचारिण्यव्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति ३८ श्रीरामचंद्राय नमः श्रीराम ॥

धि

राम

१२

दृष्टान्तं विरुद्धं चिद्विद्यादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिर्दर्शयति अंते द्वितीयेति। पेशिषु जरायुजेषु तरुषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उप-
धावति अनुवर्तते। पर्वदृष्टान्ते निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दृष्टान्तिकेपि दर्शयति। कथं तदैवात्मा स विकार इति प्रतीयते। यद्यदा जागरेत्तु द्रियगण-
यदा स्वप्ने तत्संस्कारवानहंकारः यदा तु प्रसुप्ते तदा तस्मिन् प्रसुप्ते तद्विद्यगणे सन्नेलीने अहमिदं अहंकारेव सन्नेकदृष्टः निर्विकार एवा-
त्मा कुतः आशयमते लिंगशरीरमुपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादिन्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्येत
कथं तदा कदस्य आत्मा अत आह तदनुस्मृतिर्नः तस्य विशेषज्ञानं शून्यस्य सुखात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नो अस्माकं भवति।
एतावन्तं कालं सुखमहं सुप्तं न किंचिदवोदयमिति अतो ननु भूतस्यास्मरणादस्यैव सुषुप्तावात्मानुभवः विषयसंबन्धाभावात् न स्य

अंतेषु पेशिषु तरुषु अविनिश्चितेषु प्राणोद्गीर्जीवमुपधावति तत्र तत्र॥ सन्नेयार्द्रद्रियगणे हमिदं प्रसुप्ते कदस्य आश-
यमते तदनुस्मृतिर्नः ३९ यद्वा कुना भवरेणो घणयो रुभ त्रयावेतो मलानि विधमेदुण कर्मतानि। तस्मिन् विदुषु उपल-
भ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथा मलदृशोः सवित्प्रकाशः ४० राजो वाच कर्मयोगं वेदेत नः पुरुषो येन संस्कृतः॥ विधुये
हा शुक्रमणिने कर्म्यं विदते परं ४० श्रीरामभद्राय नमः

एतन्निभावः तथा वस्तुतिः यद्वै तं न पश्यति पश्यन्वै तद्रूपं न पश्यति न हि दृष्टुं दृष्टेर्विपरिलोको विद्यत इति ३९ ननु यदि सुषुप्तौ क-
दस्य आत्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्या तत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् कदा तर्हि निवर्तको नु भवो भवेत्। अ-
त आह यद्वै तद्विद्वेषणाद्विहाय केवलमज्ञानाभस्यैव वरणे घटायाया उरुभक्तिस्तया पुमानूचेतसो मलानि विधमेत नाशयेत् चेत् एव
वा कर्तृस्वगतानि मलानि तया भक्त्या शालयेत् तदा तस्मिन् विदुषु भवेत्तसि सति साक्षारव्यवधानेनात्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोदशोः
सत्सोर्ध्वा पूर्वमेव सिद्धः सवित्प्रकाश इति ४० भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात् एतद्वै तिकर्मयोगमिति नैः कर्म्यं कर्म निरति साध्यं
ज्ञानं ४१ श्रीगोपालाय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामो जयति ॥ ॥

तं

प्रश्नांतरमाह एवमिति। प्रश्नप्रष्टव्यमर्थपितुः इत्याकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकारयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ४२ गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्विती
यप्रश्नस्योत्तरमाह कर्ममिति। कर्मविहितं अकर्मतद्विपरीतं निषिद्धं विकर्मविगतं कर्मविहिताकरणं एतन्नयं वेदवादः वेदैकगम्यनलौकिकं
वेदस्यैश्वरात्मत्वात् तद्वैश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुत्राण्येहि वक्तुरभिप्रायतोर्थज्ञानं राक्षस्य अपौरुषेयेतु केवलं वाक्यपौर्वापर्येयो
वतात्पर्यवधारणत्वादुःकरमिति तत्र कर्मदोषविद्वांसोपि मुद्घाति किमुतान्ये अतस्तव तदा बालत्वानैवाब्रुवन्मिति ४३ दुर्विज्ञेयं वेदतात्पर्य
माह परोक्षवादरति। यत्रान्यथा स्मृतोर्थः संगोपयितुमन्यथा कृत्वेत्येते। स परोक्षवादः तथावश्रुतिः तवापेतं वतुर्होत स तं वतुर्होत इत्येव
क्षते परोक्षेण परोक्षप्रियावहिदेवा इति। परोक्षवादत्वे मेवाह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बाला

एवमप्रश्नमृषीन् पूर्वमष्टं पितुरतिके॥ नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्राः स्तत्र कारणमुच्यतां ४२ आविर्होत्रउवाच कर्मकर्म
विकर्ममिति वेदवादेन लौकिकं॥ वेदस्यैश्वरात्मत्वात् तत्र मुद्घाति स्मृतयः ४३ परोक्षवादो वादेयं बालानामनुशास
नं॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदयथा ४४ नावरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोजिते दियः॥ विकर्मणा घृधर्मेण मृ
त्योर्मृत्युमुपैतिसः ४५

नामनुशासनयथाभवति तथा अत्र दृष्टान्तः अगदमोषधयथापिता बालमगदपापयनं रवंडलडुकादिभिः प्रलोभयन्त्याययति दरा
तिवतानि नैतावतागदपापनस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपित्वा रो ग्यं। तथा वेदोप्यवांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि वि
धत्ते ४४ ननु कर्ममोक्षे तु रुक्मार्थं सिद्धिं प्रथममेव कर्मत्यज्यतां अत आह नावरेदिति अजिते दियत्वादसंख्यं आलस्यादिना य
दिनावरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मानावरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरं मृत्युमेव प्राप्नोति तथावश्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अर्धमा
नः स्वकर्मभिरिति ४५ श्रीगोपालाय नमः श्रीरामवेदाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामो जयति श्रीवासुदेवाय॥

तस्माद्देहोक्तमेवकुर्वाणो ननु निधिर्ननु फलस्य श्रुत्युक्तत्वात्कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलवस्या ननु नैकम्यरूपा मिधिरत
 आह निःसंगः अनभिनिवेशवान् देहोऽपि तन्तु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणिकृते फलभवे देवनरो वनार्थेति । कर्मणि कृत्या
 दनार्थे अगदपाने खंडलडुकादिवत् ततश्च कर्माभिरुच्य वेराथं सम्यग्विवारयति । तदा च यो वा असुरम विदित्वा गार्ग्यस्मा लोका त्रैति स
 रूपण इत्यनात्मज्ञस्य रूपेण तां तमेत वेदानुबवनेन ब्राह्मणा विविदिषति ब्रह्मवर्षेण तपसा अध्यायते नानाशकेन चेति यत्तदानीं ज्ञानशेष
 तां वा धार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यते ते त्पारिभिः कामितस्यैव सगर्हः फलत्वेना वगमाद कामितो सो न भवतीति नैक
 म्यमिधिर्भवतीति भावः ४६ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तां चिकमाह य आश्रिति । परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य दूरय यं धिमहं कारव

योवाएतव

वेदोक्तमेवकुर्वाणो निःसंगोऽपि तस्मिन् देहो नैकम्यं लभते मिधिरो वनार्था फलश्रुतिः ४६ य आगुहृदयं प्रेथिर्नैर्जिहार्कु प
 रात्मनः ॥ विधिनोपवरे देवं तत्रोक्तेन वक्तव्यं ४७ लब्धानुग्रह आचार्यान्नेन संदर्शिता गमः ॥ महापुरुषमभ्य ईश्वर्याभिम
 तयात्मनः ४८ शुविः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ॥ विंशतिविशोधय सन्यासकृतर सो वं ये धरि ४९ अर्चो देहद
 ये वापि यथा लब्धोपवारेकः ॥ इत्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्राक्ष्य वासनं ५० पाद्यादीनुपकल्प्याथ सनिधाप्य समा
 हितः ॥ इरादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ५१

धं निर्वर्तुमिष्टः सः तत्रोक्तेन विधिना प्रकारेण भजेत् तत्र मागमः वकारोद्देशिकेन सह समुच्चयमाह ४७ तमेव विधिमाह लब्धानुग्रहात्
 दिना तेन चोर्थेण सः । इति आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ४८ मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्याधिपि उद्देशं विशेष्य सन्यासेः स
 द्विर्यासैः कृतारक्षणेन सः ४९ अरावे च द्वाणि पुष्पादीनि ज्ञत्वादिशोधनेन सिति संमार्जनादिना आत्मानमव्ययतया लिङ्गं मूर्तिं अनुलेप
 क्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ५० पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सनिधाप्य हरिसंस्तुतिं श्रीमूर्तेर्ध्यात्वा इरादिभिर्हृदयशिरः शिखा
 कवचनेत्रास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ५१ श्रीरामभद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामो जयति

अंगानिदृष्ट्यादीनिउपांगानिसुदर्शनादीनितत्सहितासपार्षदांसपरिवाराकैरुपचारैरवयेत्तदाहपाद्येतिआद्यशब्देनमधुपर्कमात्रमनव
 ५२ अक्षतास्तिलकालंकारेनतुष्टजायांनाक्षतैरववेद्विष्णुनकेतस्यामहेश्वरमितिनिषेधात्। उपहारोनेवेद्य ५३ शेषानिर्माल्यस्वधा
 मिस्वस्थानेदेवंदुरिमूर्तिकरुकेउद्वास्यस्यापित्वापूजाविधिसमापयेदितिशेषः ५४ तांत्रिककर्मयोगमुपसहरति एवमिति ५५
 ॥ ॥ इति एकादशोत्तरीयः ॥ ॥ ॥ वतुर्थेत्ववतारेहाप्रभस्योत्तरमुक्तवान्॥ जयति नरेनोनाम्नाद्रिमलो नवसहस्रः १ मृत्याभिमतया
 त्मनरतिअनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्ते अवतारज्ञानमपेक्षितं तथास्त्वैस्तुत्वानमेधरिमित्युक्ते गुणकर्मज्ञानं वापेक्षितं अतः

सांगोपांगासपार्षदांतांतामूर्तिस्वमंत्रतः॥ पाद्यार्घ्यावमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्त्रिभिर्धू
 पदीपोपहारकैः॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्त्वैःस्तुत्वानमेधरि ५३ आत्मानंतन्मयध्यायन्मूर्तिसंपूजयेत्तरेः॥ शेषाप्रार्थो
 यनिरसास्वधान्पुद्गास्यसक्तौ ५४ एवमग्निकर्तव्यां वतिथौ हृदये वयः॥ यततीश्वरमोत्मानमविराज्यते हितः
 ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ राज्ञो वाच यानिमानि हे कर्माणि येयैः
 स्वर्गदत्तमभिः॥ वक्त्रे करोति कर्ता बाहुरिस्ता निबुध्वतुनः १ इमिलउवाच योवाअनंतस्य गुणाननंताननुकमिष्यन्सतु
 बालबुधिः॥ राज्ञां सिद्धमेगणयेत्कथं विक्काले ननेवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यरापराभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजविब
 वय्य तस्मिन्॥ स्वांशो निविष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण उवाच देवः ३

एवमितिपानिपानीतिकर्ता करिष्यति १ त्वया एष्टानिकालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तु कानि
 निरुक्तयिष्यामीत्याह योवाउवाच रिनाअनुकमिष्यन्गणयितुमिच्छतियः सतु बालानामिव बुधिर्यस्य सः मंदमनिःकाले नमहता कोपिमहा
 मतिः राज्ञां सिगणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याभयस्य भागवतो गुणास्तु नेवागणयेत्। तथा च श्रुतिः॥ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोव
 यः पार्थिवानि विममेरजासीत्यादि २ तत्राहोपुरुषावतारमाह भूतैरित्यरास्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ब्रह्मांडं पुरं निर्माय तस्मिन् लीलया प्रवि
 ष्टः स्तुतवो कृत्वेन प्रभतपुण्यं जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ३ श्रीरामभद्राय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीराम

अस्यगुणकर्माण्याह दूयेनयत्कायरतियस्याधिष्ठेयः कायएषः कायशतिसप्तमीवा । तनुभतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्य
स्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्वात्तनुभतां ज्ञानं यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वा यस्य स्वमनतः प्राणात्बलं देहशक्तिभोजः इन्द्रियशक्तिर्इहाक्रिया
यश्च सत्त्वादिभिर्विद्युत्स्थितिलयोद्भवैर्आदिकर्ता आदिकर्तृत्वेन न तत्पूर्वकं कर्त्तृत्वं तत्रापि सूचितं ४ न दर्शयितुं गुणावतारद्वारा वराचरस्य
दिकर्तृत्वमाह आराविति । यस्ये तनुषंगः यस्य रजसा अस्य जगतः सौंकार्यं शतधर्तुर्ब्रह्माभूतस्त्वितौ च विष्णुः यस्य सत्त्वेनेति शेषः क्रतुप
तिः तत्फलराता । हितातीनां तद्धर्माणां वसेतुः पालक इत्यर्थः यस्य तमसा अस्याप्ययायुः शोभत इति एते ब्रह्मादिभिः निमित्तभूतैः प्रजासु
उद्भादयो यतो भवति स आद्यः पुरुष इत्यन्वयः ५ धर्मस्य भाषाया दक्षदुहितरिक्तसंज्ञायां नारायणो नर इति कृतिद्वयेन अज्ञनिष्ठातः

यत्कायपवभुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभतामुभयेन्द्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः स्वमनतो बलमोजर्हा सत्त्वादिभिः स्थिति
लयोद्भव आदिकर्ता ४ आराव भूतधर्ती रजसास्य सौंकार्यं विष्णुस्त्वितौ क्रतुपतिर्ब्रह्म धर्मसेतुः । एन्द्रोप्ययायुतमसा पुरुषः
स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ५ धर्मस्य दक्षदुहितर्यज्ञनिष्ठायां नारायणो नरः कृषिप्रवरः प्रजातः ॥ नैष्क
र्म्यलक्षणमुवाच चारकर्मयोद्यापि वास्ते कृषिवर्षनिषेवितो द्विः ६ इन्द्रो विश्वमममधामजिघृक्षतीति कामन्ययुक्त
सगणो सबर्ह्युपाख्यः ॥ गत्वा प्ररोगणवसेतुं सुमंदवातेः रूपा प्रेक्षणेषु भिरविध्यदतन्महितः ७ विज्ञापशककृतमकम
मारिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एतमानान् ॥ प्राभैष्टभो मदनमारुतदेववधो गृह्णतनो बलिमश्रुत्यमिमं कुरुध ८

तत्ररितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्मकर्मनिर्हाररूपं वा उवाच नारादादिभ्यः स्वयं वचनवायोद्यापि कर्मावरणास्ते कृषिवर्षे निषेवि
तावंप्रीयस्यसः ६ भगवदवतारद्योतकं परमोपशमंदर्शयितुमिति हासमाह इदं इति दशभिः । धामस्तु न तपसा ग्रहीतुमिच्छतीति विश्व
क्यतपोनाशाय कामसपरिवारप्रेषणमाससः कामः बदरीभिरुपाख्यायते यस्ततस्याश्रमं अश्रोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्ष
णान्येव दुषवोवाणास्तेः न तस्य महि महिमानं जानातीति अतन्महितः ७ अकर्म अपराधं अहो अहं धीर इति विस्मयो गर्वस्तद्वहितः ए
तमानान् शापभियां कृपमानान् भो विभो समर्थ हे देव वधः मासैष्ट बलिमातिथ्यं ता न्यार्थयते इमं स्त्वा कमाश्रमं आतिथ्याभावेऽश्रुत्या प्रा
यः स्यादित्यर्थः ८ श्रीराम

सर्व

हेनरेवअभयरे श्रीनारायणे इहं ब्रुवति सतिदेवाः कामादयः सञ्जीवनीमन्त्राणि शिरांसि येकांते लज्जाभोजेणो वा वनत शिरस्का इत्यर्थः स
 घृणं यथा भवति कृपां जनयंत इत्यर्थः कृपायुक्तं तमिति वामायातः परे अतो विहृते स्वारा माश्च ते धीराश्च ते धीनिकरे रानतं पारपद्रो य
 म्यतस्मिन् त्वधिपतदसो भानुकं पारि न वित्रं ९ अस्माकं वापरा धावरणं स्वभावत्वा न्न वित्रमित्याहुः त्वामिति त्वां सेवतां सेवमाना
 नां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता अत राया विद्या भवति कस्मादित्यत आहुः स्वो क इति स्वच्छानं स्वर्ग मति कम्प परमं तव स्छानं ब्रजतां नान्यस्य त्वा
 मसेवमानस्य कुतः बहिषि मत्ते स्वभागान् पुरोडाशादीन् बलीन् कुरा न्कृदिकर वराज्ञे इन्द्रादिभ्यो रदतः प्रमद्यत स्तार्ह किमद्भु तैर्विघ्नो
 नं शपति नेत्याहुः धत्त रति यदीति निश्चये यतस्स सुराधीश्वरो वितारक्षकः अतोमो विघ्नानां मूर्ध्नि पदमं धिं धत्ते कुतः पुनस्तु य विघ्नो
 इहं ब्रुवत्यभयरे नरे देवे वाः सञ्जीवनमन्त्र शिरसः सघृणं तमूचुः ॥ नैतद्विभो त्वधिपरे विहृते विवित्रं स्वारा मधीरनिकरा
 नत पारपद्रो ९ त्वां सेवतां सुरकृता बहवो त रायाः स्वो को विलंघ्य परमं ब्रजतां पदं ते ॥ नान्यस्य बहिषि बलीन् दद
 तः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि १० शुद्धद्विकाल गुणमारु तजे ह्यौ श्या नस्मान पारजलधी
 नतितीर्य केवित् ॥ क्रोधस्य यांति विफलस्य वशं पदे गो मं ज्जति दुश्चरत पथे रथोत्सृजति ११ इति प्रश्रुणतां ते वा
 स्त्रियोत्पद्भु तदर्शनाः ॥ दर्शयामासु श्रुवां स्वर्विताः कुर्वती विभुः १२ तदेवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियुः श्रीशिवरूपिणीः ॥
 गंधेन मुमुहस्ता सो कूपो दार्य हत श्रियः १३
 केतिभावः १० त्वद्भक्तानां तु केवलं तपश्चरतां दूयी गतिः अस्माकं वा वरां याति क्रोधस्य वा तत्रास्मि दृशाः कामोपभोगमपि ताव
 दनुभवति क्रोधस्य वशाः पुनरतिमं रा इत्याहुः शुद्ध इति शुद्धत्वं द्विकाल गुणाश्च श्रीतोष्णवर्षाणि मारुतश्च प्राणो वाहो वाजे ह्यो
 जिह्वाभोगश्च श्रेण्याः गुह्योपभोगश्च एतान् स्मान् पारजल धिरूपानतितीर्य विलंघ्य गो प्यदे मर्जति कुतः यतः क्रोधस्य विफलस्य व
 शो याति गच्छति किं वजले मर्जतो यथा विवशाः संतो मस्त कारो पितं भारमुत्सृजति तथा रथे वनमोक्षो यनवभोगाय वशा पादिना दुश्च
 रंत पउत्सृजति ११ स्त्रियः योगनिर्मिता स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः सुदुर्लभा लता जैषो स्वला वण्यादिदयोपशमनाय दर्शयामास १२
 रूपिणी मूर्तिमतीः श्रीरिवताः स्त्रीर्दृष्ट्वा तासो तुरुपमो दयेण महत्वेन हताः श्रीः कांतिर्येषां ते १३ श्रीराम वंदाय नमः ॥

राम
१४

वृद्धरणीधननुकवयवराकाः कुवेमाइतिवेत्राहसवर्णासमानरूपांनैकाप्यस्मदभिरूपेतिवेन्नाभवतुतथापिस्वर्गस्यभूषणरूपां
 १४ सुखंरिनःदेवस्यत्याः १५ इन्द्रायइन्द्रप्रतिनारायणबलमुचुःराकस्तत्रासत्रासंप्राप्तःविस्मितश्चतत्रविस्मितआसेतिवा १६
 अन्यतप्यवतारास्तत्ररितानिगाहंसस्वरूपीति।दत्तःदत्तात्रेयःकुमारःसनकादिःपिताःकुपभश्चविष्णुरेवकलयावतीर्णःसन्नात्म
 योगमवदत्।तेनविष्णुनाहयास्येहयग्रीवावतारेमधुभिदासतातेनततःश्रुतयःआहताः १७ इहोपस्थीओषधयश्चगुप्ताः

तानाहदेवेवेशःप्रणताग्रहसन्निव॥आसामेकतमावृद्धंसवर्णास्वर्गभूषण १४ ओमित्यादेशमादायनत्वात्सुर
 वरिनः॥उर्वशीमश्रुतःश्रेष्ठोपुरस्कृत्यरिवययुः १५ इन्द्रायानम्यसदसिभृषवतात्रिरिवोकसां॥ऊचुर्नारायणब
 लंराकस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूपवदंशुनआत्मयोगंदत्तःकुमारःकुपभोभगवान्पितानः॥विष्णुःशिवा
 यजगतांकलयावतीर्णस्तेनाहतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्तोप्येयमनुरिलोषधयश्चमात्स्येकौडेहोदितज
 उधरतांभसःस्मो॥कौर्मैभृतोदिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नामिमराजममुंबदार्ते १८ संस्तुन्वतोव्यि
 पतितोश्रमणानवाश्चराकंवचवधतस्तमसिप्रविष्ट॥देवस्त्रियोऽसुरगृहेपिहिताअनाथाजप्तेसुरेद्रमभयाय
 सतानुसिंहैः १९ देवासुरेयुधिन्देत्यपतीन्सुरार्थेहत्वेतिरिषुभुवनान्यदधात्कलाभिः॥भूत्वाथवामनरामामहरद्वलेः
 स्मोयाश्चाञ्जलेनसमरादरितेःसुतेभ्यः २० निःभत्रियामकृतगावत्रिसप्तकृत्वोरामस्तुहेहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः॥सो

स्थिंबवृधरावत्कुमहसलैकंसीतापतिर्जयति लोकमलं प्रकीर्तिः २१
 कौडेवराहावतारेग्रहाङ्गतेद्रममुचत् मोचयामासपवमारोयत्रावतारिनामनास्ति तत्रविष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीये १८
 संस्तुन्वतःस्तुतिं कुर्वाणाम्बालखिल्यान्कश्यपार्थसमिदाहरणेजोःपदेनिमग्नानिद्रेणोपहसिताबुधत्यापरोमोचयत् तमसिब्रह्महत्या
 योप्रविष्टमोचयामासअसुरगृहेपिहितानिरुद्धायादेवस्त्रियस्ताश्चामुचरनेकावतारैः १९ अतरेषुसर्वमन्वेतरेषुकलादिभिर्मूर्तिभि
 र्भुवनानिअदधात्अयालयत्तदमादिमांसमरातदहौ २० हेहयानांकुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निःसरासोराशरथिःसन्मैलकायां
 स्थितंसवजयतिवर्तमानकालीनोवतारइत्यर्थः २१ श्रीरामबंदापनमः श्रीकृष्णायनमः श्रीरामोजयतिसर्वोत्कर्षेण॥

नपीन्

लैकं

भाविनं रामरुष्णावतारमाह भूमेरिति। बुधावतारमाह वीरैरिति। अतर्हान्यतानर्हं नैत्यानविमोहयिष्यति कल्क्यावतारमाह रु
द्रानिति न्यहनिष्यन्ति हनिष्यति २२ २३ ॥ ॥ इत्येकादशोचतुर्थः ॥ ॥ पंचमेभक्तिहीनानां कानिष्ठाको युगे युगे ॥ पूजाविधिरिति प्र
भूयस्योत्तरमुच्यते १ त्वांसेवतां सुररुता बहवो तरायास्त्यनेन श्रीहरिभक्ता विघ्नशुद्धिपदं दत्वा परागतियांति अभक्ता नानुपि प्राभ
वतीत्युक्ते तर्हि तेषां कागतिर्भवतीति पृच्छति। भगवंतमिति हि आत्मवित्तमाः अविजितात्मना अतएवाशांतकामानां कानिष्ठा किं प्राप्य
मित्यर्थः १ स्वजनकस्य गुरोर्भगवतो नास्मादुरुद्रो हेण दुर्गतिं यातीति वक्तुं भगवतः सकाशादुणां श्रमाणां मुत्पत्तिमाह मुखेति। गुणैः

भूमेर्भरावतरणा यय दुष्टतन्मा जातः करिष्याति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वीरैर्विमोहयति यज्ञरुतो तर्हान्वशदानुकूलोऽसि
ति भुजो न्यहनिष्यदंते २२ एवं विधानिकर्माणि जन्मानिवर्जगत्पतेः ॥ भूराणि भूरियज्ञा सो वीरिणानि महाभुज २३
॥ ॥ इति श्रीभाग० ए० वसुदेवनारदसंवादे जायंते यो पारख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ राजो वा बभूव भगवतं ह
रिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानां कानिष्ठा विजितात्मना १ वमसउवाच मुखबाहुरुपादेभ्यः पुरु
षस्य भ्रमैः सह ॥ चत्वारो जज्ञेरेवर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् २ य एषी पुरुष साक्षात् आत्मप्रभवमीश्वर ॥ न भजं त्यव
जानेति स्छानादुष्टाः पतंत्यधः ३ दूरे हरिकथा केचिदूरे वा व्युत्कीर्तनाः ॥ स्त्रियः रुद्रादयश्चैव ते नु कंष्या भवादृ
शा ४ विप्रो राज्ञे न्यवेश्यौ बहरेः प्राप्ताः परांतिकं ॥ श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ५

सत्वेन विप्रः सत्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसा रुद्र इति २ एषां मध्ये ये ज्ञत्वा न भजंति। ये वज्ञात्वाप्यवज्ञानंति आत्मनः
प्रभवो जन्मयस्मात्तदभजने कृतघ्नतामप्याहर्द्वयमिति स्छानादुष्टाः ३ तत्र ये ज्ञास्ते भवद्विधाना मनुयाद्या इत्याह हर
इति दूरे हरिकथा श्रवणं ये घाते अतएव दूरे च व्युत्कीर्तनं ये घाते दूरे व्युत्कीर्तनाश्चेति वा ४ ज्ञानलवदुर्विरुद्धास्तु विक्लित्यत्वा
दुपेक्ष्या इत्याशयेनाह विप्र इति। श्रौतेन केर्मकलेषु सज्जते कुतः आम्नायेषु ये राडा अर्थवादाः ते मोहकतया विद्यंति येषां ते तदुक्तं गीता सुया
१ उपनयनारव्येन उच्यते भणमेतत्। अध्ययनादिनापि हरेः परांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यंति १

मिमोषि ० वारिवरत्यादिना ५ श्रीरामायनम् ॥

वि

भक्तिमार्गस्यार्थोपदेशोऽहं प्रपद्यन्निन्दतिकर्माणीत्यादिना अको विराः पथाबंधकनभवतितथाकर्तुमज्ञाः नवाभितान्युद्धत
यतस्तथाः अनम्रास्तव्यत्वेहेतुः यतोमूर्खा अपि पठितावयमिति मानवतः अतः अपा मसोमममृतामभूम असय्यं ह वै वा
तुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भजति यत्र नो ह्यो नव शीतस्या न्नस्ता निर्वाप्य सतय इत्यादि कया यया प्राध्यागिरोत्तुकाः सतो मू
ठास्तया वाटुकान् अमरोभिः सह हरिष्याम इत्यादि प्रियान् शशान्वरति ६ किं तेषां कर्माभिनिवेशात् कामको धरं भारयो
वर्धत इत्याह त्रयेण रजसेति घोरः अभिवारादिसंकल्पो ये वा ते अहि वन्मन्युर्येषां ते ७ कामुकत्वं प्रपद्यति वदतीति उपा

कर्मण्यको विरास्तथा मूर्खाः पठितमानिनः ॥ वदंति वाटुकान् मूठायया प्राध्यागिरोत्तुकाः ६ रजसा घोरसं
कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ॥ दांभिका मानिनः पापा विहसंत्यप्युत प्रियान् ७ वदंति तेन्योन्यमुपासित
स्त्रियोग्देषु मेथुन्यपरेषु नाशेषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणे वृत्त्ये परं प्रति परं न तद्विदः ८ श्रिया विभ्र
त्या भित्तनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्मये नांधधियः सहैश्वरान्मतो वमन्यंति हरिप्रियान्
खलाः ९ सर्वेषु शशतनुभक्तवस्ति तं यथा स्वमात्मानमभीष्टमश्वरं ॥ वेदोपगीतं वनशृण्वते बुधामनोरथानां प्रवदति वा

सिताः स्त्रियो ये नतु रूपाः ते मेथुन्यभिधुनसुखमेव परं मत्वा तिथ्यादियेषु गृहेषु तेषु आशिषो वदति इदमयमया लब्धं विदं प्राप्स्येम
नोरथो इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनमित्याकाराः दांभिकतां प्रपद्यति यततीति असृष्टान्नविधानदक्षिणे न सृष्टान्नसंपादि
तान्नविधानदक्षिणा यथा तथा यजति तदा वृत्त्ये जा विकार्ये परं केवलं परं न तद्विदः हिंसा होषानभित्ताः ८ मानितो प्र
पद्यति श्रियेति श्रिया धनारिसंपरा विभ्रत्या ये श्रयेण श्रियादिना जातो यः स्मयोगर्वस्तेन अंधा धीर्येषां ते ईश्वरमहितान्मतः अव
मन्यते ९ किं व एव वर्तमानास्ते वेदतत्वाथं स्फुटमपि न जानंतीत्याह सर्वे क्षितिः केन रूपेणावस्ति तं तदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतया
ईश्वरतया वावस्ति तं एवमप्यसंगतो माह यथा खं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं स्फुटत्वं माह वेदोपगीतं वेति तत्कुतः यतो मनोरथा

नोयवा मा भिषमघ्नसे वा विषयाणां चार्तया प्रवदति निवृत्तिपरं ॥
वेदं प्रवृत्तिपरं वर्णयति १० श्रीरामवैद्ययनमः ॥

किं व व्यवस्थायापि व्यवसायाद्यभ्यनुज्ञानयथेष्टा अपित्वमर्थैवेत्याह यदि नित्यं यद्यस्मात्सुराया घ्राणभक्षः अवघ्राणं स एव विहितः न पानं त
थापशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेन यत्पशुहृन्ननं तदालंभना व्यायव्यः श्वेतमालभते तस्यादिश्रुतेः न तु हिंसा
यावेदविहिता हिंसा न सा हिंसेति कार्यत इति वचनात् भक्षणेद्देशेन तु क्रियमाणे लौकिकहृन्ननं वधिः सैवात्र आलभनमेव विहितं न तु हिं
सा अतो न यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवसायोऽपि प्रजया निमित्तं भूतपानं न तुरत्यै अतो मनोरथवारि नृमं विरुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति १३
एवं भगवत्पराशुरानां बहुदोषतोऽप्यन्यतनिष्ठां प्रपन्नयति पं वभिः ये त्वेति अनेन विदः न पं वधर्मं विदंति पतेत्यानिःशंकाः अनेन मनो
रथो भविष्यति विश्वस्ता वा तदानीं न योषणे न वातेः पशुभिर्विश्वस्ताः तेन परावः प्रेत्य अमुत्र तान् स्वादेति उक्तं च मांसभक्षयिता मुत्र य

यत्प्राणभक्षो विहितः सुरायाः तथापशोरालभनं न हिंसा ॥ एवं व्यवसायः प्रतयानरत्यै रमं विरुद्धं न विदुः स्वधर्मं १३ ये त्वेनं
विदोऽसितः स्तथाः सरभिमानिनः ॥ पशुनृकुट्टीति विश्वस्थाः प्रेत्यस्वारंति तेन तान् १४ द्विषतः परकायेषु स्वात्मानं हरेमीश
र ॥ मृतके सानुबंधे स्मिन् बध्नस्नेहात्पतंत्यधः १५ ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये वातीताश्च मूढाः ॥ त्रैवर्गिकाः प्रक्षणिका
आत्मानं घातयन्ति ते १६ एत आत्महृन्नां शांता अज्ञानेन मानिनाः ॥ सीदं त्यक्तं कृत्या वैकालं धृस्तमनोरथाः १७
हिल्या त्याया सरविता गृहापत्य सुदृष्टिः ॥ तमो विरतिं निष्ठं तो वासुदेव पराशुराः १८ श्रीरामभद्राय नमः ॥

स्य मांसमिहाप्यहं एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवरंति मनीषिण इति वचनात् अभिचारदिना द्विषतः मृतके देहे सानुबंधे पुत्रादिसहि
ते १५ अज्ञास्तत्त्वं नु कपिता स्तरंति तत्त्वज्ञास्तु स्वतः पेतुना त्यतमज्ञानवत्त्वज्ञास्ते अतरालवर्तिनः पतंतीत्याह परतिकैवल्यं तत्त्व
ज्ञानमसंप्राप्ताः अत्र हेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्षणिकाः उयशांति क्षणरहिताः देहादिस्तेयबुधयो वा स्वयमेव आत्मानं घातयन्ति १६
तदाह एत इति आत्महृन्नाः आत्मापह्नवकर्तारः अज्ञानेन कर्मणि तथा बुधुतिः असुर्यानामते लोका अधेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्या
मिगर्हन्ति ये केवात्महृन्ना जना इति १७ यागृहापत्य सुदृष्टिः १८ श्रीरामभद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः ॥

वि

वि

तदेव भगवद्वक्तिरेव कर्तव्येति स्थिते तत्रावशेषं पृथग्वक्तुं कस्मिन्काले इति। किं वर्णः कीदृशं वर्णं वा नू कीदृशः कीदृशं कारः केन वा ना
म्ना केन वा विधिना १९ एतेषु कृतानि कालेषु नाना प्रकारावर्णाभिधाकारा यस्य सः नानैव विधिना विविधेनैव मार्गेण २० तदेव
वर्णं दिवतुष्टयमाह कृतत्वादिना कृष्णा जिनादीन् विभ्ररिभिर्ब्रह्मवारिवेषोदरितः २१ तपसा ध्यानेन २२ त्रिगुणादीनां गभ
तामेखता यस्य सः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशांगकेशः २३ त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्त कर्मभिः २४ पृथ्निगर्भस्तस्याः

राज्ञो वाच कस्मिन्काले स भगवान् किं वर्णः कीदृशो नृभिः॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहो व्यता २९ श्री
करभाजननुवाच कृतं त्रेताया परव कलिरित्येषु केशवः॥ नाना वर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते २० कृतं तु कृ
श्रुतुर्वाहुर्जटिलो वल्कलो वरः॥ कृष्णाजिनो पवीताक्षान् विभ्रदंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तु तदाशां तानि वै
राः सुहृदः समाः॥ यज्ञं तितपसा देवं शमेन च दमेन च २२ हंसः सुपणो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरो मलः॥ ई
श्वरः पुरुषो व्यक्तः परमात्मेति गीयते २३ त्रेतायां रक्तवर्णो सोऽनुर्वाहुस्त्रिमेखलः॥ हिरण्यकेशश्च त्रय्यात्मा सु
कुसुमाद्युपलक्षणः २४ तं तदा मनुजो देवं सर्वदेवमयं हरिं॥ यज्ञं तिविद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५
विष्णुर्देवः पृथ्निगर्भसर्वदेव उरुक्रमः॥ वृषाकपिर्जयतश्च उरुगायत्रीर्यते २६ द्वापरे भगवान् द्रुपामः
पीतवासान् जितायुधः॥ श्रीवत्सार्धभिरं कैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७

पुत्रः वृषाकपिः स्मृतः स नृवर्धनिकामान् आकपयति क्लेशानि तत्रथा जयत्येव सर्वदेवतिजयतः २६ श्यामः अतसी
पुष्पसंकाशः निजानि वक्रादीनि आयुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वक्षसो दक्षिणे भागे रोम्णां प्रदक्षिणावर्तः आदित्ये
षां करवरणादिगतयन्मादीनां तैरकैः अंकितैः विह्वलैः शणैर्वाद्यैः कौस्तुभादिभिः २७ श्रीरामभद्राय नमः ॥ ॥

यलक्षणं

महाराजोऽत्र वामराय युक्तं वेदतंत्राभ्यां वैरके नागमिकेन वामार्गेण यज्ञेति पूजयति परं ईश्वरं तातु मिधुवः २८ नामा
न्याह नमस्तस्मै २९ ३० नानातंत्रविधानेति कलौ तंत्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शयति ३१ रुक्मिणीं व्यावर्तयति त्रिषाकान्त्या अरुणं
इंद्रनीलमणिं वज्रं च यदा त्रिषाकृष्णं कृष्णवतारं अनेन कलौ कृष्णवतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अंगानि दृष्ट्वा दीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि
अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितं यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नाप्रोक्षारणस्तुतिश्च तत्प्रधानैः सुमेधसो विवेकिनः ३२

तंत्ररापुरुषं मर्त्या महाराजो पलक्षणं ॥ यज्ञंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासको नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय नमः ॥
प्रेमपुत्रायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः २९ नारायणाय कृष्णाय पुरुषाय महान्मने ॥ विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने
नमः ३० इति ह्यपरं वीरं स्तुवंति जगदीश्वरं ॥ नानातंत्रविधानेन कलारूपिण्यथाश्रु ३१ कृष्णवर्णं त्रिषाकृष्णं सां
गोपांगमुपाधेयं ॥ यज्ञैः संकीर्तनं प्रायेर्यज्ञंति हि सुमेधसः ३२ ध्येयं सदा परिमवग्रमभीष्टरोहं तीर्थं स्पृशेत् शिवदिशि वि
नुतं शरण्यं ॥ भक्त्या र्तिहं प्रणतपाल भवा विप्रो तं वंदे महापुरुषं ते वरणारविंदं ३३

स्तुतिमाह ध्येयं किति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते वरणारविंदं वंदे कथं भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्वत्र संबध्यते ॥ ध्येयत्वे हेतवः
इंद्रियकुरुवारिभिर्यः परिभवंति स्फुरन्तं हृतीति तथा तत् किं वअभीष्टरोहं मनोरथं पुरकं किं वतीर्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेन पर
मपावनं शिवविरेविभ्यां नुतं स्तुतं महत्तमं ननु तौ कृतार्थाविवकिमर्थं ताभ्यां नुतं तत्राह शरणं आश्रययोग्यं सुरवात् ॥ भिन्न
तर्हि ब्रह्मादिस्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोवरः स्यात् न भक्त्या र्तिह्यस्य कस्यापि भक्त्यमात्रस्य र्तिहं न केवलं मार्गतुकार्तिमार्गहं
ति किंतु भवा विप्रो तं संसारार्णवतारकं व ३३ श्रीरामवंदाय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामाय

इदानीं रथमाप्तकामत्वा नैरेपेक्ष्य मन्त्रवसापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामवन्दस्तौ तित्यक्ते नि। अन्त्ये सुदुस्सजाया सुरो मिताराज्यलक्ष्मी रतां य
 क्तायदिति रथार्थः यः अरं पदमात्रं किं रथवै रथ्यदर्शनेन न धर्मिषः कुतः आर्यस्य सुरो रथार्थस्य वसा किं वरं रथ्यलक्ष्मी वि
 भक्तिवात्सल्येन रथितया स्यात्तद्विधितमायामग स्वर्गिकारं यो न्धवावत्तस्य भगवत् शरणारविंदवदेयद्वारे धर्मिष्ठ इति संबोधनं तथा
 प्यविवक्षितत्वात् रथपदेन सार्धं न भवति । तथा रथगारविंदमेवोच्यते यश्च मायामग मन्धवावत्तस्यैव शरणारविंदवद
 इत्यन्वयः अन्यत्समानं ३४ पुगानुत्पायाभ्यानामरूपाभ्यां ३५ एतेषु बलुर्बुधुगेषु कालिरेव श्रेष्ठरथाह कलिमिति गुणनाक

त्यक्ता सुदुस्सजा सुरेक्षितराज्यलक्ष्मी धर्मिष्ठ आर्यववसायदगारं रथं ॥ मायामगं दयितये क्षितमन्धवावद्वैमहा
 पुरुषेते वरणारविंदं ३४ एवं पुगानुत्पायाभ्यां भगवान् बुधुगवर्तभिः ॥ मनुजैरित्यते राजन् भूयसामीश्वरो हृदि ३५
 कलिसभाजयन्त्यायोगुणताः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तने नैव सर्वः स्वार्थभिलभ्यते ३६ न ह्यतः परमोलाभो दे
 हिनां भ्राम्यतामिदं यतो विदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः ३७ कृतादिषु प्रजाराजत्रकलाविधितिसंभवः ॥ क
 लौखलुभविष्यति नारायणपरां नराः ३८ क्वचित्क्वचिन्महाराजदाविडेषु बभूवुः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला
 पयस्विनी ३९ कावेरी वमहापुण्या प्रतीची वमहानदी ॥ ये पिबेति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ४० प्रायो भक्ता भग

व निवा सुखमलात्रा माः ३९

ले गुणं ज्ञानं नित्येतेन नुदेषाणां वदुत्वात् कथं सभाजयति तत्राह सारभागिनः गुणं तद्रूपिणः को सौ गुणतामाह वत्रेति । तदुक्तं
 ध्यायन् कृते यत्र नृपैस्त्रेतायां द्वापरे र्वयन् यदा प्रोतितरा प्रोतिकलौ स कीर्त्यके शविति ३६ तस्मात्कलौ अतः अस्मात्संकीर्तना
 त्यरमोलाभो नास्ति यतः संकीर्तनात् ३७ किं कृतादिष्विति ३८ ३९ अमलाशया संतः प्रायः प्रायशो भगवति भक्ताः
 भवन्ति ४० श्रीरामभद्राय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामोजयति ॥

भक्तस्य विधिनिषेधविरोधः कृतकस्य तामाहरेवर्षाति आप्ताः पोष्याः कुटुंबिनः इतरे देवादयः परयत्तदेवताः एतेषां यथा भक्तकृणी अ
तपवतेषां सिद्धिः ४१ नित्यं यवयत्नादि कर्तव्यं तथैव स्मृतिः। हीनजातिं परिशीणमप्यर्थं कर्मकारयेदिति अयं तु न तथा कोसो यः स
र्वभावेन श्रीमुकुंदं शरणगतं कर्तुं कृत्यं परिहृत्य यद्वा कर्तुं भेदं परिहृत्य लोके दनइत्यस्मात् रासुदेवः सर्वमिति बुद्धेत्यर्थः ४१ वि
हितकर्म निवृत्तिमुक्त्वा निषेधानामित्प्रप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमिति। त्यक्तः अन्यस्मिन् देहादौ देवतां नरे वा सावयेन अनप

॥ देवर्षिभूता सन्तुष्टां पितृणां न किं करोनायमृणां विराजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं
शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्तुं ४१ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यसावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्मयज्ञो त्यति
तं कथं विमुक्तो निसर्गदृष्टिं निविष्टः ४२ श्रीनारद उवाच धर्माद्भागवतानि धृत्या सप्रियं तिलेश्वरः ॥ जायते सा
मुनीन् प्रीतिः सो यो ध्यायेद्गुरुं यत् ४३ ततो नरं धिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य ययुः ॥ राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप प
रमो गतिं ४४ त्वमप्येतान् महाभाग धर्माद्भागवतान् धृत्या नृणां आस्तुतः अध्याप्युक्तो निःसंगो यास्यसे परं ४५ युव
यो रवत्युदयस्यो र्यशसा हरितं जगत् ॥ पुत्रतामगमय ह्यसौ स गवान् हरिरीश्वर ४५ दृष्ट्वा लिंगनालापैः शयनास
नभोजनैः ॥ आत्मा वा पीवितः कृष्णं पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७

व तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवाति यश्च कथं वित्तमादादिना उत्पत्तिर्न भवेत्तदपि हरिर्धुनोति। ननु यमस्तं न मये न तत्राह परेशः ननु शु
स्मृती ममेवाज्ञेति भगवद्वचनात् स्वाज्ञा भगवत्कथं सो हेन तत्राह प्रियस्य ननु नयं पापक्षयार्थं भजते तत्राह दृष्टिं निविष्टः न हि वस्तु शक्तिर
र्थितामपेक्षित इत्यर्थः ४२ जायतेवान् नयं त्यागुजान् ४३ उपानिष्ठान् अनुतिष्ठन् ४४ निःसंगो भूत्वा ४५ शास्त्रप्रक्रियेयमु
क्ता युवानुसंगतपब्रूतां विन्याह युवयो रिति वा युवयोः ४६ त्वं सर्वलोकस्य धर्माद्भागवतधर्मैरन्येषां प्रिययुवयोः सत्वशुधिरा
पादनाया पुत्रोपलब्धनेनैव भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दृष्ट्वा नेति कृष्णो पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतो वा तस्य दृष्ट्वा नादिसिगात्मा पा
वितः शोधितः ४७ श्रीराम ॥

एतदेवकेमुत्पन्नायेनस्युरयतिवैरेणोति। यं शयनासनादौ वैरेणापि ध्यायतस्तस्य गतिविनासाद्यैः आकृतधियस्तत्राका
राधार्येषां ते तन्मा रूपमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां तत्साम्यं भवतीति ४८ ननु पुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि सर्वमुच्ये
रनृतत्राह मापत्यबुद्धिमिति अपत्यमिति बुद्धिमा कृथा अरागमश्चांसः ४९ ननु कथमश्वरे। मानुषस्यात्कथं वा तस्य विश्वस
प्पादिकर्तुः पूतनाशोषणादिकर्मधर्ममिवानरूप्यते तत्राह भूभाररूपा अस्मा एव राजन्यास्तेषां हं तवेतां हं तु निर्वृत्यै मोक्षाय ५० ५१ ये

वैरेण यं नृपतयः शिरुपालपौं द्रुगात्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायत आकृत धियः शयनासनादौ तत्साम्यमा
पुरनुरक्तधियां भूतः किं ४८ मापत्यबुद्धिम कृथाः कृष्णो सर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुधभावेन गूढैश्चर्ये परे व्ये ४९
एतच्चुत्वा महाभागो वसुदेवो निविस्मितः ॥ देवकी वमहाभागा जहनुर्मोहमात्मनः ५१ कृष्णो रासुरराजन्यहं तरेणु
प्रयेमतां ॥ अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यज्ञो लोके वितन्यते ५० श्रीशुक उवाच ॥ इति हासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः ॥ स
विभूमे ह शमलं ब्रह्म ५१ भूयाय कल्पते ५२ इति श्रीभागवते महापुराणे १० नारदवसुदेवसंवादे ज्ञाप्यते श्रीशरण्या
नेष्टवमो ध्यायः ॥ ॥ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजे शोरावृतो भ्यगात् ॥ भवश्च भूतं भव्ये शो ययौ
भूतगणे र्वतः १ इन्द्रो मरुद्विभगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ॥ रुभवो गिरसो रुद्रा विश्वेसाध्याश्चरेवताः २ गंधर्वाश्चरसो
नागाः सिंहा वाराणा गुहकाः ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्या धर किं नराः ३

इह जस्मिन्नेवेदेह शमलं मोहं विधूय ब्रह्मत्वापकल्पते ५२ ॥ इति एकादशोऽयं वमः ॥ ॥ षष्ठे ब्रह्मादिभिस्तु त्वागतुं विज्ञापितं हरिः ॥
उभयः प्रार्थयामास स्वधामनयमा मिति १ अतः परमतिविस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैः सनका
दिभिः अभ्यगात् द्वारकामिति वतुर्थेनान्वयः ५२ ३ श्रीरामभद्राय नमः श्रीवसुदेवाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामो जयति ॥

ननु तेऽपि मुपेन्द्रादरुणं भगवतं नित्यं पश्यतां केयमिति दिदृक्षा अत आह वपुषे नित्येन वपुषा नर लोक मनोरमः सर्व लोकेषु यशो वितेनेतर तिसु
 दरवपुः दिदृक्षरः ८ ५ व्यवक्षत अपश्यत् ६ स्वर्गो धान स्तेर्माल्यैश्चित्राणि शृंग वल वंध प्रायाणि परा निअर्थी श्रया सुता भिर्गीर्भिः
 ७ बुध्नादिभिरिर्शनादिना प्राणेना बबल हेतुना दंडवत्प्राणिपातेन नता वयं नमस्कृतवतः स्मेति विस्मये यथाहुः दोषा यथाभ्यां जातुभ्यां उरसा
 शिरसा दृशा ॥ मनसा वरसा वेति अणामोष्ठांग ईरित इति स्मशब्दोक्त विस्मयाय विशेषणं कर्म मया दुरुपाशा मुमुक्षुभिर्भावमुक्तै रपि यत्केवलम

द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वैरुष्णादिदृक्षरः ॥ वपुषा येन भगवानु नर लोक मनोरमः ४ यशो वितेने लोकेषु सर्व लोक मलापहं ॥ त
 स्यां विभ्राजमानायां समुद्रायां महर्धिभिः ५ व्यवक्षता वितृष्णाः रुष्ण मद्भूत दर्शनं ६ स्वर्गो धानोपगोर्माल्यैश्च द्रव्यं तो
 यद्भूतमं ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टु बुजंगराश्वरं ७ देवा ऊचुः नतास्मतेनाथं परारविंदं बुध्ना द्रिय प्राण मनो बबोभिः ॥ पञ्चिंश
 तैर्तद्दिभावपुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्म मयोरुपाशात् ८ त्वेमा यया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्य वसिष्ठं पसितं गुणसुः ॥
 नैतैर्भगवन्नितकर्मभिरप्यते वैयः स्वे सुखे व्यवहितेभिरतो न वधः ९ शुभिरिर्तानुतये उपराशयानां विद्या श्रुता धियन
 दानतपः क्रियाभिः ॥ सत्वात्मना मृषभते यशसि प्रवृद्धसंश्रद्धया श्रवण स भृतया यथा स्यात् १०

तद्दिदृक्षिवित्येतेन तु दृश्यते तद्वयं नता अहोभाग्यमित्यर्थः ८ ननु ममापि दृष्टादृष्ट कर्म करणा लुतो मत्या दार विद्रावितनं कर्म पाशा मुमुक्षुभिः
 क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आस्तामिरानी तनमिदमत्यं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजति पात्यसि संहरति वतरस्यात्मन्येव न एष कुरु
 विभाव्यं मनसाप्यन्यै रवितर्क्यं तद्गुणस्तु तस्या मायाया गुणेषु नियतत्वेन स्मृतः अथ वृत्तेः कर्मभिः भवान्नात्प्यते वन लिप्यते कुतः यो भवान
 न वधः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अवहिते अनारुते अभिरतः अतस्तु कर्म कुर्वन्त्रपि आत्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चित्य
 सरति भावः ९ नन्वात्मारामस्यैकं कर्म करणेन अत आहुः शुभिरिति हे ई उपहे कृषभ उराशयानां राशिणां विद्या उपासनां विद्यादिभिः
 तथा शुभिरनभवति सत्वात्मना सतांते यशसि श्रवणेन स भृतया परिपुष्टया अतिरुद्धया स ह्युद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो वितानाय
 तव कर्मावरणमिति भावः १० श्रीराम

पञ्चिंशतः

तेरेवंतद्यशः श्रेयैवराधिहेतुः अस्माभिस्तुमवाधिरेष्ट अतः तवां धिर्नोस्माकमुशुभाशयानाविषयवासनानां धूमकेतुः सहाहकस्यात् कथं भू
तः यः हेमापे मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमद्विहृदममानश्चिन्त्यमानः यश्च सात्वतेभ्यः समविभूतये समानैश्चर्यायवा सुदेवारि व्युद्भवितः स्तेषु च के
श्चिरात्मावद्भिर्धिरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्यैकुं प्रपद्ये सवनशक्ति कालमर्चितः ११ किं वप्रयतपाणिभिः सेयतहस्तैः हविर्गृहीत्वा अधरा
सो आहवनायादौ याज्ञिकैर्यश्चित्यते ननु यस्यैदेवतायै हविर्गृहीतस्यातां ध्यावेदं पदं विष्णुभित्तिवचनात् तदेवताश्चित्यते अत आहुः त्रय्या निरुक्ते
न विधिना इन्द्रारुपेणैव यज्ञपुरुषश्चित्यत इत्यर्थः उत्तं किं व अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तवमाया अणिमादिस्तांति
शासुभिस्तत्कामैर्यश्चित्यते परमभागवतैस्तुमुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सतवां धिर्नोस्माकं अशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वपात्तव्यः १२
एतेषां च मुनिसत्त्वनादीनां मुनिसात्वतात्मा विदयाज्ञिकयोगिपरमभागवतानां षण्णां सेवकानां मध्ये परमभागवतपुलक्ष्या अपितवप्रीतिरधि

स्यान्नस्तवां धिरशुभाशयधूमकेतुः हेमापयो मुनिभिराई हृदो हृमानः ॥ यः सात्वतेः समविभूतय आत्मवद्भिर्व्युद्भवितः सवनशः स्व
रातिक्रमाय ११ यश्चित्यते प्रयतपाणिभिरधरासो त्रय्या निरुक्ते विधिनेत्रा हविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोगजतयोगिभिरात्ममाया
जितासुभिः परमभागवतैः परीष्टः १२ ययुः क्वातवविभो वनमालये ये संस्पृष्टिना भगवती प्रतिपालिवन्धीः ॥ यः सुप्रणीतममु
याहणमारदत्तनोभूयात्सहो धिरशुभाशयधूमकेतुः १३ श्रीरामाय नमः ॥

नेतस्तुवतिपर्युष्टेति ॥ अतः ॥ अहं यत्र वतामि तेवैव वक्षसि पयुषितापीयवसतीति प्रतिपालिवन्धीः संस्पृष्टमाना भवति तथापि
तां स्पृष्टमानां श्रियमनाहं ॥ तेनान्यद्विहितयापि अमुयावनमालया भक्तैरपि तेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्टु संपादितं यथा भवति त
थाहणं पूजामारदत्तस्वीकृतत्वात् ॥ १२ ॥ अतः ॥ अहं यत्र वतामि तेवैव वक्षसि पयुषितापीयवसतीति प्रतिपालिवन्धीः संस्पृष्टमाना भवति तथापि
णमारदत्तस नोभूयात् धूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथैवं संबंधः एतेभ्यो ध्यातावनमालये ये संस्पृष्टिना भगवती प्रतिपालिवन्धीः सं
गवतो यज्ञः प्रियत्वादित्याहुः पयुष्यावशं कृता वित्यस्मात्परितः सर्वांगे उष्ट्याकांतयाशो जितयावनमालया वक्षसि एकदेवो वर्तमानाः श्रीः स
यर्धमाना भवति तथा ध्यातायमधुव्रतैः बहुधा वर्णितया कीर्तिभ्या वैतर्क्यावनमालयेव यो भवान् सुप्रणीतमहं पामाददित्यादिष्ट
वैवत् १३ श्रीरामाय

सपलीव

श

राम

२०

पक्ष

त

...

वचरणस्य भक्त्यातः प्रसिद्धपदे निस्तुवतः प्रार्थयन्ते केतुरिति। बलिबंधने त्रिभिर्विक्रमैः युतस्तत्र द्वितीय विक्रमे सत्यलोकगतस्त
वपास्केतुअत्युद्धितो विजयध्वज इव तत्संघादयति त्रिपेत्यताकस्त्रिधापतंती त्रिषु लोकेषु वापतंती गंगापताकायस्य सः तथा सुरदेव
वन्द्योः तत्तन्वयो रुभयोर्भया भयकरः साधुषु देवेषु स्वर्गायस्वलेषु सुरेषु रततय अधोगमनाय एवं केतुरुपस्ते पादः भजताः अर्घ्य
युनातु शोधयतु अद्यादिति पाठे भजताः इति कर्मणि षष्ठ्यो अद्याद्भुजतोस्मान् पुनात्विति। तथा वस्तुतिः वरणेन वित्रं वितते पुराणं येन पूत
स्तरतिरुद्धता निते नय वित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरा तितरेम लोकस्य द्वारमर्चिमत्यवित्त्यो निद्रा जमानं महत्स्वतः। अमृतस्य धा
रा बहुधा होहमाना वरणनो लोके सुधिता रधात्विति १४ ननु पुष्टे देवा सुरादयः परस्परजयति जायते वै महत्तत्रेत्यत आहुः नसीति मिथुः

केतुस्त्रिविक्रमयुतः स्त्रिपतत्पताको यस्तेभया भयकरो सुरदेव वन्द्योः॥ स्वर्गाय साधुषु स्वलेषु रततय भूमन्यादः पुना
तु भगवन्भजतामर्घ्यनः १४ नस्योत्तुगा वरवयस्य वशो भवति ब्रह्मादयस्तनुभूतो मिथुरर्घ्यमानाः॥ कालस्य ते प्रकृतिपुरु
षयोः १५ परस्परान्नस्तनोतु वरणाः पुरुषोत्तमस्य १५ अस्यासि हेतुरुदयस्य सिति संयमानो अव्यक्तजीवमहतामपिका
लमाहुः॥ सोयं त्रिणाभिरखिलापवये प्रवृत्तः कालो गभीरय उतमपुरुषस्तम् १६

मिथः अर्घ्यमानाः बुधादिभिः पाशपमाना ब्रह्मादयोऽपि स्युस्तव वशो भवन्ति न तु जपे पराजये वा स्वतंत्राः कश्चन भिना सिकायां ओता प्रोताना सि
कामा विध्य बधाः गावो बलीवर्हा इव कुतः कालस्य कलयितुः प्रवृत्तस्य तदेव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्परतस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादोनः ३
तनोतु १५ प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति। अस्य जगतः उदयादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः
जावः पुरुषः महान् महत्त्वं तेषां काले नियन्तारं त्वामाहुः। अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्तरं किं वित्सा काष्ठा
सा परागतिरित्याद्याः श्रुतयः किं वयं सर्वसरात्मको यः कालः त्रिणाभिः त्रीणि वातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सो पितृत्वमेव अतस्तुमुत्तमपुरु
ष इति। तथा वगीता सुयस्माक्षरमतीतो ह महाराष्ट्रपितृवोत्तमः॥ अतो स्मिलोके वेदेव प्रथितः पुरुषोत्तम इति १६ श्रीरामभद्राय नमः ॥

त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्कृत्यादिहेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाहुः त्वत्तदिति। तत्तः पुरुषो वीर्यशक्तिः समाधिगम्य प्राप्य यया मायया सहम
हांतं धत्ते किमिव अस्य विश्वस्य गतिमिव सोऽयं महान्तयेव मायया अनुगतः सन्नात्मा। सकाशादंडकोशससर्जत्वपानुगतं तत्तिपादे पित्त
पामायया त्वया धिष्ठितः सन्निति १७ नन्वेवं भूतमीश्वरत्वं मम कुतो वगतं तदाहुः तदिति। तस्मात् तत्सुषुः स्यात्वरस्यै जगत्स्य बभूव न धी
शः यद्यस्मान्मायया उभा उतं भिताया गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोपनीता नू अर्था नू विषया नू लुष नू जुषमाणोऽपि हे दृषी कपतेन लिप्तस्त्वं ये
त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि विषयमानत्वात् तत्तदा विषयजोषणा द्विभ्यति वासनामात्रेण बध्यं तदित्यर्थः १८ अलिप्त

त्वतः पुमान् समधिगम्य यया स्थितो र्यधत्ते महान्तिमिव गर्भममो घवर्यः॥ सोऽयं तयानुगत आत्मन आंडकोशैर्मससर्जवहिरा
वरणैरुपेत १७ तत्तत्सुषुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोऽथ गुणविक्रिययोपनीता नू॥ अर्था नू लुष नू जुषमाणोऽपि हे दृषी कपतेन
लिप्तो येन्ये स्वतः परिहृतादपि विषयनिस्म १८ स्मायावलोकलवद्विशितभावहारिभ्रमंडलप्रहितसौरतमत्रशौडैः॥
पल्पस्तुषोडशसहस्रमनगवाणैर्यस्यैन्द्रियविमथितुं करणैर्न विभ्यः १९ विभ्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पारा
वनेजसरितः शमलानि हंतुं॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमगसंगैस्तार्थद्वयं शुविषदस्त उपस्पृशति २० बादरायणिरुवाच
इत्यभिष्टुपविबुधैः शेषः शतधृतिहेरिः॥ अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यां ब्रह्माश्रितः २१

त्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितो वलोकः तस्य लवः करास्तः तेन दर्शितो यो भावो भिप्रायः स्तेन मनोहारियद्भ्रमंडलं तेन
प्राहताये सौरतामत्रासैः शौडैः प्रगल्भैः अनगवाणैः कामस्युवाणैः समोहने करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपल्पः यस्यैन्द्रियमनः वि
मथितुं शोभा नूनविभ्यः न समर्थाः स भवान् न लिप्त इति पूर्वपान्वयः १९ तस्मात्तव अमृतरूपाया कथा तदेव उदंडरकं वहतीति तथा क
र्तिन्यस्तथा पारावनेजसरितो गंगाद्याश्च विलोक्याः शमलानि हंतुं विभ्यः केन प्रकारेण आनुश्रवं गुरोरु शरणमनुश्रयत इत्यनुश्रवो वेद
स्तत्र भवं कीर्तिरूपं तार्थश्रुतिभिः श्रवणोद्वेगैः अंघ्रिजं वागसंगैः एव शुविषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्ते तव तार्थद्वयमुपस्पृशति सेवत इति २०

जगतो

॥ मन्त्राश्च मन्त्राश्च मन्त्राः ॥

विबुधैः सह

राम
२१

तिष्ठति। यथा सुखेनैव जन्मसं बहुफलं भवति तथा दातुं स त्याज्य इति द्योतयति ३९ ४० ४१ लोके मर्त्यलोके ४२ न प्रत्यहं न प्रतिहं
तवान् ४४ शय्यादिभिरभक्तानि स्युः सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ४५ त्यक्तमत्राश्रयं यथेन प्रायाभयादित्याह त्वेति च नि
ताः अलंकृताः ४६ हिनिश्चितः यम ४७ सत्यासिनो हि वं सचर्यादिहेतवो कथं नित्यं तिवयं त्वनायासेनैव तरिष्याम इत्याह वातराजना इति

तेषु दानानि पात्रेषु अधयोः सामहोतिवै ॥ वृजिनानि तरिष्यामो दानेनैर्नैर्भिरिवार्णव ३९ श्रीशुक उवाच एवमभगवतादिष्टा
यादवाः कुरु नन्दन ॥ गंतुं कृत धिपस्तार्थं स्य दनादामप्युजन् ४० तान्निरीक्ष्यो धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितं ॥ दृष्ट्वा रिष्टा
निघोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतम् ४१ विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वर ॥ प्रणम्य भिरसायादौ प्राजलिस्तमभाषत
४२ श्रीशुभवत्तवाच देवदेवरायोगेन्द्रा पुण्यश्रवण कीर्तन ॥ सहत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सत्यं द्युते भवान् ४३ विप्रः प्रा
प्य समर्थो विप्रस्य ह जेयदीश्वर ॥ नाहं तवा प्रकमलं क्षणार्धं प्रपिकेदाव ॥ त्यक्तं समुत्सहेनाथ स्वधामनयमाप्रिय ४४
तव विकीर्तितं कृष्ण नृणां परममंगलम् ॥ कर्णधीश्वरमास्वाद्यत्यज्ञं यमस्य होजनाः ॥ शय्यासनान्दण्डान् स्नान
कीर्तनानादिषु ॥ कथं त्वं प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ त्वयोपभुक्तस्वर्गधरा सोलंकारवर्जिताः ॥
उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जपेमहि वातराजनाय कृष्णः शरणार्थं धर्ममयिनः ॥ ब्रह्माख्यं धाम तेयां निशांताः
सत्यासिनो मङ्गलं वयं त्वहमहं योगिभूतव्रतः कर्मवत् ॥ त्वद्वर्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरतमः ॥ स्मरतः कीर्त
यतस्ते कृतानि गारितानि च ॥ गत्युत्तिष्ठते क्षणश्वेलि यन्लोकविउबनं ५० शुक उवाच एवमिदं पितो राजन्
भगवान् देवकी सुतः ॥ एकांतिनं प्रियं सत्यमुद्धृतं समभाषत ५१ इति श्रीभा-ए भगवदुद्धवसंवादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ७॥ ॥
उद्धर्ममयिनः कूर्ध्वरेतसः ४८ तावकैर्भक्तैः सह ह्येवैतया ४९ श्वेलीपरिहासः दूहैकत्वं ५० एकांतिनमित्यादि स्वाभिप्रायावबने
हेतुः ५२ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीरामभद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ ॥

सप्तमेतद्धवः स्यात्मानसिधौ हरिः स्वयं। अवधूतेति हासोक्तगुरुद्वष्टावर्णयत् १ यदाधसं हत्येतत्कुलीमिति सर्वो संवेकुं हवासं प्रति १ त्वे सर्व
योगेनात्मनिष्ठो भवेति वक्तुमाह कुलीमिति त्रयेण २ तदैवार्थनष्टमंगलो भविष्यति ३ नवस्तव्यमेव त्वया ५ ननु गुणदोषाभ्यां विषमं के
कुतः समदृष्टिः स्यात्समतो ह्योदरमिति। मन आदिभिर्गुणैर्माणां मनोमयत्वात्मायेति विहितं तदपि न ह्यिदं किंतु न धरं विधि ६ मनोमयत्वे हेतुः
पुंसरति। अयुक्तस्य विधिस्तमनसः नानार्थो भेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां भेदस्य सत्यतोक्तान्त्र

श्रीगवानुवाच यदाधमां महाभाग तद्विकारि तमेव मे ॥ ब्रह्मा भवो लोकपालाः सुवीर्यसंमत्सिकाक्षिणः १ मयानिष्पादितं
इत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णो ह संशोन ब्रह्मणार्थितः २ कुलवैशाखनिर्दग्धं न हत्यन्यो न्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमे
ह्येतां पुरावप्लावयिष्यति ३ यद्येकायं मया त्यक्तो लोको यत्नष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यसि त्वाधो कलिनापि निराकृतः ४ नवस्त
व्यत्यये वेदमया त्यक्ते महीतले ॥ जने धर्मरुचिर्भद्रं भविष्यति कलौ युगे ५ त्वंतु सर्वपरित्यज्य स्नेहस्य जनबंधुषु ॥ मय्यासेव्य
मनःसम्पत्क समदृष्टिवरस्वगां ६ वारिदमनसा वारा वशुर्भ्यो श्रवणादिभिः ॥ नश्चरदृष्टमाणं व विधिमायामनोमयं ७ पुंसोऽ
युक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ॥ कर्म कर्मविकर्मति गुणदोषाधियो भिदा ८ तस्माद्युक्ते द्विपग्रामो युक्तश्चित्ररज
जत् ॥ आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तं आत्माहृतः शरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरा
येर्विहं न्यसे १० दोषबुद्ध्याभ्यातीतो निषेधात् न निवर्तते ॥ गुणबुद्ध्या विहितं न करोति यथा भक्तः ११ श्रीरामभद्राय नमः

एव

मविज्ञातगुणदोषबुद्धेः पुंसः कर्मविहितं अकर्मतत्त्वोयः विकर्मनिषिद्धमिति भेदः अविद्यावद्विषयं वेद इत्यर्थः ८ कथमात्मनि परिहिते विततं
जगदीक्षणा यत्तत्राह आत्मानमिति मयि ब्रह्मणि तदुपेक्षस्व ९ नन्वेवं युक्तं चित्रत्वेन कर्मकरणे देवाद्यो विप्राक्किरिष्यति तत्राह ज्ञानेति ज्ञानं वेद
तात्पर्ये निश्चयः विज्ञानं तदर्थं नु भवस्त्वाभ्यां सम्पद्युक्तं तत्तत्त्वात्मानुभवेनैव तुष्टवित्तः सत् अतः शरीरिणां देवादीनां आत्मभूतः अंतरो येन प्रति
हृत्यसे अयं भावः यावदनुभवं यथा शर्म कर्माणि कुर्यादेव तदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वात् न कोपि विप्रानावरति तथा वश्रुतिः तस्य हनदेवाश्च नाभूत्या
ईशते आत्मा ह्येषां स भवतीति १० न केन्यत्र ज्ञानस्यापि यथेष्टावरणप्रसंगे त्याह दोषबुद्धेति गुणदोषबुद्ध्यातीतो विप्राक्कृतं संस्कारां नि
षेधान्निवर्तएव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं वप्रायशः करोति गुणबुद्ध्या यथा भक्तः संकल्पविकल्परहितः किं करोति कुतश्चिन्निवर्त
न

लो

॥ ११ ॥ श्रीरामभद्राय नमः ॥ ११ ॥

स्व

पर्वभूतस्य न पुनः संसार इत्याह सर्वभूतेति। न विषयेत न पुनः संसरेत् १२ १३ त्वं सर्वपरित्यज्येत्यादि उपदेशात्मात्मनो योग्यमन्वानः पृथगिति योगे
शान्तिरिति योगेश योगफलदायिना योगविदाभ्यासभ्यासो नामातिगोप्यो निक्षेपविशेषः यस्यायोगविन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगे आत्मा
प्रकटो भवति यस्य योग स्वरूपेति वा योगस्य संभोगो यस्माच्चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्ना केवलं त्वयोपादिष्टं न तु मदधिकारः पर्याप्तो
येति यैः जितं तदाह निःशेषसायेति। नवारो ग्याद्यर्थं सर्वदा नादिवदयं त्यागः किंतु संन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः १४ १५ यं प्रति त्यागात्

सर्वभूतसु रूपांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः॥ पश्यन्मादात्मकं विश्वं न विनयेत वै पुनः १२ श्रीशुक उवाच इत्यादिष्टो भगवता महाभाग
यतो नृप॥ उद्धवः प्रणिपत्या ह तत्त्वज्ञि सा सुरस्युतं १३ श्रीउद्धव उवाच योगेश योगविन्यासयोगात्मन् योगसंभवः॥ विः श्रेय
सायमे प्रोक्तः स्थागः संन्यासलक्षणः १४ त्यागो यं दुष्करो भूम्न कामानां विषयात्मभिः॥ सुतरां त्वयि सर्वात्मन भक्तैरिति मे
मतिः १५ सो हं ममाहमिति मूढमतिर्विगाहस्तु मया या विरचितात्मनिसा नुबधे॥ तत्त्वं जसा निगदितं भवता यथाहं स सा
ध्यामि भगवांन्नेनुगाधिभृत्य १६ सुखस्य ते हृदय आत्मन आत्मनो नो वक्तारमाश विबुधेष्वपि नानुबधे॥ सर्वविमोहि
तधियस्तस्मादये मे ब्रह्मादयस्तनुभूतो बहिरर्थभावाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञाश्वरमकुंठं विकुंठमिच्छन् ॥

निर्बाणधीरहमुहुरसिनाक्षितमो नारायणो नरसर्वशरणप्रपद्ये १८

युपादिष्टो हं मूढमतिः कुतः सममेति हं मिति वसाधुत्वे पुत्रादिसहिते त्वन्माया विरचिते आत्मनि देहे विगाहो निमग्नः अतस्तनुभवंता निगदि
तं यथाहं मे जसा संसाध्यामि तथा ह्यन्यं मामनुगाधे शानेऽपि १६ मया संक्षेपतत्त्वं विस्तरतस्तु गान्धर्वेति वेदत आह सत्यं स्येति एव दृष्टा
स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मन आत्मनो मां प्रातवक्तारं ते त्वत्तः अन्ये नानुबधेन पश्यामि हृदयं स्वतः सिद्धता नाह त्वत्त्वो न्यमिति वा कुत इत्यत आह स
र्वेति। बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबुधयः १७ केचिदुःशीला भवन्ति केचिन्नेविताः फलकाले विनश्यन्ति केचिदज्ञा केचिदज्ञे समर्थः केचित्स्वस्थ
न भ्रष्टा स्तथा ह्यनर्थमनवद्यमित्यादीनि पंचविशेषाणि निन अंतः कालतः पारदेशात्तस्य यस्य तं कालादिभिरकुंठो विकुंठलोको धिक्पश्यन्तानय
स्यते न हं भगवान् हस्फुटं निवेदेहेतुः रज्जिनेतुः खेः अभितप्तः हकारो रवाय रकारो युक्त इव फलनीयः नन्वनवत्वादीनिकुतो मम तदाह ना
शयणमिति अनुकंपितं माहं नरो ज्ञा वस्तस्य संखायं भवते शरणं प्रपद्ये १८ श्रीशुक उवाच श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामा जयति॥

तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपरिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रतितन्निवृत्तये गुरुपदेशं विनापि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्य विवक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयादूषयवासनातः १९ तदुपपादयति आत्मनः पश्चादि शरीरेष्वामेवाहता हितज्ञाने गुरुः २० तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति पुरुषत्वेनेति तथा वश्रुतिः पुरुषत्वे वा विस्तरा मात्मा सहि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति देवस्तनं वेदलोका लोकोर्मत्वेनामृतमाप्सत्येवं संपन्नोऽप्येतेषां पश्यनामराना पियासे एवाभि विज्ञाने मिति २१ अतः पुरुषत्वं स्तोत्रेणैकेति २२ अनुमोहोऽत्रेति अवयोरुष्यापु रिपुक्ता अप्रमत्ताः अग्राह्या ग्राह्यो हकारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मां अधासाक्षान्मृगयंति मार्गे प्रकरद्वयमाह गृहमावेर्बुध्यादिभिर्गु

तमा

श्रीभगवानुवाच प्रायेण मनुजालोके लोकतत्त्वविवक्षणाः समुद्धरंति ह्यात्मानं आत्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रयोसावनुविंदते २० पुरुषत्वेवमांधीराः सौख्ययोगविशारदाः आविस्तरां प्रपश्यंति सर्वशत्रुपहृतिम् २१ एकद्वित्रिवनुषादो बहुपादस्तथापरः बह्वः सति पुरः सृष्टास्तासां मे पुरुषा प्रिया २२ अत्र मां मर्षयन्त्या युक्ता हेतुभिरीश्वरं गृहमाणैर्गुणैर्लिंगैराग्रमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहृती ममिति हासपुरातनं अवधूतस्य संवा दं पदोरमिततेजसः २४ अवधूतं द्विजं केचिन्नरं तमकुतोभयं कविनिरीक्ष्य तरुणे यदुःपप्रथ धर्मवित् २५ यदुरुवाच कुतो बुधिरिषं ब्रह्म न कर्तुं सुविशारदा यामासाद्य भवान् लोकं विद्वोश्चरति बालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषु विवेक्षायां च मान

वाः हेतुनैव समीहंते आयुषो यशसः श्रियः २७ गुणैर्हेतुभिर्ज्ञानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैस्तथात्तेरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतरेभ्यः प्रवर्तकं मृगयंते बु ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोजनानि करणत्वाद्वा स्यादिवदिति तदुक्तं भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितं स्यात्माना हरिः दृश्येर्बुध्यादिभिर्दृष्टा लक्षणेन नुमाप कैरिति नैवेवं तानुमानिक आत्मेति मतं व्यदेहादिव्यतिरिक्तत्वं परार्थं बुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् २३ भूयोन्यव्यतिरेकाभ्यामसंभा वनादि निवृत्ता विनिहासमाह अत्रायति २४ २५ सुविशारदाति निपुणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्राय इति धर्मादिषु विवेक्षायां आ त्मविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्तंते तत्रापि आयुरादेर्हेतुना कामनयेव २७ श्रीरामवद्वयनमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामो जयति ॥ ॥

ता

लं तु न कस्यचित्कर्मणं कर्तव्यं नैसिनां किंचिद्दीहसदृशसि नन्वशक्त्या वा अज्ञानेन वा अने पुण्येन वा विरूपत्वेन वा अमितया वा औदासीन्यं घटनं
 वनेत्याह कल्पद्रुपदिना २८ महानानंदश्च तत्कृत इति पृथगिति जनेष्विति २९ स्युर्बिहानस्य विषयभोगरहितस्यात्र हेतुः केवलात्मनः कलत्रा
 दिशु न्यस्य ३० ३१ सुखैवोपाश्रितः स्वीकृता न हृष्येदनेन अटमिपर्ययाभि ३२ शोभनं रूपं कीटस्य करोतीति सुपेराकृत ३४ भोग्या
 क्षितस्तदाह एतेषां वा तत्सिद्धिर्वात्मनः शिक्षा शिक्षणीयानर्था न हेतुः पर्यायः दीनः अन्वशिक्षे अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषो ययातिः ३६ क्षितेः क्ष
 मां शिक्षितवानित्याह भुतैरिति आक्रम्यमाणः संपीड्यमानः स्तब्धः दान् भुतानां दैववशावर्तितात्वे विद्वान्ब्रतं नियमं ३७ पर्वतरूपा वृक्षरूपा वयाष्ट

त्वत्कृत्यः कविर्दक्षः सुभगो मृतभाषणः ॥ न कर्तानिहसे किं विज्जो न तपि श्राववत् २८ जनेषु ददमनेषु कामलोभदवाग्निना ॥
न तप्यसेग्निना मुक्तो गंगां भस्म इव द्विष्टः २९ त्वं हि नः पृथतां ब्रह्मन्नात्मन्या नंदकारणं ॥ ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः
३० श्रीभगवानुवाच परुनेवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ॥ एष्टं सभाजितं प्राह प्रश्नया वनतं द्विजः ३१ श्रीब्राह्मणतवा
संति मे गुरवो राज इव हवो बुधुणा श्रिताः ॥ यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽहं तां धृष्टु ३२ एषि वीवापुरा कदा मृगो भ्रूवद्रमारविः ॥
कपोतो जगत्सिंधुः पतंगो मधुह्रजः ३३ मधुहरी णोमीनः पिंगला कुररो र्भकः ॥ कुमारी शरकुत्सप्यरुण नाभिः सुपेशक
त् ३४ एते मे गुरवो राज श्वतुर्विशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषां मन्दा शिक्षा मिहात्मनः ३५ यतो यदनुशिक्षामि यथा वाना
दुष्कात्मज ॥ तत्र धा पुरुष व्याघ्रनिबोधकथयामि ३६ भूतैराकम्पमाणोऽपि धीरो दैववशानुगोः ॥ तद्विद्वान्बलेन मार्गस्व
शिक्षंस्ति ते र्व्रतं ३७ शश्वत्पथार्थं सर्वहः परार्थैकात्मसंभवः ॥ सोऽधुः शिक्षेत भूभृन्नो न गशिष्यः परात्मातां ३८

धिवीतस्याः शिषितमाह शिष्य इति । सर्वदा परार्थाः परोपकारार्थाः सर्वा इहास्यसः परार्थ एव एकांततः संभवो यस्य सः शुभतः पर्वतादृतस्य
हिरक्षतृणनिर्झरप्रसवक्रियाः परार्थ एव यथा तद्वत्तथा नगशिष्यः वृक्षशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनात्मतां वृक्षो यथा परैरवरबुद्धो
त्याद्यवानपनमप्यनुमन्यते तद्वत् ३० श्रीरामभद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीरामोजयति ॥ ॥

वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह प्राणवत्येति । प्राणो ह्यहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयोस्तु नापेक्षते
तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः । प्राणवत्त्वे रक्तेण मनो वैकल्येन ज्ञाननशः स्यात् अतो देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायां तु वाक् मनश्चोदक्षिप्येत
तो नाधिकं लिप्सेदित्याह ज्ञानमिति नाविकीर्येत न विक्षिप्येत ३९ विषयानुसंवेदमानोऽपि तेषु नासक्तिर्वाद्यादूयोः शिक्षेदित्याह विषये स्थितिः ।
नानाधर्मेषु शीतोष्णादिधर्मेषु नाहं वायुर्वनेदहने वा सज्जेत तद्वत् ४० यथा वायुर्गन्धादिधर्मयोगेन प्रतीयमानोऽपि वस्तुमानतत्तदयोगी एव देहः
दिधर्मयोगेन अहं प्रत्यये प्रतीयमानोऽप्यात्मानतद्धर्मवानितिसंभावितमिति वायोरवशिष्टमप्यहं पार्थिवमिति ४१ आकाशोऽपि शतं स

प्राणवत्येव संतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियाप्रयैः ॥ ज्ञानं यथा नश्येत्तन्नाविकीर्येत वा प्रनः ३९ विषयेष्वाधिराज्योगी नानाधर्मेषु स
र्वतः ॥ गुणदोषव्यपेक्षात्मानविषयज्ञेयत्वापुवत् ४० पार्थिवे हि देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणेर्न युज्यते योगी गन्धैर्वापुर्विवा
त्तद्वत् ४१ अंतर्हि स्थितिरजगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ॥ व्याप्त्या व्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्न भस्त्ववितनस्य
भावयेत् ४२ तेजो ब्रह्मस्यैवावैर्मेधाद्यैर्वयुनेरितेः ॥ न स्पृश्यते न भस्त्वल्कालसृष्टेर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृतितः
स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभर्तृणां ॥ मुनिः पुमात्स्य पांमित्रमीक्ष्योपस्पर्शकृतिनैः ४४ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षो दिग्भान्तनः ॥
सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमस्त्रिवत् ४५

भाववापाह्यमाह अंतर्हि स्थितिद्वयेन अंतर्हि तत्त्वे देहांतर्गतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंगं अतएवाव्यवच्छेदं भावयेत् कुतः स्थिरजगमेषु
समन्वयेन व्याप्तितया किं मणिषु सूत्रस्येव व्याप्तिः न विर्तस्य सर्वगतस्य तत्कुतः ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मरूपभावनपान्त्वमसीति श्रुते नन्वे
तन्सर्वकथं संभवति तत्राह न भस्त्वत्तुल्यत्वं संभावयेत् यथा न भस्मः सर्वगतस्य न घटादिभिः संगः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि संभवतीति ४२
किं वक्तुं स्यात्मानो नागमापायि देहादिसंबन्ध इत्याह तेजो ब्रह्मस्यैवावैर्मेधाद्यैर्वयुनेरितेः ॥ न स्पृश्यते न भस्त्वल्कालसृष्टेर्गुणैर्देहादिभिः पुमान्
स्पृश्यत इति न भो वत्संभवतीति ४३ स्वच्छत्वादिभिर्युगैः उदकं जगत्पुनानीति तद्गुणमया शिक्षिता इत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभा
वतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान्माधुर्यः मधुरालापीतीर्थभूः तीर्थस्थाने अपांमित्रे उदकतुल्यः आश्वादिभिः पाठे सखायं पायात्पुनानीति
स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यं ४४ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति तेजस्वीज्ञाना

तिशया ब्रह्मविज्ञेयस्य सारं प्रदुर्धर्षः अक्षोभ्यः सखा सखु रभा
जनश्च अपरिग्रहः ॥ गुतात्मा मुनिः ४५ श्रीरामभारतीयनमः

कपोता छिहितमाहनातिस्नेह इति स्नेहः प्रीतिः प्रसंगः उपलालनायासक्तिः ५२ दृष्टान्तप्रयवयतिकपोतः कश्चनेति ५३ तयोर्मिथेप्र
संगोदरीयतिकपोताविति त्रयेण स्नेहेन गुणितनिबद्धदूरयोस्तौ ५४ विस्त्रब्धो निःशकौ ५५ साकपोतीतर्पयंती सहासवीक्षिताया
यादिभिः प्रीणयती अतएव ते नानुर्कथिता सती यं यं धृतितंतं कामं समनयत्संपादयामास राजनिजितित्वं यथेति सूचितं ५६ ७ तेषु जल

नातिस्नेहः प्रसंगो वा कर्तव्यः क्वापिकेन चित् ॥ कुर्वन् विदेत स तापं कपोतद्वदीनधीः ५२ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो व
नस्पतौ ॥ कपोत्याभार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ५३ कपोतो स्नेहगुणितदूरयो गृध्रमिणो ॥ दृष्टिं दृष्ट्वांगमगेन बुद्धि
बुद्ध्या बंधतुः ५४ शय्यासनादनृगानेवातां क्रीडाशनादिकम् ॥ मिथुनाभ्यविस्त्रब्धो वेरतुर्वनराजिषु ५५ ययं वधि
तिसाराजतु तर्पयन्नुकथिता ॥ तंतं समनयत् कामं रुद्धेणाप्यजितेन्द्रियः ५६ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णीतीति काल आगते ॥ अंश
निसुषुवेनी डे स्य पत्न्युः सनिधौ सती ५७ तेषु काले व्यजायं तरविता वयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाष्याभिः कोमलांगत नूरु
हाः ५८ प्रजाः पुपुषुतुः प्रीतो दंपती पुत्रवत्सलो ॥ शृण्वंतौ कुजितं तासां निर्वृतौ कलभाघितेः ५९ तासां पतत्रैः सुस्प
शैः कुजितैर्मुग्धैश्चितेः ॥ प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धदूरया वन्यो न्यविष्णुमायया ॥ विमोहितो
दीनधियो शिशुपुपुषुतुः प्रजाः ६१ एकदा जगत्तुस्तासामन्त्रार्थतौ कुटुंबिनौ ॥ पतितः कानने तस्मिन् नार्थितौ वेरतुश्चिरं ६२
दृष्ट्वा तालुधकः कश्चिद्यदृष्टातो वने चरः ॥ जगृहे तालमातस्य चरतः खालयातिके ६३ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सहो
त्सुकौ ॥ गतौ पोषणमादाय रचनी उमुपजगत्तुः ६४ कपोती स्वात्मज्ञान्वाक्ष्यबालकान् जालसंवृताम् ॥ तान्वाक्ष्यधावत्क्रो
शीती क्रोशते भ्रशतुः खिता ६५ सा सक्तस्नेहगुणिता दीनविज्ञानमायया ॥ स्वयं वा बध्यत शिवा बध्ना न्यत्रयं त्यपस्मृतिः ६६

भरितेष्टेष्टुदरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिः रविता वयवाः पक्षिणः कोमलान्यगानित नूरुहाश्च येषां ते ५८ ५९ पतत्रैः पक्षैरदीनानां दृष्ट
नां ६० शिशुबालान् प्रजाः पुत्राद् ६१ २ खालयातिके चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्राद् अतस्य प्रसार्य ६३ उत्सुकत्वादेव वतन्योषणा
र्थगतौ सती पोषणं भक्ष्यं ६४ ६५ शिवा जालेन ६६ श्रातमोजयति श्रीराम ॥

द्विविधो मधुः कृतमधुः तं निष्पाराद्यगृह्णीति मधुः कृतमधुः मधुः करोति आह त्वेन स्वरूपेण वेति मधुमक्षिकावतत्र प्रथमा
 छित्तमुक्तं द्वितीया छित्तमाह सायमिति सायमिदं भोक्ष्यामि श्वरदोक्ष्यामीति भक्षितमन्नादिनसंगृहीतं किं तु पाणिपान
 स्तन्मात्राया हायदा उदरमेवामत्रं पात्रं यस्य सः एकमिक्षाया मुदरमात्रग्राही भवेत् संगृहीतमक्षिकेव न भवति न जावतीत्यर्थः ११ एतद् द्वि
 वृणोति पुनः सायतनमिति १२ स्वर्णसक्तिर्नाशहेतुरिति गजा छित्तमित्याह पदापीति पादेनापि दारवा दारुमयी मयि गजो हिकरिणा
 प्रदर्शयन्निखातत्तृणादिपिहितगतेनियान्यवध्यते १३ किं नाधिगच्छेति नोपगच्छेत् त्यागभोगविहीनो धनसंयः परगामी भवतीत्यत्र

सायतनं श्वस्तनवानसंगृहीतमक्षितं ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंगृही ११ सायतनं श्वस्तनवानसंगृहीतमिक्षुकः ॥
 मक्षिकारवसंगृहीतसहतेन विनश्यति १२ पदापि युक्तं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवा मपि ॥ स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः
 १३ नाधिगच्छेत् क्रियं प्रातः कर्तुं विन्युत्सुमात्मनः ॥ बालाधिकैः सह न्येन गजेनैवैर्गजो यथा १४ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धे यदुःख
 संवितं ॥ भुंक्ते तदपि तत्रान्यो मधुहेवार्थं विन्युत्सु १५ सुदुर्बोपास्ति तैर्विज्ञैराशासानां गृहाश्रयः ॥ मधुहेवाग्रतो भुंक्ते पतिर्वगृह
 मेधिना १६ ग्राम्यगीतेन शृणुयाद्यतिर्वनवरकवित् ॥ शिखेत हरिणा दूधान्मृगयोगीतमोहितात् १७ नृत्सवादित्रगीतानि नृ
 षवग्राम्याणि कोवितां ॥ आसां कीदृशको वश्यः ऋष्यशृगो मृगो मुतः १८ जिह्वयानि प्रमाथिन्या जनेः स विमोहितः ॥ मत्स्यमृच्छ
 त्यसद्विर्मीनस्तु वडि शैर्यथा १९ श्रीरामाय

मधुहागुरु रित्याहतदेयमिति । तरयो बलीत भुंक्ते तदप्यन्यस्तवान्यः ॥ धुरामक्षिकाभिः संवितं मधुयथा भुंक्ते तद्वन्ननु सुगृह्य
 नं कथमन्योऽस्यति हरिष्यति ते तितत्राह अर्थवित् लिं गेरर्थः ॥ पापे ववैतीत्यर्थवित् । यथामधुहातरुकोररादिगतं मधुवति
 हरति बोहो यमविनापि भोगः स भवतीत्यत्रापि स एव गुरु रित्याह सुदुःखेति आशासानां मिति वक्तव्ये वर्णलोपः आर्थः यतिश्च
 ब्रह्मवारी वपन्ना नृत्सवा मिना बुभौ ॥ तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा वा दूयणं वेरदिति गृहिणा मावश्यं च न दानविधानात् १६
 हरिणा छित्तमाह ग्राम्यात् । भगवद्गीते शृणुयाद्देवमायो लुब्धकस्य १७ हरिणशब्देन हरिणा सुतः ऋष्यशृगो यि गुरु रति
 यदित्याह नृत्सवो वश्यो बभूवोति शेषः १८ रसासोः केनाशहेतुरिति मन्ना छित्तमित्याह जिह्वयानि । अतः प्रमाथिन्या अतिशो

१५
ख

भिक्षया पुनः यथा ऋष्यशृगोः प्राप्नोति बभूवोः आतिथिलिप्तेः लोहकुर्येः १९

ना ५

राम
२९

ननुसमर्थोपशयतिवकिंओमित्याहओजइति।ओजःइदियबलं स हो मनोबलं बलं शरीरमेव तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेवाविधत्तशयान
इव भवेत्तवीत निद्रः स्वार्थे दत्त दृष्टिश्च भवेत् न पुनरीहेत इदियवानपीति दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति समुद्राच्छित्तमाह मुनिरिति ब
हिः प्रसन्नोऽसौ अंतर्गभारश्च दुर्विगायः एव भूत इति परिकल्पितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वा दुरत्ययः ४४ यः अनतिक्रमणमिस्ते ज्ञासित्वा
त अनंतपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेदः स्वरूपा विभावात् अक्षोभ्यः अधिकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोऽः निश्चलोऽर्कोऽर्णवो यथा तद्वरेते गु
णैर्भवेदित्यर्थः ५ किं च वर्षासु सरिद्धिः समृद्धोपि सागरो यथानोत्सर्पेत्त ग्रीष्मे तद्दिहो निर्विशुष्येत् तथा समृद्धकामस्तद्दिहो नो वानहृतेः न नोः

ओजः स हो बलयुतं बिभ्रे देहमकर्मकं ॥ शयानो वीतानिद्रश्च नेहेते इदियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगभारो दुर्विगायो दुरत्ययः ॥ अनं प
तेरो घृक्षोभ्यस्तिमितो दृवाणवः ५ समृद्धकामो ह्रीनो वानारायणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्पेत्त न शुष्येत्त सरिद्धिरिव सागरः ६
दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भावेन जितेन्द्रियः ॥ प्रलोभितः पतत्यंधेत मस्य प्रोपतंगवत् ७ यो धिधिरण्याभरणं वरादिद्रव्येषु माया
रचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुध्या पतंगवन्मथति नष्टदृष्टिः ८ स्तोकं स्तोकं यस्मै दूरासंदेहो वर्तेत यावता ॥ गृहा
न हि स ज्ञातिष्वेकं त्रिमाधुकरं मुनिः ९ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलोनरः ॥ सर्वतः सारमादधात्युष्येभ्यश्च

वेदित्यर्थः अत्र हेतुः नारायणपरः ननु विषयपर इति ६ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरं जेहूरिणमीनाः इत्या
अतस्ते प्रनासक्तो पंचैते गुरवः स्तदुक्ते पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताः पंचभिरेव यवः एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंचेति।
तत्र रूपविलासमोहितो नश्यतीति पतंगच्छित्तमाह दृष्ट्वा इति तस्याभावेः प्रलोभितः ७ स्त्रियमुपलक्षणीकृत्येतत्प्रपंचयति यो धिदि
ति ८ मधुकराच्छित्तमाह स्तोकमिति गृहात् गृहस्थान् अहिसन् अपौरुष्यन् अर्थभावः यथामधुको विविधगन्धलोभेनैकस्मि
न्नेव पंचेव सन् अस्ममयेभ्यः कलिते तस्मिन् बध्यते पंचमुनिरपि गुणलोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इति ९ किं च अणु
भ्यश्चेति १० श्रीरामभद्राय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीरामोजयति श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामाय ॥

दुर्जयत्वमुपपादयति इन्द्रियाणि तद्वाभ्यां अयं भावः यथा हारस्मभ्यते तस्यैन्द्रियजयः केवलं भवति रसेनैन्द्रियं तु वर्धते यदितुमु
 ज्यते तर्हि पुनश्चरसा सत्त्वा सर्वेन्द्रियसोभः स्यात् अतो रसा सत्त्वं परित्यज्यौषधवदुज्जीते निप्राणरत्येव सन्तुष्येन्द्रियजोक्तम
 पिरसनस्यातिदुर्जयत्वोपनायोच्यत इति विशेषः २० २१ पिंगलायानैराश्वंशोक्षितं वक्तुं तदारब्धानमोहपिंगलेत्यादि
 नामे मया शिक्षितं २२ स्वेरिणीकामवारिणीसंकेतेरतिस्थाने २३ तान्वितवतः संनान् अतएव शुक्लदा नू मूल्यदा नू कांता नू
 सुरताहान् २४ अपिसंभावनायां अन्योपि मामुचैष्यतीत्येवंदुराशयेत्युत्तरेणान्वयः २५ द्वार्यवलंबमानो पुनः प्रविशति पु

मिति
 ध

इन्द्रियाणि जयंत्याशु निराहारा मनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्त्रस्य वर्धते २० तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजिता न्येन्द्रियः
 पुमान् ॥ न जयेद्दसनं वा वर्जितं सर्वजितेरसं २१ पिंगलानामवस्थासीद्विदेह नगरेपुरा ॥ तस्यामेति शिक्षितं किं विन्निबोध
 नृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकांतं संकेत उपनेष्यती ॥ अमृत्काले बहिर्द्वारि विभ्रत रूपमुत्तमं २३ मार्ग आगच्छतो
 वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषवर्ष ॥ तान् शुक्लदा नू वित्तवतः कंतिनेनेथ कामुका २४ आगतेष्वपवातेषु सा संकेतोपजीवना ॥
 अण्यन्यो वित्तवान् कोपि मामुचैष्यति भूरिदः २५ एवमुद्राशयाधूस्त निद्राद्वार्यवलंबिना ॥ निर्गच्छती प्रविशती निशथिंसम
 पद्यते २६ तस्या विज्ञाशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनवेतसः ॥ निर्वेदः परमोज्ज्वलितो हेतुः सुरावहः २७ तस्या निर्विजिज्ञाया
 गीतश्रुणुयथामम ॥ निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथासुप्तिः २८ न ह्यगाजात निर्वेदो देहबंधजिहासति ॥ २९ पिंगलो
 वाच ओहो मे मोहवित्तं निपश्यता विजितात्मनः ॥ याकांतादसतः कामकामयेयेन बालिश २९

नार्नर्गच्छति पवर्कुर्वती निशथमर्धरात्रं प्राप २६ निर्वेदः अलंबुक्षिः विंताहेतुः वित्तवित्तैव हेतुर्यस्य सः २७ यथा यथा वदमममत्तः शृणु ननु
 किं निर्विजिज्ञाया गीतश्रवणेन तत्राह हि पस्मात् पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदो सिर्यथा छेत्ता तत्र हेतुः न हाति अंगहेराजन् २८ अविजिता
 त्मत्वे हेतुः याह बालिश विवेकशून्या तस्याः कुतो येन कारणेन असतस्तु धान्नरात् कामकामये २९ श्रीरामभद्राय नमः श्रीराम

कालिशत्वं प्रपंचयति संतमिति वतुर्भिः समीपे संतं संतर्क्य भित्वा तदममपरोक्षमीश्वर ३० अतिविगर्हा विनिंघायावार्ताजीविका तया कु
तः सांकेत्येन यारतिः तया बहुश्रीहिणा स्वविशेषणवापरिताप प्रपंचयति स्त्रौणादिति स्त्री लंपरात् अथ अर्थतः लुब्धात् अतएव न
मो व्यात नरात् या अहो विनैरति वेद्यता तया वथा आत्मा परितापितः दुःखी कृत केन विन मिच्छती तेन नरेण कृतेन स्वयं विकृतेनात्म
नादेहेन ३१ अहो धिं प्रायाह मतिर्जा मक्षितं भजामीत्याह यदिति वंशो नाम स्तूणा मुनिहिनः स्मिन् ग्वेणुः वंश्यास्तस्मिन् भवतो नि

संतं समीपे मणं इति प्रहं विन प्रहं नित्यमिमे विहाय अकामदं दुःख भयाधिशोक मोहप्रदं तु घमह भजेता ३० अ
हो मया आ परितापितो वथा सांकेत्येन यारति विगर्हा वार्ताया ॥ स्त्रौणा नरा धार्थतपो नुशो व्यात कृतेन विनैरतिमा
त्मनेच्छती ३१ यदस्ति भिर्निर्मितं नरा वंश्या स्तूणा त्वजो मनस्वेऽपि न ॥ क्षरन् नवद्वारमगारमेतद्विष्णुत्रयं मरुपेति काव्या
३२ विदेहानां पुरे प्रस्मिन् अहमेव वंश्याः ॥ यान्मिच्छत्यस्य स्मारात्मा तदात्मा मम युतात् ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आ
मा नारायण शरीरिणं ॥ तं विक्रीयात्मानं नैवाहं मेनेन यथारमा ३४ कियत्प्रियं तेन भजन् कामाये कामदानराः ॥ आर्घतवतो
भार्याया देवावाकाल विदुताः ३५ नूनमेवागवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ॥ निर्वदेयं दुराशायाय न्मेजातः सुरवा
वहः ३६ मेवैस्युर्मैरिभाग्योयाः कुरुता निर्वदेहेतवः ॥ येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममधति ३७

हितावेणवः प्रस्तिभिरेव निर्मिता वंश्यादयो यस्मिन् तत्र पृष्ठे ही धर्म स्थियत्सवंशः पाश्चात् स्त्री निवेरयानि स्तूणा हस्त पादा स्त्री नितथा
त्वचारो मभिर्न स्वैश्च पि नर्हं धारितं तथा पि क्षरं तिनवद्वाराणि यस्मिन् तद एव भूता गार रूपं नरशरीरमेतत् मम नूनो न्याकावाकांतं तु
ध्याउपैति सेवते ३२ सत्संगतो सत्यामप्यहो मम मोह इति आह विदेहानां भित्तिमाह मसती अमुतादयं काम भोगमिच्छती सा ३३
एवं निर्विघ्नसता अतः परमेव कुरिष्यामीत्याह सुहृदिता भयमीश्वरः आत्मनैव आत्मानमेव निवेद्य तं विक्रीय विशेषेण क्रीत्वा अनेन
वसहरमेरमालक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासि कृत्वा दशयति कियदिति आर्घतवतो ये कामाः विषयाः कामदानरावो देवावाकालका
ताः भार्यायाः कियत्प्रियं कृतवतः न किं विदुः अतो न हामुत्तमं तच्छातिरिक्तं कोपि सेव्योस्तीत्यर्थः ३५ मेवमिति मरिभाग्यावेदहस्या
X एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिर्न दति नूनमिति दुष्टा आशयस्यास्तस्यामे ३६ ननु धनाप्राप्त्या विष्टासि कथं विष्णुप्रीतस्तत्राह X ७

ननु धनं निर्वदेहेतवः कुरुता निर्वदेहेतवः ॥ येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममधति ३७
निर्हृत्य पुरुषः शममधति ३७
राम
३८

अतस्तेन श्रीविष्णुना उपकृतं कृतमुपकारं निर्वदलक्षणं ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगताः ३८ कथं ब्रजति तदा हसंतुष्टेति ३९ ननु ब्रज
 दा नित्यामुने वैतिकोयं नियमः तत्राह ससारेति। मुषिते क्षणं अपहृतविज्ञे ४० तर्हि किमात्मना णोपाधिना भजिष्यसि न तत्र सर्वतो नि
 विद्यभगवद्भजने प्रवृत्तस्यात्मन एव समर्थत्वादिन्याह आत्मैवेति यदा एव जगत्स्ये ततश्चाप्रमत्तः सन्न निखिलात् इहामुत्रवभोगान्निविद्येत
 तदाहि आत्मनैवात्मनो गोप्ता इत्यन्वयः अतः केवलं प्रेम्णा रभजामीति भावः ४१ कृतस्य तर्काभिलाषः ततो ज्ञाता ४२ फलितमाह आ

तेनोपकृतं मादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः ॥ तत्कादुराशः शरणं ब्रजामितमध्याध्वर ३८ संतुष्टाश्च दधेत्येतदध्यालाभेन जी
 वती ॥ विहराम्यमुनेवाहमात्मनारमणेनैव ३९ संसारकुपेयतिते विषये मुषिते क्षणं ॥ यस्तं कालाहिनात्मानं को न्यस्त्रा
 तुमध्याध्वरः ४० आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निविद्येत यदा खिलात् ॥ अप्रमत्त इदं पर्येदं स्तं कालाहिना जगत् ४१ श्रीब्रह्मण
 उवाच एवं व्यवसितमतिदुःखं कान्ततर्षता ॥ हित्वा पशममास्थाय दायामुपविशेऽसौ ४२ आशादिपरमदुःखं नैराश्यं
 परमसुखं ॥ इत्थं स धियकीर्ता शश्वत्सुखापविगता ४३ इत्येकादशोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीब्रह्मण उवाच
 परियहो हि दुःखाय यद्यप्रियतमं नृणां ॥ अनंतं सुखमाप्नोति तद्दिद्वानुयस्त किं वनः १ सा मिषं कुररं जघ्रुर्बलिनो ये निराभि
 धाः ॥ तदा मिषं परित्यज्य सुसुखं समविशत २ न मे माना वमानो स्तो न विंतागे ह पुत्रिणां ॥ आत्मकौटु आत्मरतिर्विवरामी
 ह बालवत् ३ हविवर्धितयो मुक्तो परमानंद आपुतो ॥ यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परगतः ४

वाहति ४३ ॥ ॥ इत्येकादशोऽष्टमः ॥ ॥ नवमे कुररादिभ्यो देहं तत्रोपविशति ॥ श्रुत्वा यदुःकृतार्थो भूदिति कृष्णेन विधिर्न १
 कुररादिभित्तमो ह परियहोति ॥ यद्यप्रियतमं तस्य तस्य परियहस्तद्दिद्वानुयस्त किं वनस्तं कुररं ननु रुरि
 दुः १ तदाह सा मिषमिति २ अर्धकशिक्षा प्राहनेति गेहपुत्रिणां तदुत्तया भवति सा विंतामेनास्ति आत्मन्येव क्रीडा यस्य आत्मनिरतिः
 प्रातिर्यस्यसः ३ नन्वतसर्वतया किं सादृश्यं नैश्चित्य परमसुखमिमाह हविवर्धित इति ॥ विमुग्धः अज्ञः जडः अनुद्यमः एवं भूतो यो बालः यश्च प्रकृतेः
 रमाश्वरं प्राप्नोति ४ श्रीरामाय ॥ ॥

कुमार्याः शिखितं रक्तं माख्यायिकामाह ध्वविदित्यादिना वृणानानुस्ववर्णायागताः बंधुषु पित्रादिषु ५ शंखाः शंखवलयः महद्यथाभ
वतितथास्वनं चक्रं ६ सामहती बुधिमती तत्पर्यशात्पवहनं ननु गुप्तिर्न वरिदताद्योतकं एकैकत्राः क्रमेणैकमेकं बभूजकरादपसारितव
ती ७ निरभिदत्तपुत्रकृतवती ८ ननु कुमार्यस्तव कथं संगतिस्तत्राह लोकाभिति ९ वासरतिप्रथमापाते कलहहेतुर्वातागोष्ठीहेतु
र्न वेदित्यर्थः १० चित्रैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराधिष्ठितमाह मनश्चित्तत्रोपायमाह जितेति आसनजये श्वसज

कविकुमारीत्वात्मानं वृणानानुगृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्यापि यत्तेषु बंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थं शालीनरुद्रमि
पाधिवा ॥ अब्रह्मत्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शंखास्वनमहत् ६ सातज्जुगुप्तिर्न मत्वा महती ब्रीडिताततः ॥ बभूजैकैकः शंखा
नृहोहोपाण्यारधेयत् ७ उभयोरप्यभूद्वोषो ह्यवर्ग्याः स्मृशंखयोः ॥ तत्राप्येकं निरभिदरेकस्मान्नाभवधनिः ८ अन्व
शिष्टममृतस्या उपदेशमिदं ॥ लोकाननुचरन्ते ताल्लोकतत्त्वविवेकया ९ वासे बहूनां कलहो भवेद्द्वार्ताद्वयोरपि ॥ एक एव
रेतस्मात्कुमार्या इव कंकणः १० मन एकवसं युज्या जितश्चासौ जितमनः ॥ वेरो ग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणस्तद्वि
तः ११ यस्मिन्मनो लब्धपरं यदेतच्छनेः शनैर्मुवति कर्मरेणु ॥ सत्वेन वधेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्य निर्धनं १२

यस्तस्य वज्रये श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति ॥ अनुक्षणं निश्चलं सदापि मनो विषयवासनया यदि विक्षिप्येत सुषुप्ता विवसर्वथा लीयेत वा
तदोक्तिं तत्राह वैराग्येति वैराग्येणा विक्षिप्यमाणं अभ्यासयोगेन लब्धे ध्रियमाणं स्थिरीक्रियमाणं ११ एकत्रेति कुत्रतदाह यस्मिन्म
ति ॥ यल्लयविशेषात्मकं मनः एतद्यस्मिन्परमानंदरूपे भगवति लब्ध्वा स्पर्शसत्कर्मरेणुं कर्मवासनाः मुवति तस्मिन् ननु कर्मवासनाया
गपि सुषुप्तिवत् लयोद्वारः न सत्वेनेति ॥ वधेन उपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावे विक्षेपलयाभावान्निर्वाणं अशक्तिं कथं येन कारेणावस्था
नमुपैति कुतः अनिधनं मिथनं गुणाः तत्कार्यवत्तद्वहितं तदुक्तं योगशास्त्रे ॥ मनसो रतिरुपस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥ यासं प्रज्ञातना
मासौ समाधिरभिधीयत इति १२ श्रीरामभद्राय नमः श्रीवासुदेवाय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीरामोजयति ॥ ॥

४

ततश्च नैतस्फूर्तिरित्याह। तदेति बहिर्द्वानादिना अंतरं स्मृत्या। इवौ गतात्मा तस्य कृत्तु करणे इति चिन्तः भेदाद्येति के व्रजं तं नृपतिमपि न वेद न ह्यत्र १३
सुपांछितमोह एकवारीति। योगि संमर्दस्यापि त्यागे कुमारगुरुर्जनसंगत्यागे सर्वः समथा जनाधकमान एकाकी विवरति नियतनिकेतर हितश्च स
दो प्रमत्तश्च एकांतवासी य आचारे गतिभिस्स विषो निर्विषो वेति न लक्ष्यते व असहायश्च मितभाषी च तद् मुनिवर्ततेत्यर्थः १४ किं व गृहं भद्रं भद्रं
धुमे वात्मनः न श्वरे हस्य सुखं यथा भवति तथा वर्धते १५ कारकसामग्री निरपेक्षा केवलादीश्वरादिभ्यः सृष्टिं संहारा पूर्णनाभिदृष्टां तेन मया सभावि
ता विनिवर्तुं प्रथमं संहारप्रकारमाह एक इति सार्धं त्रयेण एककारक निरपेक्षः पूर्वसृष्टि मिदं तं गत् काल कलया कालशक्त्या संहृत्य १६ एक एवा द्वितीय

तदैवमात्मन्यवरुध विज्ञानवेद किं विदुर्हरं तरं वा ॥ यथेषु कारो नृपतिं व्रजं तमिषौ गतात्मान दृष्ट्वा पार्श्वे १३ एकवार्यनिकेतः स्या
दप्रमत्तो गुहाश्रयः ॥ अलक्ष्यमाण आचारे मुनिरेको ल्यभाषणः १४ गृहं भद्रं भद्रं दुःखाय विफलश्चाधुवात्मनः ॥ सर्पः परकृते
श्मप्रविश्य सुखमेधते १५ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टिं स्वमायया ॥ संहृत्य काल कलया कल्पित इदमो श्वरः १६ एक एवा द्वि
तीयो भूरात्मा धरो रिवलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीता सुशक्तिषु १७ सत्त्वादिष्टादिपुरुषः प्रधानपुरुषश्च ॥ पराव
राणां परम आस्ते केवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः ॥ केवलात्मानुभावेन स्वमाया त्रिगुणात्मिका १९
संक्षोभयन् सृजत्यादौ तया सृजमरिंदम ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजंती विश्वतो मुखं २०

सजातीय विजातीय भेदशून्यो भूत् १७ कारणभूता सुसत्त्वादिषु शक्तिष्वपि साम्यं नीता सुसतीषु साम्यं गुण साम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषस्त
योरीश्वरः परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरे अन्ये न मुक्ता ज्ञावास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते कृतः केवल्यसंज्ञितः मोक्षवाद्याभिधेयः १८ तत्र हेतुः
केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानो संदोहः परमानंद इत्यर्थः कृतः निरुपाधिकः अतः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति केवलेनात्मानुभावेन कालेन
सूत्रं क्रियाशक्ति प्रधानं महत्त्वं सृजति जीवसंसारहेतु भूते सूत्रे सृष्टे पितृमा भौशिते संबोधयति अरिंदम अरी नृगादी नृदम धितुं समर्थ १९
सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य तामिति स्त्री लिंगेन परामर्शः त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयस्य कार्य अतएव विश्वतो मुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं वि
श्वं अहंकारद्वारेण सृजंती २० श्रीरामायनम् ॥

समूहः

विप्रोदनात्रेयः योगार्थमापुरुभयो यदुहयाद्याइत्युक्तं बाधयागतं तथैव यदुधयापयावित्यर्थः ३२ भवान्स्वीयं कृतं कुलमिति श्लाघतेनः पूर्व
 षां पूर्वज इति अत्र संशयः श्लोकाः ॥ कथं ते मानहर्षिणः ॥ कुमारगजपन्नगाः ॥ पतंगं कुरुरश्वाष्टौ हेतार्थे गुरवो मताः १ मेधुरुन्मधुहर्तवाधग
 लावदूयोस्त्रयः ॥ उपादेयं विज्ञाने शेषाः ॥ अध्यादयो मताः २ तदेवांतरभेदश्च तत्र तत्र स्फुरीकृतः ॥ अध्यायजितयेवाष्टनराष्टाकीरिताः क्रमात्
 ३३ ॥ ॥ इति प्रकारो नवमो ध्यायः ॥ ॥ ॥ चतुर्विंशतिगुर्विद्यालब्धसंभावनाभुवः ॥ उध्वस्यात्मतत्वाप्त्यै साधनोक्तिरतः परं १ दश
 मेरेहसंबंधात्मसंज्ञिनात्मनः स्वतः ॥ इत्येतद्वर्णयामासमतंतरभिरासतः २ तदेवमन्वयव्यतिरेकस्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानादित
 ॥ श्रीभगवानुवाच ३ इत्युक्त्वा स यदुविप्रस्तमामन्वयगभीरधीः ॥ वंदितो भ्यर्चितो राजा ययौ प्रातो यथागतं ३२ अवधूतवचः श्रुत्वा
 पूर्वेषां कस्य पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः समवित्तो बभूव ह ३३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुध्व
 सर्वदेयमुनिप्रश्नेनवमो ध्यायः ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोरिते श्रुतवहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकु
 लाचारमकामात्मा समाचरेत् १ अन्वीक्षेत विगुह्यत्मा देहिनां विषयात्मनां ॥ गुणेषु तत्त्वध्यानेन सवर्गं भविष्य यम् २
 सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधातुर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्मिन्
 त्व ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्विषेत्कर्मचोदनां ४ यमानभाक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित्प्रभवेत्तुल्यं तमुपासीत महात्मकम् ५
 अतश्च साधनान्युपदिशति भगवान्मयेति ॥ मया पंचरात्राद्युक्तवैष्णवधर्मे श्रवणं च अग्रमत्तः सन्न तदविरोधेन दृष्टीयाचारमनुतिष्ठेत् १
 कथमकामात्मनां संभवति तत्र ह अन्वीक्षेतेति ॥ स्वधर्मेषु श्रुतवहितः सवदेहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभास्तेषां फले वैपरी
 त्यपश्येत् एव फले वैपरीत्या दकामः स्यात् २ किंवा काम्यविषयाणां मिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति ॥ विफलः अर्थशून्यः अत्रैव प्रयोगः इद्विष
 यावहिर्नानाबुद्धिः सा विफलानानात्मकत्वात् एतद्विकल्पमनो जन्मस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थी न प्रवर्तत तत्र काम्यनिविधयोः नित्येनै
 मिन्निके कुर्यात्प्रत्यवायिना सया इति स्मृतिः अतः प्रवृत्तं काम्यकर्म त्यजेन्निरवृत्तं नित्येनैमित्तिकमेव कुर्यात् आत्मविवारे तु सम्यक् प्रवृत्तौ निवृत्तं कर्म
 चोदनामपि नाद्विषेत् ४ किंतु यमाद्विषादीनां अभिज्ञां आदरेण सेवेत शोचादीनां नियमान् क्वचिद्यथाशक्तिं तदात्माज्ञानविरोधेन यमान्
 द्वादशानियमान् शैकोनविंशो ध्यायेव स्यति किं यमेध्यादरं प

रित्ययं गुरुमुपासीत महात्मा भक्तिमिति ॥ मरत्सर्गो मद्रूप

गुरुसेवकस्य धर्मा नाह अमानातिरसः अनलसः निर्ममः जायारिषु ममताशून्यः गुरोः तुष्टसौ हृदः असत्वरः अमोघवाक्यार्थलापरहि
तः एतान्येव शिष्यस्य लक्षणानि तेथानि ६ ननु स्वजायारिषुकथं निर्ममः स्यात्तत्राह जायेते औदासीन्यहेतुं विवेकं दर्शयति आत्मनोर्थं प्रयो
जनं सर्वत्र सममेव पश्यन्निति अयं भावः सर्वदेहेष्वामन एकत्वात् जायारिरेहेस्मिंश्च देहे आत्मनोर्थः सुखादिः सम एव केन विज्ञेयेणेतेष्वेवमम
त्वाभिनिवेश इत्येवमुदासीनः स न गुरुं प्रपद्येतेति ७ अहो कोसौ देहव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैव्यादर्थं सर्वेषु समः स्यात्तमाह विलक्षण इति ।
सूक्ष्मः सूक्ष्मदेहद्वयादात्मन्यः यतो विलक्षणः देधावैलक्षण्यं दर्शयति ईक्षितारचदृगिति दृष्टा हि दृष्ट्याद्विलक्षणः स्वप्रकाराश्च जेता द्विलक्षणः तयो

अन्य

अमान्यमसौ रक्षो निर्ममो दृष्टसौ दृष्टः ॥ असत्वे रथं जिज्ञासुरनुसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यग्रहसेत्रस्वजनद्विषादिषु ॥
उदासीनः समं पश्यन्न सर्वेष्वर्थमिव आत्मनः ७ विलक्षणः सूक्ष्मः सूक्ष्मादेहादात्मैक्षितास्वदृक् ॥ यथाग्निर्दाहणो दाह्यादाहको
न्यः प्रकाशकः ८ निरोधो त्यस्य गुह्यं हन्तानात्वं तत्कृतानुगुणानु ॥ अतः प्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ९ योसौ गुणैर्वि
रचितो देहो यं पुरुषस्य हि ॥ संसारस्तं निबन्धो यं पुंसो विद्याद्विदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मसुखं केवलं परं ॥ सं

गम्य निरसे देहद्वस्तु बुद्धिं यथाक्रमं ११ श्रीरागाय
रन्यत्वे दृष्टं तः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्प्रकाशप्रवृत्तः काष्ठात् अन्यस्तद्वदिति ८ अनेनैव दृष्टं तेन नित्यत्वात् नादित्य विभुत्वे
कत्वाद्योपसिध्यता स्यादनिरोधेति । यथादीरुद्धं तः प्रविष्टो ग्निस्तत्कृतानां शादीन्प्राप्नोति ननु स्वतो नाशादिमान् एवं देहगुणाननित्य
त्वादीन् देहात्परो नित्यादिरुक्लपोऽप्यात्मानं भवति ततश्च नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादप्यन्यत्वमिति ९ नन्वेतर्हसंयोगात्तद्धर्मभाक्ते
घटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथं देहेन तद्धर्मैर्वासंबन्धः संबन्धे वा कुतस्तन्निरतिस्तत्राह योसाविति । पुरुषस्यैव रस्याधीनैर्मायागुणैर्मा
सूक्ष्मः अयं वस्तु लोदे हो विरचितः पुंसो जीवस्यायं संसारस्तं निबन्धस्तद्व्यासकृतः हि यस्मादेवं तस्मादात्मविद्यातन्निवृत्तिकेत्याह आत्म
नो विद्याविज्ञाने तस्य छिन्नछेत्री आधिरिति वा पदछेदः १० यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया विबोरेणात्मसुखं आत्मनिकार्यकारणसंघातए
वस्थितं सम्यक् ज्ञात्वा एतत् एतस्मिं देहादेवस्तु बुद्धिं सूक्ष्मसूक्ष्मक्रमेण निरसेत्त्यजेत् ११ श्रीरागाय नमः श्रीरक्षणाय ॥

३ अ

भावः

गुरोर्लब्धाविद्याविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेति स्फुटकर्तुं विद्योत्पत्तिमप्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति आचार्य इति आद्यः अथरससंधानं
 तयोर्मध्यममथनकाष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्यातुल्यं धिः संधो भवन्नग्निरिव तथावश्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपं अनेवास्पृशरूपं विद्यासंधिः
 प्रवचनसंधानमिति १२ अग्निमादृश्यमेवाहवेशारदीति विहारोति निपुणस्तेन शिष्येण प्राप्तोति न गुरुणोपदिष्टाति विबुद्धा बुद्धिर्गुण
 कार्यरूपा माया निर्वर्तयति यदात्मकमेतद्विषयं विवक्ष्य संस्तुतिनिमित्तं तान् गुरुणां दग्ध्वा अस्मिन्निरिंधनस्तस्मात्कार्येजकारणे न विधया व्यवधाना
 भावात्साक्षात्परमानंदरूपो भवतीति १३ एवता वक्ष्यप्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्यएकएवात्मा कर्त्तृत्वाद्यश्च धर्माः सत्यदेहोपाधिकास्तस्मात्ति
 क्तं सर्वमनित्यं मायामयं च अतः सर्वतो विरक्तेः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं विरक्तस्यः स्वस्वसमादित्यादिना तदेवं श्रुतिसमन्वयेन निरुतेष्य
 येमतांतरविशेषेन संदेहो मा भूदिति तन्मतेन निराकर्तुं मुद्रावयति अथेति अथ मन्यसे एषां जीवात्मनां कर्मकर्तृणां सुखदुखयोर्भोक्तृणां जनानां त्वमिति ए
 वं हि जैमिनीयामन्यते अहं प्रत्येयविशेष एवात्मा सर्वप्रतिशरीरं भिन्नः कर्त्तृभोक्तृरूपश्च ननु तत्स्वरूपभूतो निर्विकारकः परमात्मा स्तित्यथाहुः अहं प्रत्ये
 आचार्यैरुल्लिख्य स्यादनेवास्पृशरारणिः ॥ तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः १२ वैशारदीयातिविशुद्धा बुद्धिर्गुणोति माया गुहा
 संप्रसूता गुणाश्च संदृश्यदात्ममेतत्स्वयं ब्रह्माप्यसमिधयाग्निः १३ अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुखयोः जनानां त्वमिति
 त्यलं लोककालागमात्मनाम् १४ मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्योत्पत्तिकीयथा ॥ तत्र दारुतिभेदेन उपायते भिद्यते बंधीः १५

वा

यवित्तो ज्ञातव्यः सर्वदेवहीति तथा वैशग्यं न संभवति तथा हि भोगस्तानां मन्यते तौ द्वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य रातुपायकर्मबोधकागमस्य बाभोक्तृ
 रात्मनो वा न त्वेदस्तीत्याह अथ नित्यलं लोककालागमात्मनां मन्यस इति १४ नवभोग्यानां विच्छेदात्मायामयत्वाद्वा वैशग्यस्यादित्याह मन्यस इति सर्व
 भावानां स्फुटं नादीनां संस्था स्थितिः ज्ञोत्पत्तिकीप्रवाहरूपेण प्रित्या तथा वरंति न क्त्वा विदना दृशोऽगदिति अतस्तत्त्वमिच्छीश्वरोपि नास्तीति भावः किं न
 यथा यथा वदन्तु माया मयीत्यर्थः नरात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह तत्रेदिति यदप्यद्याकारभेदेन धीर्ज्ञाने अतो नित्याभिद्यते न अयं गदाभि
 प्रायः न हि नित्यज्ञानस्वरूप आत्मा अपि तु ज्ञानपरिणामवादनवविकारिहेना नित्यप्रसंगः प्यथाहुः विक्रियात्तावरूपास्य नित्यस्यैव विरोध्यत इति अतो मुक्ता
 विदियारिहितस्य परिणामासंभवात् ज्ञेयत्वेन तदग्राह्यं बुद्ध्याथवा त्वरतिरेक्येयसीति न हि त्तिरिति १५

राम
३२

तत्र तावत्तु कर्मणी कृत्यैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपद्यति एवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालमित्यतः प्रा
 क्तेनैव ग्रंथेन अंगहेतुध्वकालावयवतः संवत्सरादिरूपात् १६ अत्रापि तिस्रस्तैः अपभेदुः कर्मणोः सुखभोगस्य वासंभवादित्यर्थः १७ ननु
 ये सम्यक्कर्मकृतं ज्ञानं तैस्सुखिन एव ये तु ज्ञानात्तत एव दुःखिन इति चेत्तत्राहनेति विदुषामपि कृतिसुखं विद्यते तथा मूढानामपि दुःखं विद्यते
 अतो वयं कर्मकुरालत्वात् सुखिन इति तेषां केवलं चैवाहंकार इत्यर्थः १८ अंगकृत्याप्याह यदीति तयोः योगमुपायन विदुर्यथा साक्षात्सुखं भवे
 त् १९ तथापि यावज्जीवं सुखं भविष्यतीति चेत्तेत्याह को न्विति । यतः अतिकेचर्तमानो मृत्युर्न तु छिंदति आघातं बध्ना न प्रति २०
 एवमप्यगसर्वेषां देहिनां देहयोगतः ॥ कालावयवतः सति भावाज्जन्मादयो सकृत् १६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं
 बलक्ष्यते ॥ भोक्तुं सुखं सुखदुःखानां को न्वर्थो विवशं भजेत् १७ न देहिनां सुखं किं विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं
 दानां चैवाहंकरणं परं १८ यदि प्राप्तिं विधातं व जानंति सुखदुःखयोः ॥ तेषां ध्यानविदुः योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९
 को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरतिके ॥ आघातं नीयमानस्य वध्यस्ये वनतु छिंदः २० श्रुतं च दृष्टं च दुःखं स्यात्तु यान्यपि
 व्ययैः ॥ बहून्तरायका मत्वा कृद्विषयाणि निष्कलं २१ अंतरायैरविदुः यद्विधर्मः स्वनुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा
 धनितं कृणु २२ इष्टं हरे बलाय तैः स्वर्लोकं याति यास्तिकः ॥ भुंजीत देववत्तत्र भोगा वदिव्यान्निजान्निजान् २३ स्वपुण्येप
 चित्तेऽग्रे विमान उपगीयते ॥ गंधर्वैर्विरहे मध्ये देवीनां दृष्टवेषधृक् २४
 एवमस्मि लोके सुखेनास्तीत्युक्तं लोकांतरे पितृवैत्याह श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादिनदपि दुःखं स्यात्तु परसुखा सहनं असूया परगुणोदोषा विष्करणं
 अत्ययो नात्र व्ययपक्षयः स्ते दुःखं दृष्टव्यं यो नात्राः अत्ययोन्यस्यातिशयः न दृष्टातदप्राप्तादुःखमित्यर्थः किं बहवो नतरायवै गुण्यादिरूपा
 विप्रायस्मिन् कामसुखं भावस्तत्तस्मात्कृद्विषया बहू विप्रातद्बहु सुखत्वेन श्रुतमपि निष्कलं २१ विप्रवै गुण्याद्यभावमेगीकृत्यापि नात्र
 दुःखं दुःखं परिहरमित्याह तस्य २२ अंतरायैरिति यं न भिः निर्जितं साधितं २३ यज्ञैर्देवता इष्टादिरूपा इष्टा २३ स्वपुण्ये रूपविते सर्वभोगसं
 न्ने देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते २४ श्रीरामभद्राय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

कामेन रथयागधता विमानेना के किंणी जालमालिना सुदृघरिका समूहो भिना सहस्रीभिः सुरा ऋडिषु क्रीडुं त्रात्मपातनवेद २५
कालेन चालितः पातितः २६ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेण काम्ये कर्माणि वातल्लघनेना धर्मवातत्र काम्यप्रवृत्तेरिति रुक्ता अधर्मप्रवृत्तेरिति
माहयदीति परिचेत्यन्यः अजितेन्द्रियत्वात् कामात्मा अतः कृपया अतो भोगं लुब्धैरुष्णकुलः अतः स्त्रैणः स्त्रीलपटः स्तदर्थं भूतविहंस
कः २७ किंच दुष्टजनप्रलोभितो धनादर्थं पशुन विधिना हत्वा तमः स्थावरतायाति २८ एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च निर्वृत्युपसंहार इति
कर्माणीति २९ तथापि लोकानां नित्यत्वादमेत्यधर्मत्वाच्च लोकपालानां सुखमस्तीति चेत् तत्राह लोकानां भितिः द्वौ परार्थौ परमायुष्यस्य तस्य

स्त्रीभिः कामग्यानेन के किंणी जालमालिना ॥ क्रीडुं नुवेरात्मपातं सुरा ऋडिषु निर्वृतः २५ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्य
ते ॥ क्षीणपुण्यः पतत्यरगनिष्ठकालचालितः २६ यद्यधर्मतः संगोदसनाच्चाजितेन्द्रियः ॥ कामात्मा कृपणलुब्धस्त्रैणो
भूतविहंसकः २७ पशुन विधिना लभ्य प्रेतभूतगणानुयजन् ॥ नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युत्क्षणांतमः २८ कर्माणि दुःखोदका
णिकुर्वन् देहेन तैः पुनः ॥ देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां मद्रूपं कल्पयन् विना ॥ ब्रह्मणोपि भ
वं मतो द्विपरार्थपरायुषः ३० गुणाः सृजेति कर्माणि गुणानुसृजेते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलांशमो ३१
यावत्स्यादुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि ३२ यावदस्यास्य तन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयं
य एतन्मम पासंस्ते मुमुक्षुर्वापिताः ३३

ब्रह्मणोपि तथावश्रुतिः ॥ भीषास्मादृतः पवते ॥ भीषोदति सूर्यः ॥ सीवास्मादग्निश्चेद्भूया ॥ मृत्युर्धो वति पवम इति ॥ अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैव मनर्थहे
तुत्वादिरत्नपाततो निराश्वरेव युक्तेति तात्पर्यार्थः ३० एतेनैव स्वयमीश्वरत्वा विष्कारेण भरा भावांगीकारः परित्यक्तः अन्यदपि प्रोदया पूर्वमंग
रुते निराकरोति न तु भिस्तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तृस्वरूपत्वेति तन्निराकरोति गुणादिति गुणादित्युक्ताणि कर्माणि सृजेति न त्वात्मा आत्मैवेद
याणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति चेत् तस्याह गुण इति गुणः सत्त्वादिगुणान् रूद्रिवाणि अनुसृजेते प्रवर्तयति न त्वात्मा अतः कर्तृत्वं तावत्तास्ति
भोक्तृत्वमप्योपाधिकमित्यादि जीवस्ति ति गुणसंयुक्तरूद्रिवादि संयुक्तं कुत इत्यत आह असौ तेषु अहंकारवानित्यर्थः ३१ यत्रोक्तमनाना
त्वं तदप्योपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यं अहंकारादिकार्यरूपनत्वात्मान एकत्वे कथं पारतन्त्र्यमुक्तं कथं लोकपालादीनामपि
मद्रूपमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति ३२ यच्च गूढमभिप्रेतं प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति तत्राह य एतदिति ॥ एतद्गुणवैषम्यं तच्छते भोगकर्मचेत्यर्थः
म

तिरि

राम

३३

उपासितं तैवेरुत्तेल्लोकार्थं नित्यं तत्पुनरुत्पत्तिप्रोक्तं सत्तमुपैति ३३

न केवलमनित्यतामात्रं किंतु मायामयत्वमपीत्याह काल इति स्वभावो देवत्वादियदिगामिहेतुः धर्मस्तद्गुणकारणं गुणव्यतिकरे मायासोभे सति
 मामिव प्राहुः ननु मध्यतिरिक्ताः सन्ति ततो निरतिरेकमुक्तिहेतुत्वाच्चेयमिति सिद्धं ३४ एवता वेदकृष्णत्वात् तस्यैव गुणकार्यदेहसंबंधकृतः संसमः
 आत्मज्ञानं च मुक्तिरित्युक्तं विलक्षणः सूत्रसूक्ष्मादित्यादिना तदेव मनांतरनिरासेन दृढीकृतं अर्थेषामित्यादिना तत्र पृथगिति गुणे स्थितिः अयमर्थः
 गुणेऽसत्समुक्तिः सत्त्ववत्वात् आद्ये ज्ञानसाधनाभावात् न मुक्तिः द्वितीये वगुणेषु वर्तमानोऽपि तत्कार्यदेहेषु कर्मसु सुखारिषु वक्ष्यते न बध्यते तथापि
 तेराकाशवद्वत्त्वं न बध्यत इति चेन्न हि बंधो न संभवतीत्याह अत्र पारतन्त्र्यं बध्यत इति ३५ यदि तु सत्त्ववत्त्वं न दृढं कारणवध्यत तन्निरव्यायम्
 वाह इति मते तर्हि तत्त्वज्ञानव्यमिति पृथगिति बंधो मुक्तौ वाक्यं वर्तते तत्पादिकं भुंजीत कथं भुंजीतेत्यर्थः ३६ एतत् एतद्विषयं प्रश्नं किं व एक एवात्म

काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव ॥ इति मा बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ३४ श्री भूवत्वात् गुणेषु वर्तमानोऽपि देहे
 घनपारतन्त्र्यः ॥ गुणे न बध्यते देहो बध्यते वाक्ये विभो ३५ कथं वर्तते विहरेत् कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ॥ किं भुंजीतो नावस्यते धृषीता सति
 याति वा ३६ एतद्व्युत्पत्तमेव हि प्रश्नं प्रश्नविरोधः ॥ नित्यमुक्ते नित्यवधे एक एवेति मे भ्रमः ३७ ॥ ॥ इति श्री भागवते म० पु०
 धर्मो भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ श्री भगवानुवाच बंधो मुक्तं इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ॥ गुणस्य मायामूलत्वाच्च मे मो

नारि गुणसंबंधान्नित्यवधः मुक्तेर्न नित्यत्वे नित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्त इत्यप्यंगीकार्यस्याव। तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह नित्यवध इति ३७ ॥ ॥
 इति श्री भागवते एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ मुक्तानां वाधलक्षणं ॥ साधुनां वतथा भक्तेर्लक्षणं हरिणोरितं १ नित्यवधो
 नित्यमुक्त एक एवेति मे भ्रम इति यदुक्तं तत् किं वस्तुतो विरोधः अतीति तो वा। नाद्यः। बंधमोक्षयोर्वीक्ष्यत्वाभावादित्याह बंधो मुक्त इति व्याख्या आत्मा
 बंधो मुक्तश्च मे गुणतः मर्यादा न सतीति गुणपाधितः न वस्तुतः। न चोपाधिकत्वेऽपि तदुल्लेखः। दिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात् तत्राह गुणस्य मायामूलत्वा
 द्बंधनं नास्ति अत एव मोक्षश्च नास्तीति। ननु कथं सर्वशास्त्रं विरुद्धमुच्येत तत्राह इति मे व्याख्येति। एवं मत्कृतो निर्णयः अलमतिकृतं कुर्यादिति ॥
 अथैवमन्वयः आत्मा बंधो मुक्त इति व्याख्या उक्तिः सामे गुणतः मद्गुणपारतन्त्र्यात् अत्र हेतुत्वेन गुणनियंतरे स्वस्मिन् सत्येतिरेकमाह अ
 त एव न मे बंधनं मोक्षो वेति अन्यत्समानोऽप्युपकारणभूतगुणानां मायामयत्वात् कार्यसंसृतिर्मायेति प्रवचयति ॥ श्री राम भट्टाय नमः ॥ ॥

भा. ए.
३४
३५

शोकमोहादिति। यथा स्वप्नः आत्मनः बुधेरवरव्याप्तिर्विवर्तते इव २ अतो वस्तु विरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्तौ पाधिका घट तद्वत्पाहविद्यावि
द्येति तन्मते मोक्षबंधावाभ्यामिति तन्नुशक्तीकृतः मेमायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात्। बंधमोक्षकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थे ननु तत्कार्यत्वे ब
धमोक्षयोरनादित्वमित्यत्वेन स्यात्। न। आद्येनादी अतो यावदविद्यो प्रवर्तयामिता वद्धः। यदा विद्यो रदामित दामोक्षः स्फुरतीत्यर्थः। तथा वस्तु रदु
राणो। बंधको भवपाशेन भवपाशाश्च मोक्षकः। कैवल्यरः परं ब्रह्म विष्णुरेवमनातन इति। तत्र त्रारि रिणा मिनि बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरो
धउत्तरति भौतिन्यावर्तय-बंधमोक्षव्यवस्था मुपपादयति ३ एकस्येवेति। तर्हि किमात्माभेदात्तवापि बंध-नहीत्याह। अस्य जीवस्येवेति। न
न्वात्माभेदे जीवो नाम को न्योऽस्ति पृथक् कथं बंधमोक्षसुखदुःखदिव्यवस्था तत्राह ममोक्षस्य। अयं भावः। यथैकस्यापि वदोर्जला घुपाधि
शोकमोहो सुखदुःखदेहापत्तिश्च मायया। स्वप्नो यथात्मनः रव्यातिः संसृतिर्ननु वास्तवी २ विद्याविद्येममतन्नुविध्युध्वरा
रिणो। मोक्षबंधकरि आद्ये माययामे विनिर्मिते ३ एकस्येवममोक्षस्य जीवस्येवमहामते। बंधोऽस्याविद्ययानादि विद्ययानात्
येतरः ४ अथ बंधस्य मुक्तस्यैव लक्षण्यवदामिते। विरुद्धधर्मिणो स्नात स्तुतयोरेकधर्मिणि ५ सुपणीवेतौ सदृशो रखायो
यदुपपादतनीति वरते। एकस्तयोः स्वादिति पिप्पलान्नमन्यो निरन्तोषि बलेन भूयान् ६
ना विवंप्रतिविंबरूपो भेदः यथा वतत्र तलरुताः कपादयः प्रतिविंबस्येव। यथा वतत्र प्रतिविंबानामप्युपाधिभेदेन भेदेदेकस्मिन् उरकुंभे भेदे तद्वत्प्रतिवि
बस्येव विंबेस्य नाप्यगतस्य। तथा विद्यायो प्रतिविंबितस्य मरेशस्य जीवस्येव तत्कृतो बंधः तस्योपाधितो भेदात् नाप्यवस्तुति। तथा नाहः यथैकस्मिन् घटाका
शे तज्जोधूमादिभिर्युते। न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखदिव्येति पृथक् तिरहस्य स्वबुध्यानिवे तव्यामिति संबोधयति। हे महामते इतरामोक्षः ४
नरेवम्यवस्तुमुपपाद्य कथं वर्तते स्यादिवैलक्षण्यप्रश्रस्योत्तरमाह अथ तितबुवैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वरयोरेकं जीवानां वैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह वि
रुद्धधर्मिणोरिति सार्धं द्वयेन शोकानंदधर्मवतोः एकस्मिन् धर्मिणि शरीरे नियम्यनियतत्वेन स्तुतयोः ५ सुपणी वृक्षात्पक्षिणा विवदेहात्पृथग्भूतौ।
सदृशो विदुपत्वात्। सरवायो अवियो गदेकमत्या ज्ञायद्वय अनिरुक्तया मायया दृश्यत इति वस्तोदेहः। भुधर्मूलमवाकशाखवृक्षयोर्वेदसं प्रतीतिभूतः
उधर्मूलमधः शाखमधः प्रादुरव्यपमिति स्मृते श्वतस्मिन् कृतं नीरु निके तनूद्वय रूपयाभातो तयो मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नो पिप्पलो धधः देह
स्तस्मिन् नरनीयकर्मफलमित्यर्थः स्वादिति भक्षयति अन्यः शुभ्रः निरन्तः अभोक्तापि निजानंदत्वात् बलेन ज्ञानादिना तस्या भूयान् अधिकः भूतिश्च
ह सुपणी स युजा सरवायासमाने वृक्षे परिष्वजते। तयो रन्यः पिप्पलं स्वादुत्पन्नं नन्यो अभिवाकंशीतीति ६ ॥

३४
राप्र
३५

वलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतः यो विद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धः अनादिबद्धः यस्तु विद्या प्रधानः स तु नित्यमुक्तः मायाया अनाव
 रकत्वात् आश्रयाभ्यामोहकत्वाच्च ७ इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेवमिषो वैलक्षण्यमाह देहस्थोपातिरिति विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देह
 स्थोपि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नादुद्धितः स्मर्यमाणे स्वप्ने देहस्थोऽपि तत्र स्थो न भवति तद्गुणसुखदुःखाद्यभावात् तद्देहत्वात् तथा वस्तुतः अदे
 हस्थोऽपि कुमतिः अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक यथा स्वप्ने देहगत इति ८ अत्र देहत्वं न वैलक्षण्यं तरमाह द्वाभ्यां देहयोर्देहोऽपि
 येषु गृह्यमाणेषु येषु विद्वान्सः नाहं कुर्यात् अहं देहस्थोऽस्मीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणेषु गुणेषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागा
 दिभिरन्यः तदुक्तं गीतासु तत्त्ववित्तुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत इति ९ अबुधस्तु पूर्वकर्मो धीनि स्मिध

आत्मानमन्यत्र स वेदविद्वानपि पृथग् लोको न तु पृथग् लोकाः यो विद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७ देहस्थो
 पिन देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्युद्धितः अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिस्वप्नरूपथा ८ इदिये रिरियार्थेषु गुणेषु गुणेषु व
 गृह्यमाणेषु अहं कुर्यान्न विद्वान्यस्तीति विद्वान् ९ देवाधानेशरीरस्मिन् गुणभावेन कर्मणा वर्तमानो बुधस्तत्र कर्तोऽस्मीति नि
 बध्यते १० एवमविरक्तः शयनोऽसनादन मज्जने दर्शनस्य शो न प्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा बध्यते विद्वान् तत्र तत्रा
 रयन् गुणान् प्रकृतिस्तोप्यसं सक्तो यथा सर्वसवितानिलः १२ वैशारद्ये क्षयांसि गभीतया छिन्नसंज्ञायः प्रतिबुध इव स्वभा
 रीरवर्तमानः गुणैरिदियेर्भावेन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्तोऽस्मीत्यहं करेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः कृपमाणानि गुणैः कर्मणि सर्व
 शः अहंकारविमूढात्मा केतोऽहमिति मन्यत इति १० एतैस्त्रिभिः शक्तैः कथं वर्तते तस्य प्रशस्य सुखदुःखशुभो रभिमानथ देहवर्तने तु तस्मि
 कं भवति वैलक्षण्यं तत्र वदन् किं भुजते न्यादि प्रशोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्म माव ध्यातीत्येवं विरक्तो विद्वान् तथा अविद्वान्
 निवशयनासनादिषु न बध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु गुणानि द्रियाणि आदयन् भुजयन् तस्मात्सितेन वर्तमानः न तु स्वयमदद ११ एते
 व कुतः तत्राह प्रकृतिस्तोपाति सार्धेनायथा सर्वसर्वत्र स्थितमपि न सज्जते यथा सवितानिलः सर्वत्र संसरन्नपि तद्
 त १२ असंख्येन वैराग्येण शितयातीक्ष्णया छिन्नाः संज्ञाया असंभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपञ्चात् १३ आशामा मनसः

नि

नकिं चिकुर्यात् २

य

उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति एवं निश्चित्य विचारेण तन्मनिनाना त्वभ्रमं देहो ध्यासं निरस्य निर्मलं मनो मयि सर्वगो परिपूर्णं समर्प्य संधार्य उपा
रमेतन्न शास्त्रं पौरुषमात्रेणेत्यर्थः २१ यद्यनीशः अशक्तः तर्हि आस्तामिदं मद्रूपेव कृतार्थं भविष्यसीत्याह मयीति मदर्पणेन २२ कर्म
भिर्विशुद्धसत्त्वस्यांतरंगा भक्तिमाह श्रद्धालुरिति द्वाभ्यां अभिनयद्वयमनुकुर्वन् २३ आभरन् सेवमानः २४ ततश्चानेन प्रकारेण मयि
सत्त्वगुणलब्ध्या भक्त्या सभक्तं मां उपासिता ध्याता भवति सत्त्वध्यानशीलः सद्भिर्द्रष्टा तैवै निश्चितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति २५
सत्त्वगुणलब्ध्या भक्त्यैत्युक्तं तत्र सता भक्तेऽप्यविशेषं एतत्साधुरिति साधवः स्वस्वमतिपरिकल्पिताः सति बहवः तव तु कीदृशः समतः भक्तिर
वि ॥ पवहुं धालोके कीदृशी पुनस्तु पुपुज्येत ॥ सद्भिश्च नारदादिभिरादृता २६ एतन्न कथ्यतां इदं नातिगुह्यं त्वयैव वक्तव्यमित्येभ्यः प्रार्थयति विष्णोति
एवं जिज्ञासया पोषेनाना त्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगं २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं ॥ मयि
सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाभर २२ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रालोकपावनाः ॥ गायन् ननु स्मरन् कर्मजं न वा भिनयन् मुहुः
२३ मदर्प्य धर्मकामार्थानां वरन्मदपाश्रयः ॥ लभते निश्चलो भक्तिमय्युधवसनातने २४ सत्त्वगुणलब्ध्या भक्त्या मयि मः सत्त्वा
मिता ॥ सर्वमेदर्शितं सद्भिर्जसा विंदते परं २५ उपवतु वाव साधुस्तवोत्तमोक्तं कर्मतः कीदृशविधः प्रभो ॥ भक्तिस्तु पुपुज्येत
कीदृशी सद्भिर्द्रष्टा २६ एतन्ने पुरुषा ध्यस्तलोकाध्यक्षजगत्प्रभो ॥ प्रणताया नुस्त्वाय प्रपन्नान् यव कथ्यतां २७ त्वं ब्रह्म परमं
व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ अवतीर्णोऽसि भगवन्नेधोपात्र एध गवपुः २८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहः स्तितुः सर्वदेहिनी ॥
सत्यमभिनवघातासमः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दोतो मद्रुः सुविरक्तिवन् ॥ जनीहो मितभुक् शीतः स्तिरो मधुरणो मुनिः ३०
हे पुरुषाध्यक्षे त्वादिना ब्रह्मादिनियतः २७ अत्र हेतुः त्वमित्यो मवदसंगः यतः प्रकृतेः परः स्तेषामिच्छया उपपात एव कृपामितं वपुर्न सः २८
तत्र विशालुक्षणेः साधुनिरूपयति कृपालुरिति यवभिः कृपालुः परदुःखसहिष्णुः सर्वदेहिनी केषां निरपेक्ष अकृतद्रोहः स्तितुः समावाप्तु स
त्वसारः स्तिरं बलं वायस्य सः अनवघातासमः स्यादिति २९ सुखदुःखयोः समः यथा वा तिसर्वेषामुपकारकः २९ कामैरुत्तितवितः दतः
संयतवाग्द्विपः मद्रुः अकठिणचित्तः सुविः सदाचारः आकुर्वन् अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियारूपः मितभुक् लब्धाहारः शान्तनियतांतः कर
णस्तिरः स्वधर्ममधुरणः मदेकाश्रयः मुनिः मननशीलः ३० श्रीरामायनम् ॥ ॥

वीर्यं २

अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मानिर्विकारः धृतिमानुविपद्यरूपणः जितवदुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहो जरा मृत्युर्मयः एते जितो येन सः
अमानि नमाना काक्षी अन्येषो मानदः कल्पः परबोधनेदहः मैत्रः अवैरकः कारुणिकः करुणयेव प्रवर्तमानः नदृष्टलोभेन। कविः सम्यक्
ज्ञानी ३१ किंच मायावेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मास्त्यज्य यो मो भजेत सोऽपि एवं पूर्ववत् स तमः किमज्ञानान्नास्ति क्या दूतधर्मावरणे
सत्त्वगुध्यादीनुगुणानुविपक्षदोषाश्च आज्ञाय शीत्वापि मध्यानि विपक्षे पकृतयामुद्रत्येव सर्वे भविष्यतीति। धृतिनिश्चयेनैव धर्मानुसृत्य यद्वा
भक्तिराख्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विधौ कादशीरूपेण कारश्यु एवामोनुपवासानिवेद्य श्रद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तानुस
त्यजेत्यर्थः ३२ किंच यावानुदेशकालापरिधिन् यश्च सर्वात्मा यादृशः सन्निरा नरादिरूपः तमो ज्ञात्वा अज्ञात्वापि यद्वा विशेषतः पुनः पुनः ज्ञात्वा

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमानु जितवदुणः॥ अमानि मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैव गुणानुदोषानुमायादि
ष्टानपि स्वकानु॥ धर्मानुसृत्य ज्ययः सर्वान्मां भजेत स तमः ३२ ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मोयावान्ना श्रस्मि यादृशः॥ भर्जनं न न्यायः
वेन ते मे भक्ततमा मताः ३३ मलिंगमद्रक्तजन दर्शन स्पर्शाना र्वन॥ परिवर्त्य स्तुतिः प्रहृष्टगुण कर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथा श्रवणे
श्रद्धामरनुध्यानमुधवा॥ सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनि वेदनं ३५ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदने॥ गीतनाड्यवा
दित्रगोष्ठ्याभिर्मदुहोत्सवः ३६ यात्रा बलि विधाने वसर्ववार्षिक पर्वसु॥ वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षामरी पवनधारणं ३७ ममार्चि स्था
पने श्रद्धा स्वतः सहेत्युद्यमः॥ उद्यानोपवना कीउपुरमंदिरकर्मणि ३८ समार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलुवर्तनेः॥ गृहशुश्रूषणं म
ष्टासवद्यदमायया ३९

एकोनभावेन ये भजन्तीति ३३ साधुलक्षणमुक्तं भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिगेत्यष्टभिः लिंगानि प्रतिमादानी ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य ल
ब्धस्य समर्पणं ३५ पर्वणि जन्माष्टमादीनि ३६ बलि विधाने पुष्पापहारादिसमर्पणं सर्ववार्षिक पर्वसु। नालुमोस्ये कादस्यादिषु वि
शेषतः ३७ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असतिमान्यैः सभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं वनं आक्रीडः क्री
डास्नानं ३८ समार्जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयोदकादिभिरालेपनं सेकः तैरेव प्राक्षणं मंडलुवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं म
ष्टमम ३९ श्रीराम॥

तदनुमोदने

राम

३७

स्वयमन्योन्यानिवेदितं न स्वाकुर्यात् । पतञ्जसाधारणसूत्रविषयः । राजप्राप्तविषयवा । भक्त्या तु ग्राह्यमेव । षड्भिर्मासोपवासैस्तु य
 त्तुल्यपरिकीर्तितं ॥ विष्णोर्नैवेद्यसिन्धेन पुण्यं तद्भुजतां कलौ । हरिरूपमुखेनामनैवेद्यमुदरे हरः । पादोदकेन निर्मात्यं मस्तके यस्य
 सोऽप्युतः । इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वा अन्यस्मिन्निवेदितं मेनोपयुज्यात् । मघ्ननिवेदयेदित्यर्थः । विष्णोर्निवेदितात्नेन यष्टव्यं देवतातरैः ।
 पितृभ्यश्चैव तदेतद्वर्तमानं त्यागकल्पने । पितृशेषं तु यो रथा धरयेत् परमात्मने रेतो धाः पितरः सस्य भवन्ति क्लेशभागिन इत्यादिवच
 नेभ्यः ४० इदानीं मेकादशाष्टाधिष्ठानध्याह । सूर्य इति हेमद ४१ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्य इति त्रिभिः । त्रय्या
 विधया सूक्तैरुपस्थानादिना हेतुधैव अंगयवसादिना तणादिना ४२ बंधुसक्त्या बंधुवत्मानेन । हरिरेव हृदयाकाशे मुख्यधि

अमानित्वपरिचितं कृतस्यापस्कारितं ॥ अपि दायावलोकमेनोपयुज्यान्निवेदितं ४० यद्यदिष्टतमलोके यथाति
 प्रियमात्मनः ॥ तन्न निवेदयेन्मघ्नं तद्वर्तमानं त्यागकल्पने ४१ सूर्याग्निपूजापणोगावो वैष्णवः खं मरुज्जलं ॥ भूरा
 त्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ४२ सूर्ये तु विद्यया त्रय्याह विष्णो यजेत मा ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्रामे
 ध्वगयवसादिना ४३ वैष्णवे बंधुसक्त्या हरिरेवेध्याननिष्ठया ॥ वायो मुख्यधिया तोये इत्येता यपुरस्कृतैः
 ४४ रुद्रिले मंत्रद्वये तो गौरात्मानमात्मनि ॥ सेत्रं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मा ४५ धिष्ठये धितिमदप
 शीखचक्रगदां बुजे ॥ पुनर्वसुर्भुजं शीतं ध्यायन्नर्वं समाहितः ४६ इष्टाष्टनेन मा मे वयो यजेत समाहितः । ल
 भेत मयि सद्रुक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोदव ॥ नोपायो विद्यते सध्यः प्रायेण

या प्राणदृष्ट्या तोये तोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४४ रुद्रिले भुवि मंत्रद्वयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ४५ सर्वाधिष्ठानेषु ध्येय
 माह धिष्ठये धिति इति अनेन प्रकारेण पृथुधिष्ठयेषु ४६ उक्ताया सक्तेः फलमाह इष्टाष्टनेनेति सद्रुक्तिं दृष्टं भक्तिं अस्या
 भेदेन तदंगसाधनमाह । इष्टं मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति । यद्वा स्मृतिस्तानं ततश्च दृष्टं भक्तिमत्तः पुंसः साधुसेवया मत्तानं भ
 वतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गबुक्तौ । तत्र ज्ञानमार्गपरिभाक्तिमार्गप्रेष्यत्याह प्रायेण निसत्संगेन यो भक्तियोगः तेन विनोपा
 यः स सारतरणेन विद्यते । सत्संगेन तत्र हेतुमाह हि यस्मात्सता महं प्रायेण प्रकृष्टमय

न आश्रयः अतः सत्संगेन मय्यंतरंगारत्यर्थः ४८ प्रमाण

विमलमह ४८

इदानीं सारव्ययोगादीनां साधनान्तरसंख्येऽपि सारव्यभिचारिणो वसत्संगस्तु स्वतंत्र एव समर्थः पूजाव्यभिचारावेति वर्णयितुमाह
अथेति एतद्वक्ष्यमाणपरमं गुप्तं अतः शृण्वेत्यर्थः ४९ ॥ ॥ इति एकादशस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥
स्य महिमा वर्णितः पुरा ॥ ॥ मनुष्मान्तत्यागव्यवस्थावततः परं १ निरोधयति न वशीकरोति योग आसनप्राणायामादिः
सारव्यतत्त्वानो विवेकधर्मः सामान्यतो हि सारिः स्वाध्यायो वेदतपश्चतस्रः कृद्वादि त्यागः सन्यासः इष्टापूर्तेरष्टवर्तवत्तत्रेष्टा
मग्निहोत्रादिपूर्तकपारामादिनिर्माणं दक्षिणाश्वेन सामान्यतो दानं लक्ष्यते १ अत्रानि एकादशपुष्पासादीनि व्यक्तं दे
वपूजा ७ रं सिरहस्यमंत्राः अवक्तव्ये वशीकरोति २ यातुधानां राक्षसाः ३ त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः ५ कुरुक्षेत्राववा

अथैतत्परमं गुप्तं शृण्वतो यदुनंदन ॥ सुगोप्स्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भक्त्युत्सु ह तस्य ४९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे एकादशस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निरोधयति नो योगे न सारव्यधर्म एव ॥
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नैष्टापूर्तेन दक्षिणा १ अत्रानि यतः छंदासितार्थानि नियमायमाः ॥ यथा वक्तव्ये सत्संगः
सर्वसंगपहो हि मां २ सत्संगे न हि हैते या यातुधानां मृगाः खगाः ॥ गंधर्वा अपरसो नागाः सिंहाश्चरणगुहकाः
३ विद्याधरा मनुष्येषु वैशपाकरा इन्द्रियो त्यजाः ॥ रजस्तमप्रकृतयः स्तस्मिंस्तस्मिन् युगे न घ ४ बह्वो मत्स्य
इष्टाश्चास्त्राष्टकायाधवा दयः ॥ वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विष्णोः ५ सुगो वीहनुमानस्तोगजो ग
ध्रो वणिक्मथः ॥ व्याधः कुशो ब्रजे गोप्यो यत्तपस्तथापरे ६ तेनाधीनश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥
वृगभोजटावुर्वणिक्मथस्तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः अत्र तात सतपसः सत्संग आमुपागताः ७ श्रीराम
यत्तपस्तप्यन्तीति भाष्यः ६ तेषां सत्संगव्यतिरिक्त साधनान्तराभावमाह त इति न अधीताः श्रुतिगणायैः तदर्थं न उपार्ति
तामाह तमायैः ततथा किं न अत्र तात सतपसः न अत्रानि येषां न तप्तानि तमां सियैस्तेव तेव तथा सत्संगेति सद्भिः संगो नाम ममैव स
गस्य भिषेयोक्तं यदा स्वसंगस्यापि सत्संगत्वं विरह्यते ॥ स्वस्यापि सत्वाद्यद्वा मदीयानां संगदित्यर्थः ७ श्रीरामायनमः

पादां बुजं

तत्र वृत्रादीनां भवतु नाम कथं विस्माधनांतरं। गोपीकृतं रतीनां तु नान्यदस्तीत्याह केवलेनेति। सत्संगलब्धेन केवलेनैव भावेन प्रीत्या
नगाः यमलार्तुना दयः नागाः कालिया दयः यद्वा तदानीं तनानां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावे स्तीति गम्यते तदुक्तं भग
वतैव अहो मां देवरा मरा विहिते सुमनः फलार्हणानमस्तु पादाय शिखाभिरात्मनः स्तमोपहृत्यैतत्तु जन्मयत्कृतमित्यादिना सिद्धाः
स्तार्थाः संतः पुत्रा पुः ८ स्वप्राप्ते दुर्लभता माह यमिति। योगादिभिः कृतप्रयत्नेन प्राप्तं प्राप्नुयात्। तं मामीयुरिति प्रवेष्टव्यः
अत्र प्रथमं यमोप्यः पश्चादयो वृक्षा कृष्णेन सह संगताः। ते संतः तत्संगो न्येषां सत्संगः तेन वते वा भक्तिरिति तात्पर्यं ९ गोपीनां
भावप्रपंचयति रामेणेति चतुर्भिः श्वाफल्किना अक्रूरेण मयि प्रणीते सति मे मत्तो न्ये सुखाय नरदृशुः कुतः वियोगे नती श्रोतुः सहः

केवलेन हि भावेन गोप्योगावो नगा मगाः।। ये ये मृदु धियो नागाः सिद्धा मामीयुरजसा ८ यं न वोगेन सांख्येन
दानव्रततपोधरैः।। व्याख्या स्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानां ९ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना
मय्यनुरक्तविताः।। विगाटभावेन न मे वियोगतीव्रा धयो न्ये दृशुः सुखाय १० तास्ताः क्षयाः प्रेष्टमेन नीता म
ये वरेण वनगो वरेण।। क्षणार्धवत्ताः पुनरगता सां हीनामप्यकल्पसमावभूतुः ११ ताना विदम्यनुषंगवधधि
यः स्वमात्मानमरुत्तपिदे।। यथा समाधौ मुनयो विधितो ये न द्युः प्रविष्टा वनामरुपे १२ मत्कामारमणं जारमस्वरूप

विदो बलाः।। ब्रह्ममापरमै प्रापुः संगं छत सहस्रशः १३
आधिर्वासांताः अत्र हेतुः मयि विगाटेन अतिदृष्टेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्ता निसे सत्ता नियासांताः १० तीव्रा धित्वेन न कितो स्तारति
मया सह या एव क्षणरात्रयः सणार्धवत्ता स्ता एव पुनः मया हीना स्ता सां कल्पसमावभूतुः कथं भूता स्ताः वाचमगो वरादित्यर्थः ११
किं वरं वतीव्राधयस्ताः मोहमिवेण समाधिप्राप्ता इत्याह ता इति। मयि अनुषंगेन आसत्तया वधधियो या भिस्ता स्वमात्मानं स्वदेहं अ
दः दुरस्तरुदसी निहितं वना विदुः। यद्वा स्वपतिपुत्रादिममतास्पदे आत्मानं अहंकारास्पदं अदः परलोकं इदं लोके वना विदन्ति।
यथा मुनयः समाधौ नामरूपेन विदुः तद्वत् किंतु अधितो ये न द्युः प्रविष्टा वनामरुपे १२ एवता अवलाः केवलं मत्कामाः अस्वरु
पविदः स्वरूपं न जानोति तथापि सत्संगात् जार ब्रह्मजारबुधिवेद्यमपि ब्रह्मस्व

॥ श्रीरामायनमः ॥ १३ ॥ श्रीरामायनमः ॥ १३ ॥

स्ताः

क

यस्मादेवोभूतो मद्भजन प्रभावः तस्मात्त्वोदनाश्रुतिं प्रतिबोदनास्मृतिं । यद्वा विधिं विधेयं च उक्तम् १४ मांशरणं याहिमये
 वाकुतोभयस्याः भवः १५ पूर्वतावन्मयोदितेष्टवहितः स्वधर्मस्त्वित्यादिना कर्मकर्तव्यमित्युक्तं इदानीं तु तत्सर्वं त्यक्त्वा मांशर
 णयाहो न्युच्यते तत्र किमात्मनः कर्तव्यं स्तिनास्ति वा न्येत्यात्मसु आत्मविषयः संशयो न निवर्तते । यद्वा कर्मकार्यं त्याज्यं वेत्यात्म
 सुः हारिस्तुः संशयो न निवर्तत इति पृथगिति । संशयः प्रतिषेधेन संशयेन १६ उत्तरं स एष इत्युच्यते । अयं भावः ईश्वरस्तावत्कृपायाव
 शात्प्रपंचात्मना भाति तत्प्रपंचाध्यासाच्च जीवानामनाद्यविधया कर्तव्यादि । ततो विधिप्रतिषेधाधिकारः तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं क
 र्माणि कुर्वित्युक्तं सत्त्वे च शुद्धेषु न कर्मजाड्यपरिहाराय भक्तिविशेषं कर्मादरं परित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तं । ज्ञातायां तु विद्यायां न कि
 म्कर्तव्यमस्तीति । तत्र तावदीश्वरादागादोदियद्वा राजीवसंस्तिकारणभूतं प्रपंचोद्गममाह साधैश्चतुर्भिः स एष अपरोक्षः जीवय
 तस्मात्त्वमुध्वोत्सृज्य नोदनां प्रतिबोदनां ॥ प्रवृत्तं निवृत्तं वशोतव्यं श्रुतमेव १४ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहि
 नां ॥ याहि सर्वात्मभावेन मया ह्यस्यैकतोभयः १५ उध्वउवाच संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निव
 र्तेत आत्मसु योगेन आत्म्यति मे मनः १६ श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टः ॥ म
 नो मयस्सुक्ष्ममुपेत्य रूपमात्रास्त्वरो वर्ण इति सुविष्टः १७ श्रीरामः
 त्वाति जीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेषु आधारिवक्त्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तामेव अभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घो
 षेण पराख्येन नारदवता प्राणेन सह गुह्यं आधारिवक्त्रेषु प्रविष्टः सन् मनोमयस्सुक्ष्मरूपं पश्यत्याख्यमध्यमाख्यं वमणिप्रकरकके विशुद्धिवक्त्रेव
 उपेत्य वक्त्रे मात्राहृत्वादिः स्वरउदात्तादिवर्णः आकारादिरित्येव वैश्वर्याख्यः सुविष्टः अति सूक्ष्मो नानावेदशास्त्रात्मको भवति । तथा वश्रुतिः
 चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुह्यं त्रीणि निहितानि गयति तुरीयं वाचो मनुष्या वदतीति अभियुक्त
 भो कथयासाभिवावरुणसरना दुश्चरतीति षष्ठिवर्णनं तः प्रकरकरणैः प्राणसंगात्प्रसूतः । तो पश्यतो प्रथममुदितो मध्यमां बुद्धि
 संस्थां चार्चवक्त्रे करणविशदी वैश्वरो वप्रपद्यति १७ श्रीरामभद्राय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्राप्य

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमकमेणाभिव्यक्तौ दृष्टोक्तयेति । यथाग्निः खेडप्रा अव्यक्तो अरूपः दाहणि अधिकं मध्यमानः अनिल
 सहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुल्लिङ्गारिरूपो भवति । पुनः प्रकृतो जातो हविषा संवर्धते । तथैवेयं वाणी ममाभिव्यक्तिः १८ उक्तं वा
 गृह्णामुपसंहारं तत्रैव दिशति । प्रवर्गदिः गहनं भाषणं मे व्यक्तिरित्युपसंहारः कर्म हस्तयो रतिः गतिः पादयो र्विसर्गः वा
 यूपस्य यो रिति कर्मो दिवाणां घ्राणः अवघ्राणो रसो रसनो हृक् दर्शनं । स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञाने दिवाणां संकत्यो मनसः
 विज्ञानं बुधिवित्तयोः । अभिमानो हकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसो विकारो धिदेवादिस्त्रिविधः प्रपञ्चः सैव व्यक्तिरिति पूर्वोक्तं नव

यथानलः खेनिलबंधुरुष्मा बुद्धेन राकण्य धिमध्यमानः ॥ अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरियं हि वाणी १८
 एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो हृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ॥ संकल्प विज्ञान मया अभिमानः सूत्रं रजः सत्त्वतमो विकारः १९
 अयं हि तीव्रस्त्रिदृश्यो निरव्यक्त एको ययसा स आद्यः ॥ विभिन्नैकान्तिर्बुद्धेव भाति बीजानियो निं प्रतिपद्यद् २०
 यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमो तं परो यथानुनु विज्ञान संस्तु ॥ य एष स साततः पुण्यैः कर्मात्मकः पुण्य फले प्रसूते २१ श्रीराम
 देवस्य बीजेशतमूलं स्त्रिनालः पञ्चस्कंधः पञ्चरसप्रसूतिः ॥ रजो कशाखो द्विसुपर्णनाडस्त्रिबल्कलो द्विफलो र्कप्रविष्टः २२

पैः १९ तस्मादाश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नैश्वरादिनो स्तीत्याह अयमिति । अयं जीव ईश्वरः आदावव्यक्त एव वयसा कालेन विभिन्ना विभ
 क्ता वागोदियरूपाः शक्तयो यस्य यदा विज्ञेयेण भिन्नो आतिमिता मया शक्तिर्येन सः बहु प्रकार इव भाति । यतः स एव आद्यः त्रिरत्र त्रिगुणा
 श्रयः अक्षयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः एकस्य बहुधा माने दृष्टोतः यो निःसर्ग प्रतिपद्य प्राप्य बीजानियद् २० तस्मात्तन्मायावि
 लसितत्वात् तदाश्रयमिदं न ततः एतन्मिति सदृष्टं तमाह यस्मिन्निति । तनु विज्ञानो संस्तु स्तिर्यस्य सः परो यथा तथा यस्मिन्निरे विभ्यो
 ओतं दीर्घतनुं पुण्यदृष्टं प्रोतं तिर्यक्तं तु द्विवा एव भूतं समे हिव्य स्यात्तर्कं विश्वमविद्यया तन्मध्यस्तं रक्षरूपं नी वस्य कर्तृत्वा दिसंसारहेतुः
 अतस्तद्विबेकज्ञानेन कर्मादिसर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इति साधे ॥ त्रिभिः पुण्यैः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुण्य फले
 भोगपदगो कर्मतत्फले वा प्रसूते जनयति २१ रक्षरूपं प्रपञ्चयति द्वेदं निपुण्यपापे अस्य बीजैर्देशव एकावशा रवार्दं दिवाणि यस्य द्योः सुप

१५ सचरातमूलः शतं अपरिमितः वासनाः मूलानि वस्य । त्रयो गुणानां तानि प्रकाशयत्येवं भूतानि स्कंधा यस्य पञ्च रसाश्च रश्च विषयास्ते वा प्रसूतिर्विस्मात्

नो यो जीव एष मासमेको नाडयस्त्रिनालः पञ्चस्कंधः पञ्चरसप्रसूतिः ॥ रजो कशाखो द्विसुपर्णनाडस्त्रिबल्कलो द्विफलो र्कप्रविष्टः २२
 गतस्य संसारभावात् २२

सान्त्विकोपासनया सत्त्ववर्धत इत्युक्तं । तनेव सत्त्ववर्धिते च शक्तिरिति तु सामान्यतोगुणत्रयवृत्तिहेतुना ह आगमः शास्त्रं अपः आपः कः
 विभागोर्थ इति पाठः ४ पञ्चसात्विकादिनिर्णयमाह । एषामेवमध्ये प्रवक्षते प्रशंसति । यद्यन्तिदन्तितत्तत् । यत्तु तैर्विद्वैरपेक्षितं न तु
 तन्नवनिर्दिष्टं तदज्ञसं ५ सात्विकान्येवेति । निवृत्तिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृत्तिपाखण्डशास्त्राणितीर्थापएवनेधोदकसुराद्याः प्रजा
 न जनाः निवृत्तान्नजनाने प्रवृत्तदुरावागान् विविक्तदेशं रथ्या दूतदेशान् कालं ब्रालमुहूर्तादिकंध्यानादौ न प्रदोषनि शिथारा न कर्मवन्नित्यं
 न काम्याभिवारादीनि । जन्मवैष्णवशैवरीक्षालक्षणनिशा के भुदरीक्षारूपं । ध्यानं श्रीविष्णोः न कामिनीविद्विषो मंत्रप्रणयादिकं न का
 निवृत्तान्नसंस्कारं आत्मनः शोधकं न तु केवलं देहगृहानां । ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणारेवोत्पद्यते । किंतु सत्त्ववर्ध्या धर्मेण वा अत आह
 आगमोपः प्रजादेशः कालः कर्मवजन्मवः । ध्यानं मंत्रोत्थसंस्कारोत्पत्तेर्युगहेतवः ४ तन्नसात्विकमेवैषां यद्यदुद्धाः प्र
 वक्षते ॥ निर्देतितामसं तत्तद्राजसं तदपेक्षितं ५ सात्विकान्येवसेवेतपुमानुसत्त्वविवर्धये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञाने याव
 त्समतिरपोहनं ६ वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्धाग्नाम्यतितद्धनं ॥ एवं गुणव्यत्ययजोदेहः शम्यतितत्क्रियः ७ उध्वजगव ॥
 विंदति मत्स्योः प्रायेण विषयान्यदमापन्नो ॥ तथा पिभुजते कृष्णतत्कथं भवराजवत् ८ श्रीमन्नवानुवान अहमित्यन्यथापु
 धिः प्रमत्तस्य यथाहृदि ॥ उत्सर्पति रजोघोरं ततो वैकारिकमनः ९
 यावत्स्मृतिः आत्मापरोक्षयावच्छेदेहः यत्कारणभूतगुणापोहः तावत्पर्यंतं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ६ ननु गुणव्यतिकराज्ज्ञातोदेहः कथं स्वा
 श्रयभूतानुगुणान्वतएवोत्पन्नया विद्ययापोहः स्वयमप्यपरमेष्ठिना ह वेणुना संघर्षणा ज्ञातोऽग्निर्यथा स्वतएवोत्पन्नाभिः र्वालाभिस्तद्धनं
 सर्वदग्धा स्वर्षशा म्यतिरुवदेहोपितत्क्रियः तस्याग्निरवक्रिया व्यापारो यस्य सः ७ ननु नियतेदियतया सात्विकसेवाया मिथ्या नस्ति पुरुषा
 र्थः तथापि राजसादीन् विषयान् दुरवमिति ज्ञानतोपि कथं सेवंत इति पृच्छति विंदतीति । परं स्थानं शानो यथा भूत्यमाना अपि कुनी खराय
 था पक्ष्मोता उयमाना अपि कुनी मनुधावंतः अजायमाना निर्लज्जाः हेतुमानीता अपि तद्वत् ८ मिथ्याभिनिवेशेन भुजत इति सहेतुकमाह
 अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य विवेकः शून्यस्य देहादावहमिति मिथ्या बुद्धिर्दियथा यथा बहुत्सर्पति । ततो हं बुधे भवेकारिकं सत्त्वप्रधानम
 धिमनः प्रतिघोरं दुःखात्मकं रजः उत्सर्पति मनोव्याजोतीत्यर्थः ९ श्रीरामभद्राय नमः ॥

इदमेवं इदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहो भाव इति गुणध्यानात् दुर्धरकामस्यात् १० ततो विषयानुभोक्तुं
 कर्माणि करोति ११ एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह वदपि यद्यदपिरजस्तमो भ्या विस्मिताधीर्दधीश्च तथापि विद्वान्
 विवेकापुनर्मनो निरुद्धं सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्या विमनो निरोधाशक्तौ सुखं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विणः अन
 लस्यथा कालं विषयमपि परमानंदरूपं यत्प्रमादध्यात् १३ विषयैः संग्रथितस्य मनसस्तद्विषयगोचरनिष्ठत्वमसंभासितमन्य
 मानं प्रतितन्निरूपणायेति हासमुपसिष्यति एतावानिति यथा वक्ष्या वेत्यत इत्येतावानित्यर्थः १४ मधिव्येति युक्तेने
 षामतिः या य सामनेन रूपेण निरूपणा संभवात् एतावदेति तत्कालं तदेतदुपवेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५ मानसाः पुत्राः स्त

यदि

रजोपुत्रस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ॥ ततः कामो गुणध्यानात् दुःसहस्याधिदुर्मतेः १० करोतिका मवशागः कर्मा
 ण्यविजिते दिपः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन् रजो वेगविमोहितः ११ रजस्तमो भ्या वदपि विद्वान् विस्मिताधीः पुनः ॥ अतं दि
 तो मनो पुनर्दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तो नु युजितमनो मप्ययं उने ॥ अनिर्विणो यथा कालं जितभासो जित
 तासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मधिव्येः सनकारिभिः ॥ सर्वतो मन आरुष्यमप्यधा वेत्यते यथा १४ न ध्रुव उवाच
 वरात्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतदुपमिच्छामि वेदितुं १५ श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भ
 स्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रजुः पितरस्तु स्मा योगस्यैकांतिकी गतिः १६ सनकादयश्चुः गुणेष्वविशते वेतो गुणा
 श्रेतसि वप्रभो ॥ कथमन्योन्यसंयोगे मुमुक्षुरिति तिलीर्षीः १७ श्रीभगवानुवाच एवं ह्यहो महारैव स्वयं भूभूतभाव
 नः ॥ ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यस्यत कर्मधीः १८ श्रीराम ॥
 स्मादुर्ज्ञेयोपकांतिकी गतिः पराकाष्ठा १६ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतः रागादिवशात् प्रविशति ते चानुभूता विषया वास
 नारूपेण चेतीति प्रविशति अतिर्तिषीः विषयानतिक्रम्य तु मिथोः १७ एवमिति महादेवो विस्वयभरपि भूतानां स्वदृष्टिध्या
 यमानः विचारयन् अपि प्रश्नस्वबीजं यदज्ञानादयं प्रभः तन्नाविरत्यतः कर्मविस्मिताधीः १८ श्रीराम भद्राय नमः श्रीराम ॥

राम

४१

प्रश्नस्य पारमुत्तरं अभिप्रायो वा तस्य नितीर्षया जिज्ञासा स रूपेणेति यथा ह सो नार सीर वृथ कर्तुं शक्तः एवमहं गुणाश्चेत्येत्येति धोत
 पितुं हं स रूपेण गतोऽस्मीति १९ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथग्व्याप्त्ये। यदवोचमिति वृथकम्। अतोऽस्मिन् वाचनिरदोषः तेभ्यो यदवोचतमे
 वचनं निबोध २० देहादि विविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात् स्वयमेव विषयवेतसो विश्वो बोधवतीति वक्तुं प्रश्नरव
 उच्यते विवेको बतौ वदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनो यं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य वा। यद्यात्मनः तर्हि तस्य वस्तुनः
 परमार्थरूपस्य अनानात्वे सति हे विप्राः वः पुण्याभिः कृतः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत। वक्तुं कतरा तुर्वा मे मम क आश्रयः
 अविशेषात्मात्मनिकं जगति गुणादि विशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूतसंघविषयत्वेऽपि अयं प्रश्नः वाच्यः वाचात्रणा
 समामवित्तयेव प्रश्नपारमिति र्षया ॥ तस्याहं स रूपेण सकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वा मां तज्जपा ब्रह्म कृत्वा पादाभिवं
 दनं ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रक्षुः को भवानिति २० इत्यहं मुनिभिः पृष्ट स्तत्त्वनिज्ञासु भिरुदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तु
 वनिबोधमे २१ वस्तुनो यद्यन्तानात्वात्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटेत बो विप्रा वक्तुं मे मम क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु
 भूतेषु समानेषु वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाच्यः भो यनर्थकः २३ मनसा ववसादृष्ट्या गृह्यते न्ये रपीदृशैः ॥ अ
 हं मे वनमत्रो न्यदिति बुध्यधर्मतसा २४ गुणेष्वाविशते वेतोगुणाश्चेतसि वप्रजाः ॥ जीवस्य देहगम्य गुणाश्चेतो मदात्मनः २५
 रथः ॥ यतो नर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिहेषु पंचात्मकेषु अतः समानेषु अभिज्ञेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभि
 ज्ञेषु। वाच्यं भणं विकारो नामधेयममृते केत्येव सत्यमिति श्रुतेः २३ तत्र पंचात्मकत्वे प्रत्यक्षारसिद्धमेवेति परमकारणाभेदे कोपपादयति
 मनसेति मन आदिभिर्यद्यहं घृतेन तदहमेवेत्यर्थः ॥ अजसा तत्त्वविशारेण एतेनैव सर्वात्मको ह्यमित्यतसाप्युत्तरमुक्तं भवति २४ एवं प्रश्नरव
 र्मिषेणैवात्मस्वरूपसामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोऽपि दुष्यति हरयत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह गुणे धित्वादिना यावदध्यावसमाप्तिः अपमभिप्रायः य
 दिकर्तृत्वभोक्तृत्वादि रूपतया विषयैः संग्रथितं तत्र बुध्यादिशब्दाद्यमेव जावस्य स्वरूपं भवेत्। ततस्तद्वियोगो न घटेत्। तस्य तु स्वरूपमह
 ब्रह्मे वा विज्ञाध्यासेन तु तत्त्वभावतया विषयैः संग्रथितं। अतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनया विषयाणां वैवेतनमविरातिगुणाश्चेतसि वगुणा
 १४ मिथ्यात्वानुसंधानेन सर्वतो निर्विधमगवंतं भजतो भवत्येव परिपूर्णस्वरूपा वस्तुनमिति हे प्रजाः पुत्रकाः सत्यं गुणेषु ४१

प्रश्नस्य पारमुत्तरं अभिप्रायो वा तस्य नितीर्षया जिज्ञासा स रूपेणेति यथा ह सो नार सीर वृथ कर्तुं शक्तः एवमहं गुणाश्चेत्येत्येति धोत
 पितुं हं स रूपेण गतोऽस्मीति १९ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथग्व्याप्त्ये। यदवोचमिति वृथकम्। अतोऽस्मिन् वाचनिरदोषः तेभ्यो यदवोचतमे
 वचनं निबोध २० देहादि विविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात् स्वयमेव विषयवेतसो विश्वो बोधवतीति वक्तुं प्रश्नरव
 उच्यते विवेको बतौ वदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनो यं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य वा। यद्यात्मनः तर्हि तस्य वस्तुनः
 परमार्थरूपस्य अनानात्वे सति हे विप्राः वः पुण्याभिः कृतः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत। वक्तुं कतरा तुर्वा मे मम क आश्रयः
 अविशेषात्मात्मनिकं जगति गुणादि विशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूतसंघविषयत्वेऽपि अयं प्रश्नः वाच्यः वाचात्रणा
 समामवित्तयेव प्रश्नपारमिति र्षया ॥ तस्याहं स रूपेण सकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वा मां तज्जपा ब्रह्म कृत्वा पादाभिवं
 दनं ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रक्षुः को भवानिति २० इत्यहं मुनिभिः पृष्ट स्तत्त्वनिज्ञासु भिरुदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तु
 वनिबोधमे २१ वस्तुनो यद्यन्तानात्वात्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटेत बो विप्रा वक्तुं मे मम क आश्रयः २२ पंचात्मकेषु
 भूतेषु समानेषु वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाच्यः भो यनर्थकः २३ मनसा ववसादृष्ट्या गृह्यते न्ये रपीदृशैः ॥ अ
 हं मे वनमत्रो न्यदिति बुध्यधर्मतसा २४ गुणेष्वाविशते वेतोगुणाश्चेतसि वप्रजाः ॥ जीवस्य देहगम्य गुणाश्चेतो मदात्मनः २५
 रथः ॥ यतो नर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिहेषु पंचात्मकेषु अतः समानेषु अभिज्ञेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभि
 ज्ञेषु। वाच्यं भणं विकारो नामधेयममृते केत्येव सत्यमिति श्रुतेः २३ तत्र पंचात्मकत्वे प्रत्यक्षारसिद्धमेवेति परमकारणाभेदे कोपपादयति
 मनसेति मन आदिभिर्यद्यहं घृतेन तदहमेवेत्यर्थः ॥ अजसा तत्त्वविशारेण एतेनैव सर्वात्मको ह्यमित्यतसाप्युत्तरमुक्तं भवति २४ एवं प्रश्नरव
 र्मिषेणैवात्मस्वरूपसामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोऽपि दुष्यति हरयत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह गुणे धित्वादिना यावदध्यावसमाप्तिः अपमभिप्रायः य
 दिकर्तृत्वभोक्तृत्वादि रूपतया विषयैः संग्रथितं तत्र बुध्यादिशब्दाद्यमेव जावस्य स्वरूपं भवेत्। ततस्तद्वियोगो न घटेत्। तस्य तु स्वरूपमह
 ब्रह्मे वा विज्ञाध्यासेन तु तत्त्वभावतया विषयैः संग्रथितं। अतः स्वस्य ब्रह्मत्वभावनया विषयाणां वैवेतनमविरातिगुणाश्चेतसि वगुणा

तस्मात्प्रभाक्षणं पुनः पुनर्गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेषु विशिष्टतेव पुनर्वासना रूपेण विज्ञेयं प्रकृषेण भवतीति तथा ते गु
णाश्चेतश्च एवं यदुभयं तन्मद्रूपं सन्त्यजेत् २६ ननु ताग्रदाघवस्थावतः कुतः कुटस्तु त्वद्रूपता तत्राह जाग्रज्जागरः स्वप्नः सुषु
प्तं चेति बुधैरेतारतयः ताश्च न स्वाभाविक्यः किंतु सत्तात्तारण विद्या इतसी स्वप्नमाहोत् प्रस्थापते मसाजं तोस्तुरीयं त्रिषु
संततमिति वक्ष्यमाणक्रमेण गुणतएवाजीवस्तु विलक्षणः तदवस्थारहित एव विनिश्चितः कुतः तासां साक्षित्वेन २७ ननु तादृक
थमहं जागर्मीत्यादि प्रतीतिस्तत्राह यद्वैयस्मात्सम्यक् सतिः सरणमनयेति संसृतिर्बुद्धिः तया बंधोपमात्मनो गुणवृत्तिरेहा
ति तस्मान्मयितुर्ये स्थितः संनिर्मसं सति बंधं जघ्नात् तत्राह गुणवतसां गुणानां वतसां गुणानां व्यागो भवति २८ कथं संसृत्या

गुणेषु वा विशिष्टमभाक्ष्यं गुणसेवया गुणाश्च नितप्रभवामद्रूपं तभयं त्यजेत् २६ जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं वगुणतो बु
द्धिरतयः तासां विलक्षणो जीवसाक्षित्वेन विनिश्चितः २७ यद्वैयस्मतिर्बन्धोपमात्मनो गुणवृत्तिरामयितुर्ये स्थि
तो जहात्यागस्तद्रूपवतसां २८ अहंकाररुतं बंधमात्मनो विपर्ययः विद्वान्निर्विघ्नं सारवितातुर्ये स्थितस्त्यजेत्
२९ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्त्येत युक्तिभिः जागत्यपि स्वपन्नस्तस्य प्रेजागारणयथा ३० असत्त्वादात्मनो न्य
षां भावानां तत्कृताभिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषाश्च प्रदृशो यथा ३१

तं बंधं कथं वं जघ्नात् तत्राह अहंकारेण रुतं बंधं आत्मनः अर्थविपर्ययं आनंदाद्यावरणेनानर्थहेतुविद्वान्ज्ञानं निर्विघ्नं स्वमेतदि
ति जहात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसारवितां संसारो बुद्धिः तस्मिन् निर्वितां अभिमानं तत्कृतां भोगवितां च त्यजेदिति २९ यावदेवं न त्य
जेत् तावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्वं व्यथितं मित्याह यावदिति यद्यपि जागर्तिकमार्द्रिषु तथापि स्वपन्नस्वप्नाय यन्निवर्तते यतो ज्ञः अ
सम्यग्दर्शी अज्ञतागरत्वस्य स्वप्ने दृष्टानः स्वप्न इति ३० ननु कथं वेदप्रमितवर्णं श्रमकर्मदिनानां धीर्निवर्तते तत्राह असत्त्वादि
ति भावानां देहादीनां तत्कृताभिदा वर्णश्रमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि वास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इ
ति भावः ३१

युक्तिभिरित्युक्तं। ता एव युक्तीराह। य इति। अर्थान्तरं नृदेहादौ समस्तकरणैः वक्षुरादिभिर्भुक्ते। कथं भूतान् अनुसणधर्मिणः
 सौणिकवात्पतारुण्यादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हरिजगत्पृथग् सद्गतावसनमयान् भुक्ते। यश्च सुषुप्तेनानुसर्गानुपमं हरति स एव कः
 कुतः त्रिगुणरूपिदृक् अवस्थात्रयदृष्टाननुज्ञाग्रदवस्थां सर्वेदियाणि पश्यति स्वप्नमनः सुषुप्तिनस्मात्सोपाबुद्धिः कथमात्मातद्
 एतज्जाहर्द्वियेशः। ननु र्द्वियेशा अपि विश्वे जसप्राज्ञाभिन्नाः। ननु तः स्मृत्या प्रति संधानेन सर्वावस्थास्वन्वयात्। यः स्वप्नानुज्ञाक्ष
 यश्च तदनंतरं किं विदवेदिष स एव एतर्हि जागर्मीति। उपाधिभेदेन विश्वदिव्यवहार इति भावः। एतेन बालयुवाद्यवस्था स्वपि प्र
 तिसंधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यं ३२ ततः किमत्र आह एवमिति गुणतो या एतामनसं स्मर्य वस्थाः ताः मदविद्यया मयि कृताः न तत्त्व
 योक्तृगरे बहिरनुसणधर्मिणो र्थान् भुक्ते समस्तकरणैर्दृष्टत्सदृशान्॥ स्वप्ने सुषुप्तेऽप्यसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्
 त्रिगुणरूपिदृशि द्वियेशः ३२ एवं विमृश्य गुणतो मनसः स्मर्य वस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थः॥ सोऽपि यहा
 ईमनुमानसरुक्तिरक्षिणस्तानासिना भजतमाखिलसंशयाधि ३३ ईसेतविधममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टम
 तिलोलमलातवक्रं॥ विज्ञानमेकमुद्धेव विभातिमाया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४ दृष्टं ततः प्रति
 निवर्त्य निरुत्तलक्षणः कृष्णो भवेन्नित्यसुखानुभवो निरीहः॥ संदृश्यते कथं रीदमवस्तु बुध्यात्पक्षे भ्रमायन भवेत्कृतिरा निपातात् ३५
 तः प्रति संतीति निश्चित आत्मरूपो यो यैस्ते यूयं अखिलसंशयानप्याधि आधाय ते स्मिन्ति आधिरहंकारस्तं संधिद्यहाईदृष्टिस्तमां भ
 जतकेन छित्वा तदाह अनुमानैः सरुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तक्ष्णोणज्ञानवदेन ३३ अनुमानानि दर्शयति ईसेतेति। इदं जगत्
 विधममिदं तत्रैतव मनोविज्ञं भित्त्वात् दृष्टत्वात् विनाशित्वाच्च स्वप्नवत्प्रतिबलत्वाच्च आलातवक्रवत्। ननु भ्रमोऽपि निर्विष
 यः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमिति निगमनं तस्मात्त्रिं योऽयं गुणपरिणाम कृतो विकल्पो भेदः समायेति ३४ तस्मात्ततो दृश्यादृष्टं प्रति
 निवर्त्य नित्यसुखानुभवो भवेत्तत्रैव त्वार्थं निरुत्तलक्षणः कृष्णो निरीहः॥ भवेत्तत्रैव त्वार्थं निरुत्तलक्षणः कृष्णो निरीहः॥ भवेत्तत्रैव त्वार्थं निरुत्तलक्षणः कृष्णो निरीहः॥

धा

योऽपि पूर्वमवस्तु बुध्याप्य तत्तत्तु नमो हाराय भवेद्विकृतुदेहातप
 यं तस्मिन्निवस्यति संसारमोक्षोपायमाप्तो भवेदित्यर्थः ३५

एतदेवोपादयति देहमिति आसनादुपहितं उभाय तत्रैव स्थितं ततः क्वचिदप्येतं निर्गतं पुनः स्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतो न्यतः।
यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत्। तातवान्। तदेहं यतः कारणादिति वापरिकृतं यत्तु वासोगतं स्थितं वा यथानवेति तद्देहः ३६
ननु वयः परिपश्यमानोऽपि मुमुक्षुः। तवेन्नपुत्रयति तर्हि यतदेवेनेत्याह देहो योति देववशात् न गच्छन् स्वर्गं भक्तं कर्मणा वदति तावत्त्ययं तं प्र
तिसमीक्षत एवासासुः प्राणोऽप्यसहितः। तर्हि तस्मिन् कदा विदासं ज्ञेता पिनेत्याह तमिति। स्वाप्नं स्वप्नतुल्यं अधिरूढं प्राप्नोति समाधिययंते।
योगोयेन। अतएव प्रतिबुद्धं तातं। परमार्थं वस्तु येन सः। तथा च श्रुतिः। तस्मात्तावदेव विद्यावत्त्वमसि त्वं अयं स पश्यत इति ३७ उक्ता
ये तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह। मयेति सारं व्याप्तात्मानात्मा विवेकः। योगो ह्यंगः तयोर्गुणैरुद्भूतस्य यज्ञो विष्णुः तं पुष्पं धर्मं विवक्षयेत्यनेन
देहवन्धनमवस्थितं मुहितं वासिधोनपुत्रयति यतोऽध्यगमत् स्वरूपं। देहादप्येतन्नु तदेव वशादेवेतं वासो यथापरिकृतं महिमा मदी
धः ३६ देहोऽपि देववशात्। खलु कर्मणा वत्स्वार्थं भक्तं प्रतिसमीक्षत एव सासुः। तं स प्रपद्यमानं धिरूढं समाधियोगः। स्वाप्नं पुनर्न भ
जते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयेतदुक्तं बोधिप्राप्त्यर्थं यत्सांख्ययोगोऽङ्गः। ज्ञानी तमागतं यज्ञं पुष्पं धर्मं विवक्षया ३८ अहं योऽस्य स
रूपस्य सत्यस्य तस्य तेजसः। परायणोऽहं तेजसः। श्रियः कीर्तयामस्य च ३९ मां भर्तुं तिगुणः सर्वनिर्गुणो निरयस्कः। सुहृद्
प्रियमात्मानं साम्यासंगादयो गुणः ४० इति मे छिन्नं स देहमुनयः स न कदयः। स भाजयित्वा परयाभं तस्या गृणत तं स्त
वैः ४१ ते रं प्रजितः सम्पदं स स्तुतः परमविभिः। प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेश्विनः ४२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ उपसृज्य उवाच वरेति कृष्ण श्रेयोसि बहूनि ब्रह्मवादिनः। तेषां विकल्पप्राधान्यमुताह
धर्मोऽप्युपरिहृतिज्ञेयं ३८ अतएव यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽप्याप्तमाधवेऽप्यनुवादो भविष्यति। कुरुते प्रमायमानो धर्मः सत्यं अनुष्ठ
यमानो धर्मः तेजः प्रभावः। एतेषां परम्यनं ३९ किं च मामितिकथं भूताः अगुणाः गुणपरिणा मरूपान भवति किंतु नित्या इत्यर्थः ४०
मे मया अगुणो मां तुष्टुः ४१ ॥ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ॥ वतुर्दशोऽप्येवो भक्तिरेव न वरेत्। इत्येतदुक्तं तेषां न योगश्च सहसा धनैः एव तावद्
गवता मत्स्या मोक्ष इत्युक्तं। अमे त्वन्यानि साधनानि वदति। तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति। श्रेयोसि। श्रेयः साधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यं उताहो किं वा एकं
स्यैव मुख्यता १ श्रीरामाय

तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतो न्यतः।

प्राधान्येन विकल्पितानि सुत्रक फलानि तिविवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतसमभिः

पक्षेक्षानेकारणं भवति तिन अपेक्षितं अपेक्षायस्मिन् अहेतुकं अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः अन्येन यानि श्रेयः साधनानि वर्त-
 निते वा किं साक्षात्प्राधान्यमेव सर्वेषां उतांगागत्वं प्राधान्ये पिकिविकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यदा कश्चिदस्ति विशेष इति २
 तत्र भक्त्येव महाफलत्वेन मुख्यं अन्यानि तु स्वस्व प्रकृत्यनुसारेण पुष्पस्थानीय स्वर्गादिफल बुद्धिभिः प्राणिभिः मदात्मकः मध्ये वा
 त्माचित्तयेन सः ३ भगवाद्यः भगुधर्मो विरज्यगिरसो पुलस्तः पुलहः कुरुतयेते वससः प्रजापतयः तेवतेम हर्वयश्च ४ ५
 किंदेवाः क्रुमत्वेरदोर्गध्यादि राहित्येन किंदेवाः मनुष्याः वेतिसरेहा स्पदभूता द्वापातरमनुष्याः पर्वकिंनराः किंविन्नरा इव मुख्यतः शरीरतो

भवतो दाहृतः स्वाप्रभु भक्तियोगो नैपेक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः संगं येन त्वय्याविरो नूनः २ श्रीभगवानुताव कालेन न
 ए प्रलये वाणीय वेद संहिता ॥ मया दौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता वपुत्राय मनवे पूर्वजावसा ॥
 ततो भगवाद्यो गृह्य सप्त ब्रह्म महर्षयः ४ तेभ्यः पितृभ्यः स्तत्पुत्रो देवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिधुर्गंधर्वाः सविद्याध-
 रवारणाः ५ किंदेवाः किन्नरा नागरसः किंपुरुषादयः ॥ बाहूस्तेषां प्रकृतयो रजः सत्वतमो भुवः ६ याभिर्भूतानि भि-
 धते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथा प्रकृति सर्वेषां विनाशायः स्त्रवेति हि ७ एवं प्रकृतिवैविध्याद्भूतं ते मतयो नृणो ॥ पार-
 पर्वणकेषां विन्याषं द्रुमतयो परे ८ मन्त्रा यामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभाः श्रेयो वदत्यनेकं ते यथा कर्म यथा रुचि ९
 धर्ममेकं यथा श्रान्ते का कसं त्यदममं ॥ अन्ये वदति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनं १० श्रीशमाय नमः ॥

वा किंपुरुषाः किं वितु रुषारव वानरादयः प्रकृतयः वासना बह्वि कुतः रजः सत्वतमो भुवः जन्मस्थानानि यासां ताः ६ भूतानि देवा सुरमनुष्या
 दानि विनाशाय वेदार्थं आख्या न विषयाः ७ एवमित्युक्तोपसंहारः केषां विदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेश पारपर्वणो अपरे पारवर्तमृतयः
 वेद विरुधार्थमतयः ८ एतत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वात्त्यायो मोहितधियः अनेकां तनानाविधं ९ तदेवाह धर्ममिति सार्धेन धर्मकर्ममी-
 मांसकाः तुरुक्ते मोक्षार्थं न प्रवर्तत तत्र काम्यनिधि धर्मोः ॥ नित्येनै मित्रिके कुर्यात्प्रत्यवाय जेहा सयेत्यादि यशः काव्यालेकारकत यथा ह्यर्था
 वत्कीर्ति मनुष्यस्य पुण्यालोके पुगीयते तावदुर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महापतश्चिकमवास्या यनादयः सत्यशर्म र्मयोगशास्त्रकृतः अन्ये द-
 र्थावधारिना दंडनीति कृतः वेप्रसिध्दं ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थवदति अतः सामाद्युपाया एव श्रेयः साधनमिति तेषां मतं तथैव त्यागभोजनं च

विकल्पितानि सुत्रक फलानि तिविवेक्तुं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतसमभिः

लोकायतिकाः यस्ततपोदानमहोदेवतानामुत्तमं तद्व्यवहारेण १०

तथा तुष्टेः लवमाह आद्यं तव तदति एषां लोकाः एतैः साध्या निफलानि। तमो निष्ठा मोहावसानाभोग कालेऽप्यसूयादिभिः शुवार्षि
ताः व्योमाः ११ भक्ते मुख्यत्वमाह मयी तियावत्समाप्तिः हे सभ्य माया परमानंदरूपेण आत्मना स्वरूपत्वेन स्फुरता १२
किं व अन्येषां तत्तलोकादिपरिच्छिन्नं सुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति १३ परिपूर्णतामेवाह न पारमेष्ठ्यमिति।
वरसाधियत्वं यातालादिस्वार्थं अपुनर्त्तवं मोक्षमायमद्विनामो हित्वा अन्येनेति अहमेव तस्य प्रेष्ठ्य इत्यर्थः १४ ममापि स ए
व प्रेष्ठ्य इत्याह न तथेति द्वाभ्यां आत्मयो निब्रह्मा पुनोपि शंकरः मत्स्वरूपभूतोऽपि सकर्षणः भ्राता पित्रा भाया पिता आत्मा मूर्ति

केचिद्यस्ततपोदानं व्रतानि नियमान्यमाह आद्यं तव तदति एषां लोकाः कर्मविनिर्भूताः ११ दुर्बोदकास्तमो निष्ठाः शु
दानं दाः शुवार्षिताः ११ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः मयात्मना सुखं यत्कृतं स्यादित्येतात्मनो १२
अकिंचनस्य दातव्यं शांतस्य समवेतसः ॥ मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमयादिशः १३ न पारमेष्ठ्यं न महं दधि
ह्यनसारं भौमं न रसाधिपत्यं ॥ न योगसिद्धारण्यं न भवं वा मय्यर्पितात्मोऽतिमद्विनाम्यत् १४ न तथा मे
प्रियतम आत्मयो निर्देशकरः ॥ न व संकर्षणो न प्रानैवात्मा वयं या भवान् १५ निरपेक्षं मुनिं शांतं निर्वैरं समदर्श
नं ॥ अनुव्रजाम्यहं नित्यं प्रयेयेत्यधिरणुभिः १६ निश्चिं वनामप्यनुरक्तचेतसः शांतामहो तोरिवलं जीववत्स
लाः ॥ को मे रनालं धाधियो जुषति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम १७

रपि। यथा भक्त इति वक्तव्येति हर्षेणाह भवानिति १५ प्रयेयमदतवर्ति ब्रह्मांशनिपवित्रा कुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १६ किं वमद
कानां सुखं यतावदेव भूतामिति वा को वक्तुं समर्थः यत स्तत्त्व सर्वेष्टं निरुपममित्याह निःकंचन इति। महीतः निरहं मानाः अनाल
धाधियः अस्पृष्टवित्राः निश्चिं वनलां दीनां यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः एवं भूताः मम प्रदायाः यत्सुखं जेष्यंति सर्वे ते तत्सुखं त एव विदुः
नान्ये कुतो नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणा यथेष्टांते निरपेक्ष्याः तैरेवलभ्यं न तु मोक्षापेक्षे रयीत्यर्थः मुषंते प्राणानि ते एव यन्नैरपेक्ष्यं
सुखं तद्विदुर्नान्यदित्यन्वयः १७ श्रीरामाय ॥

यद्वापदेवताः संतोये मम मामित्यर्थः ॥ २

प्राणायामोद्दिष्टविधः सगर्भो गर्भश्चेति तत्र प्रेष्टुं तात्पर्यवर्गमाह हृदी तिष्ठ भ्यां मूलाधारादराग्य अविधिं न संतते घटानादनुत्यमो
कारं हृदि संस्थितं प्राणेन नदीर्यं कर्धं हृदरांतपर्यंतं नीत्व कथं विसोर्णवत् कमलनालं तं तु वत् तत्र मात्रा नीते स्वरं पंचदशं विंदुं संवेष्टयेत्
अथ पुनरित्यस्य तं वीं दुश्चिरं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा मूलाधारादराग्य मूर्धोतपर्यंतं विसर्तं तु वत् सुक्ष्ममविधिं न संतं हृदि मनीषि प्राणे नो दी
र्यं भिष्यज्य अथ पुनः तत्र ओंकारे घटानादनुत्यं स्वरं उदात्तनादं स्थिरीकुर्यादिति ३४ मासादवां कृत्तितानि लोभवति ३५ एवं ध्यानांगमु
क्ता वादशमित्यस्योत्तरं त्रुं ध्येयमाह । हृत्पुंडरीकमिति सार्धेन अतस्त्वं देहात्तं वीं कर्धं नालमधोमुखं मुकुलितं च कदलीपुष्पसंकाशं

हृद्यविधिः त्रयोकारं घटानादं विसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदार्पितं तत्राथ पुनः संवेष्टयेत् स्वरं ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समस्य
सत् ॥ २३ कृत्वा त्रिषवणं मासादवां कृत्तितानि लः ३५ हृत्पुंडरीकमधोमुखं तस्त्वं मूर्धनालमधोमुखं ॥ ध्यात्वोर्ध्वं मुखं मुनि
इमं पत्रं सकर्णिकं ३६ कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यसोमानीनुत्तरोत्तरं ॥ वन्द्यं मध्ये स्मरेत् पुनः ममेतद्ध्यानमंगलं ३७ समं प्रशां
तं समुखं दीर्घं वारुतुर्भुजं ॥ सुवारु सुदृशी वं सुकपोलं शुचिस्मितं ३८ समानकर्णो विन्यस्त स्फुरन्मकरकुंडलो हिमावरे धन
स्यामं श्रीवत्स श्रीनिकेतनं ३९ शीखरं कगरापमं वनमालाविभूषितं ॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कोस्तुभप्रभया युतं ४० श्रीराम
धुमकिरीटकटककटिस्तुत्रांगदायुतं ॥ सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखं सण ४१ सुकुमारप्रभिक्षायेत् सर्वांगिषु ममोदधत् ॥
इंद्रियाणां दिव्यार्थं भो मनसा कृष्य तन्मनः ॥ बुध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वितः ४२

यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ३६ न्यसेत् चितयेत् सविशेषणं ध्यानमाह वन्द्यं मध्ये स्मरेत् पुनः ममेतद्ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभविषयं ३७
समं अनुरूपं वयवोदीर्घाश्चरवध्याशोभुजाय स्मिन् नतं सुवारु अतिरम्यं ३८ समानयोः कर्णयोर्विन्ध्यस्ते स्फुरन्मकराकारे कुंडले यस्मि
न तत् ३९ श्रीवत्सभियो निकेतनं वक्षसि दक्षिणवामतस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ४० धुमकिरीटादिभिः आसंभता युतं अलंकृतं प्रासाद
नशोभनं मुखं श्रीसणवयस्मिन् नतं ४१ सुकुमारं अतिकोमलं सविशेषणं ध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति । प्रकर्षेण नयेत् सर्व
तः सर्वांगयुक्ते ४२ श्रीरामभद्राय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीरामवैश्याय नमः श्रीरामाय नमः ॥

तो

यस्मादन्यत्साधनं तत्फलं वस्वप्रमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्विहाय मध्येव मनः समाहितं कुर्वति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादि
ति। मद्रावभाषितं मद्रावेन भजनेनैव शोधितं २८ विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्तं का प्रमार्गः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणां मिति आत्मवान्
धारः सन्ने मे निर्भये देशे विविक्ते विज्ञे २९ एतदुपपादयति न त्वयेति अस्य पुंसः यथा तत्संगितः कुशो भवेत् यथा बंधो यो धित्
गतः तथा न्यप्रसंगो न भवेदिति ३० मोचितयेदित्युक्तं तत्प्रकर्षं पृच्छति यथेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मक
मितियस्य तानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानमेव कुर्महसि ति पाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुः स्या यथा ध्येयं तन्मेव कुर्महसि

तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्रमनोरथं ॥ हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मद्रावभाषितं २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनो संगं त्यक्त्वा
हरत आत्मवान् ॥ सेमे विविक्त आसीनश्चित्तयेन्मामतं दितः २९ न तथा स्य भवेत् कुशो बंधश्चाप्यप्रसंगतः ॥ यो धित् संगा
द्यथा पुंसो यथा तत्संगितः ३० उध्वकुवाव यथा त्वा मरविंशक्षयादृशं वा यदात्मकं ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानमेव
कुर्महसि ३१ श्रीभगवानुवाच सम आसन आसीनः समकायो यथा सुखं ॥ हस्तानुत्सृज्य आधाय स्वनासाग्रकृतं सणः
३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकं भकरेवकैः ॥ विपर्ययेणाधिज्ञानैरभ्यसेन्न जिज्ञेतेन्द्रियः ३३

त

निज्ञातेन कथनाप्येव पुनरेतं हास्यमेव युक्तव्यः न तु ध्याने न ह्यल्पमस्तीति तदुक्तं त्वयोपभुक्तं स्रगंधेत्यादि त्वं कुर्महसि ति पाठ
स्तु सुगमः ३१ तत्र ध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह सम इति वतुर्भिः समेनात्युचितेनातिनीचे आसने कंवलौरी समकायस्य
नृयथा सुखमासीन इति नास्ति स्वस्तिकादि नियम इत्युक्तं नासाग्रनिरीक्षणं न विवृतं यथैव अंतर्लक्ष्यो बाह्वृष्टिः स्थिरचित्तः सुसंयत इ
तियोगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेणैव कपूरकं भकरं मेणापि व्यूढा मना इवा प्ररितं दक्षिणया त्वेन तया वा प्ररितं वामया त्वेन इ
त्येवं विपर्ययेण यथोक्तं योगशास्त्रे इति या पूरयेद्वापुं त्यजेत्पिंगलं पानन इति निजिज्ञेतेन्द्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ३३ श्रीरामाय नमः ॥

अपि व आस्तां तावदुत्तमभक्तकथायतः प्राकृतोपि भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । बाध्यमान इति द्वाभ्यां । विषयैराकृत्यमाणोपि प्रगल्भया समर्थया
 १८ पाकाद्यर्थं प्रवृत्तिलो व्यभिचर्यथाकाष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागादिनापि कथं विमृष्टविषया सती भक्तिः समस्तपापानीति सगवा
 नपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति । अहो उध्वविस्मयं शृण्वति १९ अतएव भूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह न साधयतीति द्वाभ्यां २०
 श्रद्धया या भक्तिस्तया संभवात् ज्ञानिदोषादप्यर्थः २१ भक्त्यभावेन्यत्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्यां धर्म इति २२ रोमहर्षादिकं विना
 बाध्यमानोपि मूढो विषयैरजितैरियः ॥ प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निः सुसमिधार्चिः करोत्ये
 धां सि भस्मसात् ॥ तथा मरिष्या भक्तिरुध्वेनां सिकृत्तत्राः १९ न साधयतीति मायोगो न सार्वधर्म उध्व ॥ न स्वाध्या
 यस्तपसा गो यथा भक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्या ह मे कया ग्राह्यः श्रद्धया त्मा प्रियः सती ॥ भक्तिः पुनाति मन्त्रिष्ठाश्च पाकान
 पिसंभवात् २१ धर्मः सत्यदयोपेतो विद्यावातपसान्विता ॥ मूढस्त्यपेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनोति हि २२ कथं विना रोमह
 र्षं इव तस्मै तसा विना ॥ विनानंदश्रुकलया शुभे त भक्त्या विना शयः २३ वागाद्गदाद्वने यस्य वित्तं रुदयसी क्षणं हसति क्व
 विव्व ॥ विलज्ज उद्रायति नृत्यते व मूढं कियुक्तो भुवनं पुनोति २४ यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वभजते वरुण ॥
 आत्मा वकर्मानुशयविधूय मूढं कियुक्तो भुवनं पुनोति २५ यथा यथा त्मा परिमृज्यते सो मत्सुख्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥
 तथा तथा यश्च तितवस्तु भवतु र्वथैवाज्जनसंप्रयुक्तं २६ विषयानुध्यायतश्चित्तं विषयेषु विवर्जते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मय्ये
 कथं भक्तिर्गम्यते भक्त्या वरिना कथमाशयः शुध्येदिति २३ किं व भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किं वक्तव्यं यतो गद्गद्वागदिलक्षणो मूढं कियु
 क्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति २४ अपि व भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत् इति स दृष्टांतमाह यथेति । यथाग्निना ध्मातं तापितमेव हेम सुवर्णं
 अतर्मलं जहाति न क्षालनादिभिः । स्वनिज रूपं वसते । एवं कर्मानुशयं कर्मवासनां भजते मूढपतामापद्यते २५ ननु ब्रह्मविदा प्राप्ति परा
 तमेव विदित्वा तिसृषु मित्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवा विद्या निरन्यो त्वसाक्षिरवगम्यते कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह यथेति । आत्मा वित्तं
 परिमृज्यते शोधयते मत्सुख्यकथानां श्रवणैरभिधानैश्च भक्तेरेव वातरव्यापारो ज्ञानेन पृथगित्यर्थः किं ज्ञानेनाम वित्तस्य मदाकारपरिणामः
 २६

सवमो भजते स्वभावन एव भवति न वयलोत्तरमप्येवमिति स दृष्टांतमाह
 विषया निति २७ ॥

ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसार्धैः पञ्चभिः अणिमामहिमालधिमावमूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिध्यः प्राप्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्रा
णिनामिद्वैः सह तत्रेधिष्ठानदेवतारूपेण संबधत्यर्थः श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोगेषु सर्वेषु भुवि वरादिपिहितेषु पि
त्राकार्यभोगदर्शने सामर्थ्यं सिद्धिः । शक्तीनां मायातदश्रितानां प्रेरणं । तत्रेश्वरे मायायाः अन्येषु तदश्रितानां प्रेरणं । प्रितानां सिद्धिः
४ विषयभोगेषु संगो वशिता सिद्धिः । यत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सा माने प्राप्नोतीति सिद्धिः । ओत्पत्ति
काः स्वभाविक्यो निरतिशयाश्चेत्यर्थः ५ गुणे हेतुसिद्धौ राह । अनूर्मिमत्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरे श्रवणं दर्शनं वेतिद्वै सिद्धौ । स
नो वेगेन देहस्य गतिः कामितरूपप्राप्तिः परकाये प्रवेशः ६ स्वर्गामृत्युः अप्रमोहिः सह देवानो योः क्रीडाः तामनुदर्शनं प्राप्तिः

अणिमामहिमामूर्तेर्लधिमाप्राप्तिरिद्वैः ॥ प्राकार्यश्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमाश्रिता ४ गुणेष्टसंगो वशिताय
कामस्तदवस्यति ॥ यतामे सिध्यः सौम्यअष्टावोत्पत्तिकामताः ५ अनूर्मिमत्वं देहेस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं यथा
संकल्पसं सिद्धिः ७ मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६ स्वर्गामृत्युदेवानां सह क्रीडानुदर्शनं ७ राज्ञा प्रतिहताग
तिः ७ त्रिकालज्ञत्वमहदं परविज्ञाये भिज्ञता ॥ अग्र्यकौबुविद्यादीनां प्रतिष्ठं भोपराजयः ८ यताश्चोद्देशतः प्रोक्तयो
गधारणसिध्यः १० यथाधारणपायत्स्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रधारयन्मनः ॥ अ
णिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १० महत्यात्मन्यपि यथोपासं मनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोति भूतानां वष्टथक्

संकल्पानुरूपप्राप्तिः ॥ अप्रतिहता आसमंता इतिर्यस्याः सा आज्ञाचेत्येतादृश ७ इदानीं शुद्धसिद्धीध्वपेनाह त्रिकालज्ञत्वमिति अहं
इति तोष्णाघनभिभवः अग्रादीनां संस्तोभनं ८ तन्धारणाभिः सह विशेषतो निरूपयति यथेति यावत्समाप्तिः ९ भूतसूक्ष्मोपा
धोमयितन्मात्रो भूतसूक्ष्माकारं उपास्तेयसः तन्मात्रोपासकः मम मदीयमणिमानं १० ज्ञानशक्तिमहत्त्वोपाधौ मयि यथासं
स्तं महत्त्वाकारं भूतानां वेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनोधारयन् तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ११ श्रीराम

अष्टौ

वाद्यादिभूतानां ये परमाणवः तन्मयेतदुपाधौ चित्तमपिरजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपाधिरूपतामिति लघुत्वावि-
वरणो। तदुक्तं। सकालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुतामिति। १२ वैकारिकाहं कप्तोपाधौ मयि। अखिले एकग्रं आत्मत्वं अधिष्ठा-
तृत्वं। अत्र हेतुः मन्मनाः मयि मनोधारणाप्रभावादेव भवति। नात्रातीव हेतुरनुसंधेय इति भावः। एवमुधारणानुभावेन मद्योगबल-
मोश्रय इत्यादिषु द्रव्येषु १३ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वमेव सर्वतदुपाधौ मयि। सः मे पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकृत्यं विदत्ते कथं भूत-
स्य। अव्यक्ताज्जन्मयस्य तस्य सूत्रस्य तदुपाधौ ममेत्यर्थः १४ अधीश्वरे त्रिगुणमायानिर्यतरि अतएव कालविग्रहे आकालपितृरूपे-
अंतर्गामिणि ईशित्वं विशिनष्टि। क्षेत्रज्ञाती जीवानां क्षेत्रज्ञातदुपाधीनां बोधनां प्रेरणं न तु विश्वस्य ह्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १५

परमाणुमये चित्तं भूतानां मपिरजयन्। कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्महत्त्वं मनोवै य-
कारिके खिले॥ सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिप्राप्नोति मन्मनाः १३ महत्यात्मनियः सूत्रे धारयेन्मपि मानसं॥ प्रकाश्य-
पारमेष्ठ्यं मे विदत्ते व्यक्ते जन्मनः १४ विष्णोः अधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे॥ सर्वेशित्वमवाप्नोति क्षेत्रज्ञे क्षेत्र-
दनां १५ नारायणे तुरीयाख्ये भगवद्युद्वाहिते॥ मनोमय्यादधयोगी मधुर्मावेशितामियात् १६ निगुणे ब्रह्मणि
मयि धारयन्विशदमनः॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामो वसीयते १७ श्वेतद्वीपयतोऽखिलं शुद्धे धर्ममये मयि॥ धारयन्मह-
ततां याति षड्भिरहितो नरः १८ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्बुद्धं तत्रोपलब्धं भूतमाहं सो वाचः शृणोत्यसौ १९

तुरीयाख्ये विराट् गृहं यगर्भश्च कारणं त्रेयुपाधयः। ईशस्य यत्प्रतिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरित्येवं लक्षणे भगवद्युद्वाहिते। ऐश्वर्य-
स्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः॥ ज्ञानवेराग्ययोश्चैव यस्मिन् भगवती रिता। तद्वति भगवद्युद्वाहिते यत्र परमानंदरूपे सर्वोपिका-
मस्तदंशभूतो वसीयते समाप्यते तं १७ अतः परगुणहेतुकाः सिद्धीराह शुद्धे सत्वात्मिके। श्वेत १६ ४ तां शुद्धरूपतां १८ आ-
काशात्मायः प्राणसमष्टिरूपतस्तद्रूपे मयि मनसा घोषनादं वितयन् अहं सौ सो जीवः तत्र आकाश उपलब्धतां स न तत्र स्याः विवित्रवा-
चः शृणोति यद्वा तत्राकाश उपलब्धं अभिव्यक्तायाः भूतानां वाचस्ताः दूरतः शृणोतीति दूरश्रवणमुक्तादुद्वातमाह १९ श्रीरामाय

द्वैतवर्णमुक्तद्वैतानमाह

त्वष्टा आदित्यः तस्मिन् न पश्चिन्नेव सुः संयोज्यते ववधुषि संयोज्यते तत्रोभयसंयोगे मोध्यायन् विश्वं दूरतः यत्र यति २० मनोदेहवतनुवर्ति
नो वायुना सह मयि सुसंयोज्य यामधारणा क्रियते तस्याः प्रभावे न यत्र मनोयाति तत्रात्मा देहो यातीत्यर्थः यदा मनः कर्तृत्वात्मानं वायुना स
हो हवे मयि सुसंयोज्य यत्र याति तदनु तत्र देहो यातीति २१ मनः उपादाय उपादान कारणकृत्वा यद्यदेवा दितुं भवितुमिच्छति तत्र तत्र
नोरूपं मनसा पीड्य रूपं योगी भवेत् कुतः न यतो मद्योगबलं यो ह मयि तस्य शक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयि मनसो योगधारणा तस्य बलं प्रभा
वः संप्रदायः कारण २२ यत्र प्रविष्ट इति तत्रात्मानं वितयेत् ततः पिंडं देहं देहं हिवा प्राणः प्रधानं लिङ्गं शरीरोपाधि वायुभूतः वायुवा
योभूतः प्रविष्टः तेन सागेणेत्यर्थः यद्विष्टं देहं गोयथा पुष्पात्पुष्पात्तर मनोयासेन प्रविशति तद्वत् २३ पिंडो हित्वेत्युक्तं तत्र कारकं
यत्सुखं हरि संयोज्य त्वष्टारमपि ववधुषि ॥ मा तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सुस्मदक २० मनो मयि सुसंयोज्य दे
हे तदनु वायुना ॥ मधारणावभावेन तत्रात्मा यत्र वे मनः २१ यदा मनः उपादाय यद्यदुपवृत्तेति ॥ तत्र देहे नोरूपं म
द्योगबलमाश्रयः २२ परकार्यं विशासिध आत्मानं तत्र भावयेत् ॥ पिंडो हित्वा विशोऽप्राणो वायुभूतः यद्विष्टं देहं २३
पाण्ड्या पीड्य गुरं प्राणं हरिः कंठमूर्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्मजीवोत्सृजेतनु २४ विहारिष्यन्सुराकृतिमत्कृतं सत्त्वं
विभावयेत् ॥ विमाने नोपतिष्ठति सत्त्ववर्तीः सुरस्त्रियः २५ यथा संकल्पयेद्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान् ॥ मयि सत्त्वं
न नो युजते तथा तत्समुपाश्रुते २६ यो वै मद्भावं प्राप्य न रश्मिर्बुधितुः पुमान् ॥ कुतोश्चिन्नविहृतं तत्सत्त्वं वातायथामम २७
कथयन् स्वधं दममुमाह पाण्ड्या पाण्डिनागुरं निरुध्य प्राणोपाधिमात्मानं ब्रह्मरंध्रेण मूर्धरेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्मवा अन्यद्वा
अवेक्षितं स्नानं मनसानात्मा २४ म स्मिन्मन्यते रूपं शुद्धं सत्त्वं वितयेत् तदा सत्त्ववर्तयः सत्त्वावभूतोः २५ यदा वा अकाले पि
थावेति पाठे यथावा येन केनापि प्रकारेण बुद्ध्या संकल्पयेत् तत्रथा यथा वत्प्राप्नोतीत्यर्थः यदा यथा संकल्पयेत् यथा वा मत्परः म
यि विश्वासवान् भवति तथा तदनु रूपं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः किं कुर्वन्सत्यं सत्यं संकल्पे मयि मनोयुजन् २६ मरिचिष्ठं कूपरं ममे
त्यर्थः रश्मिर्बुधितुः सर्वं नियंतुः वधितुः स्वतंत्रस्य मेमभावं स्वभावं प्राप्तः एता गुणहेतवः २७ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

प्राण

यद्वा

षोडशोद्वेगैराविर्भावयुक्ता विभूतयः। तानवर्त्य प्रभावादि विशेषेणोपवर्णिताः १ अतश्चित्तेन यथानुमशक्यमकृतात्मनो अतस्त
 द्योग्यतापत्यैविभूत्यादि निरूपणं २ पूर्वतावन्नवाध्याप्यामष्टप्रश्नानिरूपिताः। ब्रह्मत्वसंभवे तावत्सप्तमादिवतुष्टये। वैधमुक्त्ये
 स्तुनिर्धारसङ्ख्येयश्चतस्रः पराद्वयशेनतरकर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ। हंसेति हंसतोयेण निष्ठायावन्नयोदशोऽश्रेयः साधननिर्धार
 ध्यानेवैववतुष्टौ। धारणासिद्धिभेदेव प्रसंगेन निरन्तरं। उध्वप्रश्नोदत्तमुत्तरं हरिणोवितं। षोडशोऽभ्रतिविस्तारेद्वयोर्वर्णश्रम
 व्रते। ज्ञानादिनिर्णये वा तोयमादीनां वनिर्णये। योगत्रयाधिकारेव विशेषेन दर्शनं तत्त्वसारव्याविवेदेव पुप्रकृत्योर्विवेक
 ने। जन्ममृत्युप्रकारेव द्वाविंशोदत्तमुत्तरं। परापराधसहनेव तु भिस्तदन्तरे। सप्तविंशो क्रियायोगः प्रश्नेन दुपवर्णनं। अष्टाविं
 शे तत्प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः। सप्तसारासंभवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरं। द्वाविंशोऽपुनः प्रश्ने भक्तियोगोपसंहृतिः। पूर्वप्रश्नोत्तरा
 त्वं उध्वउवाच ब्रह्मपरमसाधारणाद्यतमया कृतं॥ सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्यणोद्वः १ उवाच देव २
 भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः॥ उपासते त्वां भगवन् यथा तथेन ब्राह्मणाः २ येषु येषु बभावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः॥ ३
 उपासीनाः प्रपद्यन्ते संधिं तद्दस्वमे ३ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन॥ न त्वोपश्यति भूतानि पर्यंतमेतद्
 ण्यत्र क्रमेणैतानि विंशतिः। अहमात्मा तरो वा सो नावृत्तः सर्वदेहिनां। यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयंतथेत्युक्तं। तत्र भूतानि
 यथा क्वचित्केनचिद्गुणविशेषेण दिक्ता निवर्तते। क्वचित्कामान्यरूपेणैव तथा त्वं मापि क्वच्यं वतंस इति विभूताः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तं
 मेव सर्वत्र क्वच्यं वदति। त्वं ब्रह्म इति अपावृत्तं निरावरणं स्वतंत्रं वा। अतएव सर्वेषामपि त्राणरक्षणं स्थितिर्जीवनं त्राणस्थितिः
 हितैः अय्ययोऽवोयस्मात्सत्त्वं उपादानकारणमित्यर्थः। अत्र सदाचारं प्रमाणमाह यथा तथेन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणं त्वं ब्राह्म
 णावेदतात्पर्यं विदः २ एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनुद्युविभूतीः वृद्धतिर्येष्विति उपासीनाः सेवमानाः संतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह
 गूढः अस्मद्भूतानां प्राणिनां मध्ये अत्र हेतुः भूतानामात्मा अतर्क्यामी अत्रापि हेतुः हेतुभावनेति। ते त्वया ४ श्रीरामय॥

ता एव सा कल्पेन पृथगिति हे महा विभूतेयाः काश्चिद्भूयादिषु ते विभूतयः रसायोरमातले अनुभाविताः त्वयैव केन विधुक्ति विवेकेण संयोजिताः तीर्थानां परवतदे प्रियं प्र ५ नरावतारभूतार्जुनप्रभ्रंसवादिता त्वयैव प्रभ्रंसाधस्यपानिनिता वदनुमोदते। एवमिति त्रिभिः प्रभ्रं प्रहृष्य। सपत्नैर्यो धुमि उता विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सोर्विभूतिप्रभ्रं प्रसंगस्तनाहतात्वेति लौकिकः प्राकृतमतिः सनु ७ सवयदा ततो ज्ञातिवधान्निवृत्तः तरामया प्रति बोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे एवं स ग्राममुखे मामभ्यभाषत। तद्वदेव तवापि कथयिष्यामीति भावः ८ ता विभूतीः कथयति अहमिति अस्मज्जसमानाधिकरणाः प्रथमां ता द्वितीयां ताश्च सर्वा विभूतयः तास्ताभ्योपासनायैक

याः काश्च भूमौ दिविवैरसाणे विभूतयो दिषु महा विभूते ॥ तामद्य माख्यान्नुभावितास्तेन मामिते तीर्थपदा प्रियं प्र ५ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहं प्रहृष्यः प्रभ्रं प्रभ्रं विराजरा ॥ युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन च ६ तात्वाज्ञातिवधगद्यमथ मराज्ये हेतुकं ॥ ततो निवृत्तो हताहं हतो यमिति लौकिकः ७ सतरा पुरुषा प्रयुक्त्या मे प्रति बोधितः ॥ अभ्यभाषत मामेव यथा त्वरणमूर्धनि ८ अहमात्मो ह्यनामी वा भूतानां सुहृदी धरः ॥ अहं सर्वाणि भूतानि ते वां स्ति सुहृदवाप्ययः ९ अहं गतिर्गतिमनां कालः कलयतामहं ॥ गुणानां वाप्यहं साम्ये गुणिन्योऽत्यन्तिको गुणः १० गुणिनामप्यहं सर्वमहं तस्मिन् महानहं ॥ सुस्मोणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भे विराजो मंत्राणां प्रणवस्त्रिपुर ॥ अक्षराणां प्रकाशोऽस्मि यदा निष्ठं ह्यहं १२ इन्द्रो हं सर्वदेवानां वसुनामस्मि हव्यवाट ॥ आदित्यानामहं विष्णु रुद्राणां नीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं रात्र्यर्षीणां महं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदो हं हविर्धो न्यस्मि धेनुषु १४ सिधेऽश्वराणां कपिलः सुपर्णो हं पतत्रिणां ॥ प्रजापतीनां हं सोमः पितॄणां महर्षेमा १५ मां विध्युधवदेत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वर ॥ सोमं नक्षत्रौषधाणां धनेश्वरं यक्षरक्षसां १६

अथ ते षष्ठ्यं विनिर्धारणे संबंधे च विद्यया योऽप्युच्यते ॥ ततश्चामीषां भूतानां आत्मेति सुहृदिति ईश्वर इति वसामा ज्येनाहं पास्य इत्यर्थः ॥ एवं सर्वत्र तेषां स्ति सुहृदवाप्ययः तत्र भूतुरित्यर्थः ९ विशेषतो विभूतीराह कलयतां वरा कुर्वतां मध्ये गुणानां मध्ये गुणिनिधमिनि औत्पत्तिकः स्वाभाविको यो गुणः सोहं १० सूत्रं प्रथमं कार्यं महात्वं महत्तत्त्वं सुस्मोण धित्वा तदुर्जयत्वा बुद्धीवस्य सुस्मत्त्वं बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव सा रम्यमात्रो ह्यवरोपि दृष्टिभुते ११ वेदानां संबंधोतिषामध्यायकः पदानि विपरिणायक इत्यर्थः १२ १३ हविर्धनिकामधेनुः १४

२२
मष्टानां

यादसोप्रभुतपतातापवताधुमताचमधे १७ संपमतांदउपतामित्यर्थः १८ श्रुतिगणोद्विष्टानामध्येतेषांप्रभुर्वा। तुर्यः सन्यासः प्रथमः ब्रह्म
णः १९ स्त्रोतसोप्रवाहानोवः सरसांस्तुरोदकप्रवाधानां २० धिष्ट्यानां निवासस्थानानां गह्वरानां गह्वरानां २१ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां
सेनाभ्योचमूपतीनां अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां अतः ब्रह्मोत्पत्तीनां शोधकानां मपि मार्जनतक्षणघर्षणारानां मध्ये वाद्यादिरूपः शोधको ह २३
योगानां योगांगानां मध्ये आत्मसरोधः समाधिरहं मंत्रोनातिः। कोशालानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्विकी आत्मानात्मविवेकविद्या अस्ति
पेशवते गते दृष्टां यादसां वरुणप्रभुः। तपतां धुमतां सूर्यमनुव्याणो वाहयति १७ उब्रैश्च वास्तुरागाणां धातुनामस्मिकां वनं ॥ यमः
संपमतां वाह सूर्याणामस्मिवासुकिः १८ नागेन्द्राणामनंतो ह मृगो हः शृंगिर्दृष्टिः। आश्रमाणामहंतु यो विर्णो प्रथमो नद्य
१९ तीर्थानां स्त्रोतसो गंगा समुद्रः सरसामहं। आयुधानां धनुरहं निपुराधनुष्मतां २० धिष्ट्यानां मस्यहं मेरुर्गह्वरानां हिमा
लयः। वनस्पतीनामध्वं ओषधीनामहं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठो ह ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः। स्कंदो ह सर्वसेनाभ्यामग्रण्यां भगवान
जः २२ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञो ह व्रतानामविहिंसनं ॥ वायुश्च कौबुवाणात्मा रुचीनामहं शुविः २३ कागजमात्मसरोधो मजोस्मि विजि
शि गीयतां ॥ आन्विकी कोशालानां विकल्पः रव्यानिवारिनां २४ स्त्रीणां तुरजलरूपा ह पुमांस्वायं भुवो मनुः। नायिणो मुनीनां वकुमरो
ब्रह्मवारिणां २५ धर्मोणामस्मि सन्यासः सेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्यानां सुनते मोने मिथुनानामजस्तह २६ संवत्सरोत्सवनि
मिषामृत्तानां मधुमाधवो ॥ मासानां मार्गशीर्षो ह नक्षत्राणां तथा मितित २७ अहयुगानां बहूतं धीराणां देवलोसितः ॥ देवाय नो
स्मि व्यासानां कवीनां काव्यं आत्मवाच २८ वासुदेवो भगवतां तनुभागवते ह ॥ किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः २९
त्यन्यथा रव्यानि रव्यात्यन्यथा सव्यात्यन्यनिर्वचनीय रव्यानिवारिनां पूर्वमिदमेव वेति यो दुरतो विकल्पः सो ह २४ कुमारः सनत्कुमारः २५ सन्यासः
भुताभयदानं। सेमाणा अभयस्थानानां मध्ये अबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा। सुनतं प्रियवचनं मोने वनहि प्रियभाषणे मोने वपुरुषस्याभिप्रायो स
येते। अजः प्रजापतिः। यस्य देहार्थाभ्यां मिथुनमभुत् स एव मुख्यं मिथुनं अधो ह वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः २६ अनिमिषो अप्रमत्त
नो मधुमाधवो वसंत इत्यर्थः अभिजित उतराषाढा चतुर्थपादः। तथा च धृतिः अभिजितमनः क्षत्रं उपरि ह राधा दानां अधस्ता ब्रह्मयाज्ञा
दि २७ कृतं कृतयुगं देवतः असितश्च व्यासानां वेदविभागकर्तृणां कवीनां विदुषां काव्यः शुकः २८ भगवतां उत्पत्तिप्रलयवैवाभूतानां मागां

गतिवति विद्यामविद्यावसवाभ्यो भगवान्निवर्तयत्संज्ञानां २९ ॥

सुपेशसां सुदराणां दर्शनं जातीनां कारुणीकं हविः पुत्रपुत्रोडाशादिषु घृतेषु वा ३० लक्ष्मीः धनसंपत् ३१ बलवतां ३२ लक्ष्मीः सहस्रं सा
त्वतां भागवतानां भक्त्या कृतं कर्म हविः तेषां मेव न वक्ष्ये हविः ने वा सुदेव संकषेण प्रद्युम्ना नित धनसंयुक्तं हयग्रीव वराहं सिंहं त्रैलोक्यं इति
यानवमूर्तेयस्तासामिधेयमुदेवारब्धं ३२ गंधर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्ववितिः गंधर्वाणां मविकृतं म ३३ परमः मधुरः परः पराव्य
रावः ३४ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः मलयः ३५ गत्यादयः पंचकर्मादियुक्त्या पाराः स्वर्गादेयोक्ताने द्रियुक्त्या पाराः तत्र ल
क्षणं दर्शनं सर्वे द्रियाणां भिद्येत तदर्थं ग्रहणं शक्तिरप्यहं ३६ तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन तत्र संबंधेन वविशेषतो विभूती निर्गुण्ये राणां सामा

रत्नीनां प्ररागोस्मि पप्रकोशः सुपेशसां ॥ कुर्यात्स्मि रर्शजातीनां गव्यभाजो हविः घृहं ३० व्यवसायिनां महं लक्ष्मीः कितवा
नां छलग्रहः ॥ तितिक्षास्मि तितिक्षणां सत्वं सत्ववतामहं ३१ ओजः स हो बलवतां कर्माहं विधिसात्वतां ॥ स्वात्वेता
न तमूर्तीनां मादिमूर्तिरहं परा ३२ विश्वावसुः पूर्ववितिर्गंधर्वा अप्सरसामहं ॥ भूधराणां महस्त्वेवं गंधर्वा महुवः ३३
॥ पारसश्च परमः स्तेजिष्ठानां विभावसुः ॥ प्रभास्यैर्दुताराणां शालोहनसंभेः परः ३४ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वभाणां मह
मर्जुनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ३५ गत्युत्पत्त्युत्सर्गोपादानप्राप्तेरस्य रत्नलक्षणं ॥ आस्वादश्रुत्यवग्राणम
हं सर्वे द्रिये द्रियं ३६ पृथिवी वायु राका आपो ज्योतिरहं महाशु ॥ विकारः पुरुषो व्यक्तेरजः सत्वं तमः परं ३७ अहमेतत्
संख्याने ज्ञाने तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३८ ॥

न्यतः सर्वं अपि निरूपयति पृथिवीति सार्धं द्वेन पृथिव्यादिशब्दे सन्मात्राणि विवक्षितानि अहं अहंकारः महात्मा महत्तत्त्वे एताः सप्त प्रकृतिवि
कृतयः ॥ विकारः पंच महाभूतानि ॥ एकादशे द्रियाणि वेत्ते बंधो नृणां संख्याकः ॥ पुरुषो जीवः ॥ अत्यर्त्तं प्रकृतिः ॥ एवंपवविशतितत्त्वानि तदु
क्तं मूलप्रकृतिरविच्छतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकथं विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति किं वारतः सत्त्वतम इति प्रकृतेर्गुणा
श्चापरिब्रह्मवतरेतत्सर्वमहमेव ॥ ३९ ॥ किं व एतत्प्रसंख्यानं एतेषां परिगणनं ॥ एतेषां लक्षणानां ज्ञानं तत्फलं तत्त्वविनिश्चयश्चाहमेव ३९

६ प्रपेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना

एतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावश्च गुणगुणिरूपः। यश्च सैव सैव रूपः स सर्वोपि मया विना मध्यतो केन नास्ति अहमेव सर्व
मित्यर्थः ३९ ननु सामान्यतः कमेवं संक्षिप्य कथयसि। पूर्ववन्निराकरणं संबंधात्। विशेषतः कस्यैव कथयति चेत्तत्राह। संख्यानां पृथग्विपरमा
णानां कालेन महता तदपि मयेव क्रियते कृत्वा वक्तुं शक्यते। तथा मे विभूतीनां संख्यानां कर्तुं न शक्यते। कुत इत्यत आह सृजतोऽनीति। यदा मया सृज्यमा
नानी ब्रह्मादनामेव तावत्संख्या नास्ति। तदुक्तं तस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः। तथापि विशेषत एव सर्वोपि संक्षेपतः कथयामीत्याह। तेजः प्र
भावः। श्रीः संपत्। सौभगं मनो नयनात्कृदकृत्वा। भगः भाग्यं। वायं वलं प्रशकः विभूतिः ४१ उपसंहारति एतादृति। एतेव विभूतिभेदा मयि के तावता रा

४०

सर्वोत्पत्त्यापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित्। संख्या न परमाणुनां कालेन क्रियते मया ३९ न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽनीति कोशटेः ॥ ४०
तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह। स्मृगः सौभगं भगः ४१ वायं वलं प्रशकः ॥ एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण वि
भूतयः ४२ मनो विकारा एव ते यथा वा वाभिधीयते ४३ वायं पृथ मनो यद्यप्राणं यद्येन्द्रियाणि वा। आत्मानमात्मना यद्यनभू
यः कृत्यसेऽध्वने ४४ यो वै वाक्मनसी सम्यगसंयच्छिद्यायति ॥ तस्य ब्रतं तपो ज्ञानं स्ववत्या मघटो बुवत् ४५ तस्माद्बोमवः प्राणा
नियच्छेत्त्यशरणः ॥ मद्रूक्ति युक्त्या बुध्या ततः परिसमाप्यते ४६ ॥ ॥ इति श्री भा. पुका. चोदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ उभयवचन
यस्तु पाति हितः पूर्वधर्मस्तद्रूक्ति लक्षणः। वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां हृषदा मपि १

य कथितः। अतो न ज्ञाती वाभिनिवेशः कर्तव्य इत्याह। मनो विकारा एव न तु परमार्थं यथा किं विदुस्वपुष्पादिवा घ्रात्रेणाभिधीयते तदुत्पत्त्याः ४३
तस्माद्गगरी निपद्य आत्मानं बुद्धिं अत्मना सत्त्वसंपन्नया त्वेव नियच्छेत्। अध्वने संसारमार्गाय ४४ असंयमने रोषमाहय इति असंयच्छेत् न संय
च्छति ४५ परिसमाप्यते कृत्तु लोभवता त्यर्थः ४६ ॥ इति श्री भा. दा. महाविभूतिर्नाम चोदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ततः सप्तदशोऽध्यायः स्वधर्मभक्ति
लक्षणे ॥ हं सोऽहं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिण हस्तयोः १ कर्माहं विधिसात्वतामित्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसाधनं मद्रूक्ति रित्युक्तं भक्तिसाधन
त्वं कर्मणां मयोदिनेष्वरहितः स्वधर्मश्चित्यादिना तत्र तत्रोक्तं। नवकर्मानुष्ठातृणां नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृथग्यस्तु येति सप्तभिः पूर्वक
त्यादौ त्वद्रूक्ति लक्षणः तस्मात्पकः। तस्मात्तदनमित्यर्थः। वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदानां १ श्रीरामचंद्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः ॥

यथा येन प्रकारेणानुष्ठापमानेन स्वधर्मेण २ ननु सर्वदा यो देवतास्य ते किं पुनर्वर्णनेन तत्राहपुरेति। परमं परमधर्मसौक्यं सुखरूपं यत्तं यद्येह स
रूपेण धर्मोऽप्युक्त एव ननु योगमात्रं जानातमागतं यत्तं पुष्पधर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात्। ३ प्रागनुशासितोऽपि न भवितानभविष्यति ४ अत्र हेतुमा
हवेत्तेतिहायतेत्वतो न्यः कलावेदाद्याः ॥ ५६ तत्र स्मात्तनः अस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ७ धर्मः धर्मो न वेतः कुतः नैष्यसक
भक्तिजनकः अतः मे मतः तं धर्मं निबोध। ८ तत्रादौ मरुपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत्। आचारलक्षणस्तु पश्चात्तरत्नः सर्ववस्तुविहितो भ
क्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह आचारवितिकृत्यादौ यत्कृतं युगं तस्मिन् तत्रेव तदामुपसत एव केवलं नान्यत् कुर्वतीति वक्तुं कृतं युगं नामानं कृत्वा ह कृतं

यथा अनुष्ठापमानेन त्वयि भक्तिर्नृणो भवेत्। स्वधर्मेणारविहासतत्समारब्धा तुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो धर्मपरमं प्रभो ॥ यत्नेन
हे सरूपेण ब्रह्मणेभ्यामथ माधव ३ सरदा नोऽमुमहता कालेनाभिन्नकरीन ॥ न प्रायो भवितामर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ वक्ता
कताविता नान्यो धर्मस्याप्युत तेभुवि ॥ सभायामपि वैरिभ्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५ कर्त्तव्यं विना प्रवेक्ष्य न भवतामधु सूरन ॥ त्यक्ते म
ही तले देवविनष्टं प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वं नः सर्वधर्मतत्तधर्मस्तद्विलक्षणः ॥ यथा यस्य विधीयते तथा वर्णय मे प्रभो ७ श्रीभगवा
धर्मपथतव प्रश्नो नैः श्रेयसकरो नृणां ॥ वर्णाश्रमाचारवर्तनमुध्वनिबोधमे ८ आदौ कृतयुगे नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः
प्रजा जाता तस्मात्कृतयुगं विदुः ९ वेदप्रणव एकाग्रधर्मो हरेष्वरूपधक ॥ उपसते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तं किलिषाः १० त्रेतामु
खेमहाभाग प्राणान्ते हृदयात्रयी ॥ विद्याप्रादुरभूतस्या अहमासं त्रिरम्भवः ११ विप्रसन्निय विदुः इमं मुखं बाहुरुपादजाः ॥ वेता
नोत्पुस्य जाता य आत्माचारलक्षणाः १२

त्यति। ज्ञात्वा जन्मैवै किं विधा यकाभावादपि तदानीं नान्यत्कर्मस्तीत्याह वेद इति। धर्मश्च मनोविषयो हेमे वरुषरूपधक वतुष्यात् न किं पाविशो यो यज्ञा
दिः अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेद्विद्याणां वस्वेकार्यं परमतपरतिवचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धमाध्यायेतामर्थः १० पश्चात् त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराज रूपस्य प्राणा
न्निमित्तान् हृदयासकाशात् तस्याः त्रयाः सकाशात्। होनाध्वयौ हात्रेः त्रिरम्भरूपः यज्ञो वै विष्णु इति श्रुतेः ११ वर्णानामश्रमाणां वधमन्वितुं तेषां
मुत्पत्तिमाह विप्रेतिहाय आत्माचारः स्वधर्मपवलक्षणं सापकोयेषांते १२

दि

क

वर्णा

राम

५१

तत्र

मम वैराजरूपस्य दृढः वक्षसो धस्तात् ब्रह्मवर्षमिति नैष्ठिकाभिप्रायं १३ तेषामधिकारिविशेषणस्वभावानाह वर्णानामिति पंच
भिः जन्मस्थानानुसारिण्यः ॥ नौ वैरित्यव्ययं अतो यमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मदाः उत्तमाभिस्तत्तमाश्चेति १४ तप आलोचनं १५
तेजः प्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः १६१८ तद्वा घ्नानो स्वभावानाह अशोचामिति शुक्ल विग्रहः निर्मलकलहः तर्षः तृष्णा
१९ तावत्सर्वसाधारणधर्ममाह आहं सेति वर्णग्रहणमुपलक्षणाथं वर्णधर्मो ब्रह्मस्य प्रकरणवक्ष्यति प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मवा
ग्रहश्रमो जघनतो ब्रह्मवर्षं दृष्टो मम ॥ वक्षस्तुलादूने वा सोऽप्यासः शीर्षाणि संस्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां वृत्तान्तस्य
नुसारिण्यः ॥ आसः प्रकृतयो नृणां न चैर्नोत्तमोत्तमाः १४ शमोदमस्तपः शोचं संतोषः क्षांतिसार्तवं ॥ मद्रुक्तिश्च दया स
त्यं ब्रह्म प्रकृतयः स्तिमाः १५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितित्तोरायं मुद्यमः ॥ स्तेयं ब्रह्मण्यते धर्मश्च प्रकृतयः स्तिमाः
१६ आस्तिक्यं दानं निष्ठा कर्मादभो ब्रह्मसेवनं ॥ अनुष्ठिरर्थो पयये वैश्यप्रकृतयः स्तिमाः १७ शुश्रूषणं द्विजगवां
देवानां वाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयः स्तिमाः १८ अशोचमनतस्तेपेनास्तिक्यं शुक्ल विग्रहः ॥ काम
क्रोधश्चतर्षश्च स्वभावो तेवसायिनो १९ अहिंसा सत्यमस्तेयमक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियदितेहावधर्मोयं सार्व
वर्णिकः २० द्वितीयप्राप्यानुपूर्व्या ज्ञानोपनयनं द्विजः ॥ वसवगुरुकुले दातो ब्रह्माधीयीत वाहुतः २१ मेखला
जिनरक्षा ब्रह्मसूत्रकर्मंडलून् ॥ जटिलो धोतदहासोरक्तपीठः कुशाब्दे धत् २२

को

रिणो धर्मावर्ण्यते । सवर्णविधः उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च तत्राद्यस्य धर्मानाह द्वितीयमिति नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यात्
गर्भाधानादि संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनात् जन्मप्राप्याचार्येणाहोत ब्रह्मवेदमधीयीत वकारात् तदर्थं विचारयेत् २१
किंच मेखलादौ शुक्लाश्च दधत् । तत्राक्षरादेनाक्षमाला कथं भूतः जटिलः अनेभ्यो गदिना जातजटः तथा अधोतदहासोरक्तपीठः देता
श्ववासश्च दहासोऽसि न धोतानानि यस्य सः अधोतदहासाः सवासावरक्तपीठश्च न कौतुकादिनारक्तपीठमासनं यस्य सः २२

जपश्च उच्चारो मन्त्रपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारतस्मिन् वाग्यतः मौनी भवेत् २३ रेतो बुद्धिपूर्वना विकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अ
 गृहस्थः स्वयमेव कथं विदवकीर्णं अवगाप्नुस्वात्वा यतासुः कृतप्राणायामः त्रिपदं गायत्रं जपेत् २४ संध्ये वदेयत वाकं जपेन्नु
 पासीत। मध्याह्ने संध्या निमित्तं मौनं नास्तीति द्विवचनं २५ ६ अन्यदपि यत्संप्राप्तं तन्न निवेदयेत् तेनानुज्ञातं संयतः संनुपयु
 जीतेत्यर्थः २७ यानशय्यासनस्थानैः पातं पृष्ठतो यानेन निद्रितमैततया समीपशयनेन विश्रांतं पादसंवाहनादिभिः समापास

स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारोक्त्वाग्यतः॥ तद्धिधानं स्वरोमाणि कक्षोष्णगुणान्यपि २३ रेतो नावकिरेत्तातु ब्रह्मव्र
 तधरः स्वयं॥ अवकीर्णं वगाप्याप्नुयतासु त्रिपदं जपेत् २४ अग्न्यर्कचार्यगोविप्रगुरुद्वैतसुराधुविः॥ समाहित्तया
 सीतसंध्ये वदेयत वाग्यतः २५ आचार्यं मौनं विज्ञानी याज्ञावमन्येत कर्हि पित॥ नमस्त्यं बुद्ध्या स्मर्येत सर्वदेवमयोगुरुः॥
 २६ सायं प्रातरुपानीयमैर्धयं तस्मै निवेदयेत्॥ यश्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुजीत संयतः २७ शुश्रूषमाण आचार्यं सरो
 पासीत नीवत॥ यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः २८ एवं चो गुरुकुले वसेद्भोगविवाजितः॥ विद्यासमाप्य
 तेषां बह्विभूतमखंडितं २९ यद्यसौ छंदसालोक्यमाशेक्ष्य ब्रह्मवृष्टप॥ गुस्वेद्देहं स्वाध्यायाय च हृद्भूतः ३० अग्रेण
 रागात्मनिर्वसवभूतेषु मां परे॥ अथ ग्यास्तात ब्रह्मवर्चस्य कल्मषः ३१ स्त्रीणां निरीक्षणं स्पर्शसंलापश्चैव नादिकं॥

नेन आसीनं कृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षया नातिदूरे वस्तुनेनेत्यर्थः २८ प्राणिनो मिथुना भूतानग्रहस्तोत्रतस्मै जेत ३२
 एतेरुते वृत्तयस्य सः २९ एवमुपकुर्वाणस्पृधर्मानुक्तानैष्ठिकस्य विशेषधर्मानि ह यदिति षड्भिः असौ ब्रह्मवारीय छंदसालोक्यमह
 लोकि ततो ब्रह्मलोकं नारोक्ष्यन् अरोहति चतीत्यर्थः॥ यद्वा छंदसालोक्यमिति ब्रह्मलोकविशेषणं॥ युनमूर्तिधराः कलारत्युक्तत्वात्। तर्हि
 वृहद्भूतः स ब्रह्महन्ने नैष्ठिकं व्रतं यस्य सः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायाय अधीतनिःक्रियार्थं वा ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजतं तत्सदा ३१
 तस्येव वनस्थयति साधारणधर्मानाह स्त्रीणां निरीक्षणं भावागर्तश्चैव न परिहासः एवमा ३० ४ दिक् तत्तेर। मिथुनी भूतानग्रतः
 स्मृजेत्। नपस्पेदित्यर्थः ३२ श्रीरामायनमः

प्र

विन्यसे

राम
५२

तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह शौचमिति द्वायां ३३ ३४ निष्कामनेष्टिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निःकामश्चेत्तदग्य
 कर्माश्रयोत्तरं करणं यस्मत्तथातुतः स न मद्रक्तो भवति ३५ उपकुर्वीत स्वसमावर्तनप्रकारमाह अथेति अनंतरं द्वितीयाश्रम आवश्यक
 प्रवृत्तिमिच्छन् यथायथावद्विवारितवेदार्थः स्त्रायात्तदभ्यगादिकं कृत्वा समावर्ततेत्यर्थः ३६ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चया
 वाहगृहमिति सकामश्चेद्गृहं तत्करणकुध्यादिकामश्चेदूनं प्रविशेत् शुभात् करणः सवद्विजोत्तमः द्विजोत्तमस्त्युक्तेः सत्रियवैश्ययोर्न प्रव्र
 श्येवमावमनस्ताने संध्योपासनमार्जवं ॥ तीर्थसेवातपोऽप्यभ्यासभाष्यवर्तनं ३३ सर्वश्रमप्रयुक्तो यन्नियमः कुलनर
 न ॥ मद्रक्तः सर्वभूतेषु मनोवोक्ता यस्य यमः ३४ एवं बृहद्रथरो ब्राह्मणो गिरिवज्रलेव ॥ मद्रक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्मशयो
 मलः ३५ अथानंतरमावेक्ष्य न्ययमिति सितागमः ॥ गुरुवेदशिषां दत्त्वा स्त्रायाद्गुरुमोरित् ३६ गृहवर्तनं योपविशेत्तद्वृत्ते
 द्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादश्रमगच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ३७ गृहाधीश्वरं भोवा मुद्रहेरुमुद्रिणी ॥ यवीयसी नुवयसा
 यासवर्णामनुकमान् ३८ इत्याध्ययनदानानि सर्वेषां ब्रह्मजन्मना ॥ प्रतिग्रहो ध्यापनं व्रातणस्यैव पाजनम् ३९ प्रति
 ग्रहमन्यमानः स्तपस्तेतो यशो नुरा ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शीले वारोषट्कयोः ४० ब्राह्मणस्य हि देहो यमुद्रका मायनेष्य
 ते ॥ कुर्यात्तपसे वेह प्रत्यानंतसुखम् ४१
 व्याधिकृतं सवयनि ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजितित्यर्थः ॥ यदा आश्रमादश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथा अनाश्रमाप्रति लोमं वनावरेदित्यर्थः अमत्पररति
 वाचेदः स्वभक्त्याश्रमनियमाभावात् सवश्यमाणत्वात् ३७ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मेः सगृहस्थधर्मानां गृहाधीति सवृत्तं सव
 णं अतुमुद्रिणी कुलतोलक्षणतश्चानिदित्ता ॥ कामतस्तु यामन्या मुद्रहेरुतां सवर्णामनुतस्या अनंतरं तत्रापि वर्णक्रमेणोद्देदित्यर्थः
 निस्त्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वैतथैका यथाक्रमं ब्राह्मणसत्रियवैश्याभ्यास्त्रिभिरुद्रजन्मनश्चरति स्मृतेः ३८ इत्यादयस्त्रैविर्णकानां मावश्यका
 धर्माः प्रतिग्रहो दित्रयतुरतिः सावब्राह्मणस्यैव ३९ तत्रापि मुख्यामुख्यतमा नान्यां रतिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्जातनाध्यापनं
 पोरपि कार्यव्यापारोपपरमं शिलैः स्वामित्यक्तेः सत्रपतितैः कणिशैः ४० एवं चरति कर्ष्यं ब्रह्मणेन सोऽव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ४१

उपरिनिर्मितविषणारिपतितकणोपादानं तांशिलवृत्त्येकाकृत्यतया तुष्टवित्तस्य योऽसफलमाह शिलोऽंतेति महोत्तमातिथ्यादिलक्षणविरजं
निष्कामसेवमानः ४२ परमधनस्य महत्फलमुक्तासधनानामप्याह विभिः समुभरतिरारिश्वादितायति विप्रमित्युपलक्षणं मत्स्य
रायणायकमपि ४३ राजस्त्वोवश्यमेतदित्याह सर्गशिला ४४ सर्वेषामापहृतीराह सीरन्निनित्रिभिः पण्यैर्विभ्रयाह ननुसुरालव
णाद्यः ननाप्यापराक्रान्तः श्वेतुरवदुनभत्रियवत्यावायद्यपि गोतमोनेतरापापीयसिंरतिमातिष्ठेतरतिस्मरन् स्वदुधमणोपरायविक्र
याद्युष्टमन्यते। तथापि हिंसातोवणिकं वृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतोमतः। ननु भवत्यानीवसेवया ४६ तत्रोप्यापरिमृगययाविप्ररूपेण

शिलोऽंतेत्यापरितुष्टवित्तो धर्ममहात विरतनुषाणः॥ मय्यर्पितात्मा गृहएवतिष्ठ जातिप्रसक्तः समुपेतिशान्तिं ४२
समुभरतियेविप्रसीरतं मत्स्यरायणं॥ तानुधरिष्येनविरादापञ्चानोऽपिवाणिकत्वं ४३ सर्वाः समुधरेदृतापितेवध्यस
नात्प्रजाः॥ आत्मानमात्मनाधीशयथागतं पतिर्गजानु ४४ एवविधानरपतिर्विमानेनार्कर्वसा॥ विधयेहाशुभं कुरुते
मिद्रेणसहमारते ४५ सीरन्निविप्रोवणिकं कृत्यापण्येरेवापदरेत। रवदुनवापराक्रान्तो न भवत्याकथेन ४६ वेव
रत्यानुरातयोऽजीवेतमृगययापरि॥ वरेहाविप्ररूपेण न भवत्याकथेन ४७ राइरतिवरेदृश्यः शत्रुः कारुकरक्रिया॥ ह
श्रुमुक्तो न गार्धेण वृत्तिं लिप्तेतकर्मणा ४८ वराध्यायस्वहा स्वाहावत्यन्नाद्यैर्यथोर्ये॥ देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन
हयतेर ४९ परमपण्येन शुक्रेनोपातितेन वा॥ धनेनापीडयन् भृत्याः प्रायेनैवाहरेत्कतुर् ५०

वाअध्यापनारिना ४७ कारवः प्रतिलोमतविशेषाः नुरुशदयः तेषां वृत्तिकरादिक्रिया अपदुतीर्णस्तु नानुकत्येनवर्तेतेत्याह रुध्रादिति ४८
नरेव वृत्तियवस्तामुक्ता पुनर्यहस्त्वस्यावश्यका न्ययशोनाह वेराध्ययनं न प्रयत्नः तेन नृषीनुस्वधाकारेण पितृन् स्वाहाकारेण दे
वावाबलिहरणेन भूतानि अन्नाद्यैरन्नादकारिभिर्मनुष्यानि निशातय्यथोर्यविभवानुसारतः तेषां धरदृष्टिविधते मद्रूपाणा
ति ४९ आवश्यकं धर्ममुक्ताशस्यनुसारं धर्ममाह। परध्याउ धर्मविना उपार्जितेन वा शुक्रेन स्ववत्यालयेन शुक्रेन धनेन वा भ
त्यानुपोष्यात् ५० श्रीरामभद्राय नमः श्रीगोपालाय नमः श्रीरुष्णाय नमः श्रीरामवैद्याय नमः श्रीरामोजयति॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठमेवाह कुटुंबे धिनि निमिः । न प्रमाद्येत्तर्भरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् । ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मसक्तस्य कथमप्रमा
दविशेषेणेत्याह विपश्चिदिति ५१ तत्रापि दृष्टेष्टासत्केरधिकृत्या तेषां न श्रुता प्रपञ्चयति पुत्रादीनामेकसंगमः पाथानां प्रपा
थसंगम इव । तत्र हेतुः अनुदेहप्रतिदेहमेते विर्यतिनस्येति निश्चिनुवति स्वज्ञानिद्रायायेययेति ५२ अतिथिवत् उदासीनः ५३
अस्याप्याश्रमविकल्पमाह । कर्मभिरिति गृहश्रमपुनरिति चेत् यदि प्रजाभान्तो ह प्रव्रजेद्वा ५४ गृहसंगेहोपमाहयस्मिति विमि ५५ द्या

कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत् कुटुंबापि ॥ विपश्चिन्नशरीरपश्येद्दृष्टमपि दृष्टवत् ५१ पुत्रदारास्तर्धुना संगमः पाथसंगमः ॥
अनुदेहविर्यत्येते स्वज्ञानिद्रायायेययेति ५२ रीतिपरिमृशान्मुक्तो गृहेष्टातिथिवत् स न ॥ न गृहेरनुवध्येत निर्ममो निर
हकृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधायैरिष्टामामेव भक्तिमान् ॥ निष्ठेद्वनं शोपविशेत्प्रजायान्वापि व्रजेत् ५४ पश्चात्सक्तम
तिर्गृहे पुत्रवित्तेषणातुरः ॥ स्त्रेणः कृपणधीर्मुखो ममाहमिति बध्यते ५५ अहमेधितरो वधौ भार्या कालात्मजा
त्मजाः ॥ अनायासा मृतदीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ५६ एव गृहाश्रया सिद्धदृष्टो मृदुधोरयः ॥ अतस्तत्तान
नुध्यापन्मृतो धीविशते तमः ५७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकारशतकं धर्मसप्तशो ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वनं विविधं पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ॥ वनपक्ष्यसेधो तस्तृतीयभागमायुषः १ कंदमूलफ
लैर्विभज्येद्विप्रकल्पयेत् ॥ वसीति वल्कलवासस्तृतीयार्ण जिना निव २ केशो मनस्वमभुमलानि विभृयादृतः ॥
नधावेदं मज्जेत त्रिकालं स्तुतिं शयः ३ श्रीगाम

बंधमेवाभिनयेन दर्शयति अहो इति बाला आत्मजायस्याः सा आत्मजाश्च मां विना अनाथोऽसौ कथं जीविष्यतीति ५६ गृहेय आशयो वासना
तेन आसर्वतः शिष्टं दृश्यं यस्य सुः अर्धतम अतितामसो योनिः ५७ ॥ ॥ इति एकां सप्तशो ध्यायः ॥ ॥ ॥ अष्टादशोऽवदक्षमैव न
स्तुतिगो वरः ॥ अधिकारविशेषेण विशेषापितं १ कर्मप्राप्तान्वनस्तु धर्मानाह वनमिति । आयुषः तृतीयभागं पक्ष्यसेधो वषट्
यति । ततः परं शोणं द्विष्यषट्शोणं पिसन्यसाधिकारस्यादिति भावः १ वसीत परिदधीत २ दतः दत्तान् नधावेत् न शोधेत त्रिकालं मज्जे
मज्जेत मुसलवत् स्नायात् स्तुतिं शयः भूमिशायी ३ श्रीगामाय नमः

७

तद्येतपवात्री न सुखेण सहवतुर्गमग्री निधाया नानापयेदित्यर्थः आसारवार आसारधारा संपातं सहत इति तथा आश्रावकषा
नामव्रतं चरेत् जले आकंठमग्नः उदकवासं नाम व्रतं चरेत् ४ उत्तुखलेन वा व्रमनावो कुट्टयति के इयतीति तथा एवोत्तुखले यस्य स
तथा ५ संविनुयात् आहरेत् अन्यरा कालांतरे आहृतं कालांतरे नारदीता लब्धेन वेन वेनाद्ये पुराणं तु परित्यजेदिति नारदीकैः ६ कालं
दितान् आग्रयणारान् किंच अग्निहोत्रमिति मुनेश्च नैगमैः वेदवादिभिः ८ अस्पृश्या मस्य फलमाह एवमिति धर्मनिभिः शिराभिः

ग्राष्ते तयेतपवात्री न वर्षास्त्रासारणं हुते ॥ आकंठमग्नः शिशिर् एव वृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्षे समश्रिया कालपक्षे
मथापि वा ॥ उत्तुखला इमं कुट्टो वादे तोल्लखल एव वा ५ स्वयं संविनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणं दिश काल बलाभि
तो नारदीतान्यहो हृतं ६ वन्यैश्च पुरोडाशौ निर्वृयेत् कालवो दितान् ॥ न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ७ अ
ग्निहोत्रं वदशश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् ॥ बालुमास्या निरमुने राप्ता तानि वने गमैः ८ एवैरीणे न तपसा मुनिर्धर्म
निरसतः ॥ मां तपो मयमाराध्य कृषिलोकादुपैति मां ९ यस्ते तच्छ्रुत्वा पतिवो निश्रेयसं महत् ॥ कामाया ल्या
यसे युज्या द्वालिशः कोपरस्ततः १० यदा सौ नियमे कल्यो जयतां तव यथुः ॥ आत्मन्यग्री नमाराध्य मवितो ग्री
समाविशेत् ११ यदा कर्म विपक्षेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यग् ज्ञानं विप्रः प्रव्रजेन्नतः १२

संततः व्याप्तः ॥ यावज्जीवं कृतेन तपसा शुद्धमां स इत्यर्थः कृषिलोकात् महर्लोकं हि क्रमेण अव्यं भावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वारा जैव
तावन्मुच्यते ॥ प्रतिबंधकवाहुल्येन न क्रमेण मुच्यते इति ९ तं सकांमिदं दितियस्ति ति निश्रेयसं मोक्षफलं अल्पीयसे आविर्भि
व्यात् अत्यल्पमेव तस्मै ॥ एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोक्षसिद्धिः ॥ तृतीयभागवसाने तु मंद विरागे पिसन्यासाधिकारः यदितु ततो वा
जि वरधर्माशक्तो भवेत्तरापि सम्यगविरक्तः विरक्तो वा १० तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति ज्ञातो वेपथुः कं वो देहो यस्य सः ११ विरक्तः
प्रत्याह यदेति १२

तत्रोदोक्त्यमाह इष्टेति यथोपदेशो आधाष्टकपूर्वकं प्राजापत्येष्ट्यामभिष्टु। स्विप्राणे आत्मनि १३ संन्यासे विप्राभवेति तानविप्राण
यस्य संन्यासे देवत्वाद्येनाह विप्रस्येतिकेनाभिप्रायेण कुर्वन्ति तमाह अयमिति। परे परं ब्रह्म १४ एवं प्रव्रजितस्य धर्मानाह विभ्रयाच्चेदिति।
परं कोपीनादयद्वा सोयदिधारयितुमिष्टं तर्हि कोपीनमाधाय तेषावतातावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः। न्यक्तं प्रेषो ज्ञात्पूर्वमेव अतो न्यक्तं वि
रपिनविभ्रयात्। इदं प्राजाभ्यामित्यावश्यकं जलपात्रादेरुपलक्षणं १५ मनः प्रतमनसा सम्यक् विचार्य यद्युद्धतं राचेत् १६ मौनं वाचोदं

इष्टा यथोपदेशो मां हत्वा सर्वस्वमुत्तिजे। अग्नीन्त्ये प्राण आदेशं निरपेक्षः परिब्रजेत् १३ विप्रस्य वै स न्यसतो देवा हारादि
रूपिणः॥ विप्रान् कुर्वन्त्ययं हस्मानाकम्यसमिपात्वरं १४ विभ्रयाच्चेत्तु निर्वसः कोपीनाद्यादनां यरं॥ न्यक्तं नरं इषा ज्ञाभ्या
मन्यत्किं विदनापद १५ इष्टं प्रतन्यसेत्यादं वस्त्रं प्रतपिबेज्जले॥ सत्यं प्रतवेदं क्यमनः प्रतसमाचरेत् १६ मौनानीहा
नि ज्ञायामादं रावाहं हवेतसा॥ न घृते यस्य संयोगेणुभिर्न भवेद्यतिः १७ भिक्षां चतुर्वर्णेषु विगृह्णीन्वर्जयेच्चरेत्॥ सहागां
रानसे कृष्णां च सुष्येत्तु ध्येन तावता १८ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्थाय वाग्यतः॥ विभ्रज्य पावित्र्यं शेषं भुञ्जीताशो ममा
हृतं १९ एकचरेन्महीमेतानि संगः संयते दिवः॥ आत्मकीरु आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः २० विविक्तं मशरणो म
शव विमलाशयः॥ आत्मानं चित्तयेदेकमभेदेन मयामुनिः २१

अनीहाकाम्यकर्मत्यागो देहस्य प्राणायामश्चेतसः एते अंतस्त्रयोदशयस्य न संति। अगहे उध्वं अंगे धत्तेर्वेणुभिरिति वा १३ चतुर्वर्ति
प्राज्ञेनैव वृत्तिभेदेन चतुर्विधेषु। पूर्वपूर्वा संभवे वा विगृह्णीतुं अमिश्रं सत्पतितान् असं कृष्णान् अत्रायं ताभो भविष्यतीति पूर्वमनुदिष्टा
न १८ बहिर्ग्रीमात्पावित्र्यं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभ्रज्य विष्णुं ब्रह्मा कं भूतेभ्यः। अत्रोषमित्यधिकं हरणं निरस्तं पावित्र्यमिति पाठे माधुक
रेण पावित्र्यमत्र वेत्ता तर्हि विभ्रज्य भुञ्जीत न त्वयावितादिभिरभ्यनुष्ठेयमित्यर्थः। माधुकरे तु नैवेद्यं सत्त्वं नान्येषु विधेते नैवेद्यकं सिपेदं सुव्रितं य
भौतिकं बहिर्गतिस्मरतेः। यद्वा तदानीं केनापि पावित्र्यं वेत्तं तन्मध्यतस्त्वे किं विदुर्भज्यदत्तेत्यर्थः १९ किं एकचरेदिति आत्मन्येव कीरुकी तु क
यस्य सः आत्मन्येव रतः संतुष्टः आत्मवाधुधिरः २० विविक्तं चित्तं नैवेद्यं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयि भावेन विमल आशयो यस्य सः २१

वेदवारतः कर्म कौडव्याख्यानादिनिष्ठः हेतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुद्धवारेनिः प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् ३० अनिवारावदुक्तानि
 आत्मदृष्ट्या तावद्देवकारणनास्तीत्युक्तं ३१ एकएवेति देहदृष्ट्यापि नास्तीत्याह भूतानि वेदेहापि कारणरूपेणोक्तानि ३२ देवतेति
 तदेवाधीनयतः ३३ अतएव हि हिंसाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थं समीहेतैवायतः प्राणधारणं युक्तं सम्यक् कथं तेन प्राणधारणेन
 तत्त्वविचार्यते। किं तेनापितदाहेतुतायेति ३४ तर्हि किं मृष्टा आदिकमयाद्यमेव केनैवमुक्तमित्याह यदुच्येति ३५ यथाहमीश्वरोली
 लयावराभितथाज्ञानीज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् न तु विधिकं करत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ३६ कुतो विधिकं करत्वाभाव

तस्य

वेदवारतो न स्यान्नपावडी न हेतुकः शुद्धवदविवादेन कवित्वसं समाभूयेत् ३० नोद्विजेत जनाधीरो जनेनोद्विजेतु ॥
 अतिवादी स्तितिसेतनावमन्येत किं वन ३१ देहमुद्विष्य परावद्देवकुपी न केन विद ॥ एकएव परो घात्मा भूतेष्वामन्यवस्ति तः ॥
 पथेदुरूपान्नेषु भूतान्येकात्मकानिव ॥ ३२ ॥ अलब्ध्या न विधीरेत काले काले जनेन कवित ॥ लब्ध्या न दृष्येति मानुभयं ३३
 देवतं त्रितं ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्राणधारणं ॥ तत्त्वविमृश्यते तेन तद्दिशाम् विमुच्यते ३४ यदुच्योपपन्नान्न
 मद्याल्लेषु मुतापरं ॥ तथा वासस्तथा मद्या प्राप्तिप्राप्तं भजे मुनिः ३५ शौचमावनस्नानं न तु बोदनयावरेत् ॥ अन्यथानिय
 मान् ज्ञानी यथाह लीलयेधरः ३६ न हि तस्य विकल्पारम्भायावमदीक्षया हता ॥ आदेही तात्कवित्त्वातिस्ततः संयुते
 मया ३७ दुःखोदकेषु कामेषु जातिनिर्वेद आत्मवान् ॥ अतिशोभितमधर्मे गुरुमुनिमुपाक्रेते ३८ तावत्परिवरेदुक्तं ॥
 ध्यावाननस्युकः ॥ यावद्ब्रह्मविज्ञानी यामामेव गुरुमादृतः ३९ यस्तु संयतवद्गर्जिवडेदियसारधिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितं हि
 तस्य तत्राह न हितस्य विकल्पारम्भाभेदप्रतीतिः ॥ नन्वतिसा ॥ सत्यं यावासीत्सापिमदीक्षया ज्ञानेन हता ॥ पुनर्देयमानत्वात् तत्राह आ
 देहतात्कविकवित्त्वाधितेव व्यातिर्भवति ३७ तदेव विरक्तस्यापरोक्षज्ञानवतः सन्यासतधर्मो श्रौक्ता केवलवैराग्यवतं विविदि
 धुप्रत्याह ॥ दुःखोदकेषु जातिनिर्वेद आत्मवान् ॥ अतिशोभितमधर्मे गुरुमुनिमुपाक्रेते ३८ मा मेवमदृष्ट्यैव गुरुपरिवरेत् ॥ ततः परमेकश्चेदित्यादि
 धर्मे वर्तेत इति भावः ३९ अनधिकारिणः सन्यासनिर्दोषा यस्तिति ॥ प्रवर्गेत्यासक्त इदियसारधिबुधियस्य सः ४० श्रीराम ॥

०
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०

ननु नृणां

सुरान्यष्ट्यादरेवान् आत्मानं वस्वात्मानं आत्मस्थं मानं निद्रुते प्रतारयति निद्रुवफलमाह अस्मादिति ४१ वतुर्णां प्रधानं धर्मा नाह मि
सोरिति अन्यधर्मान् कश्चित् गृहस्थेऽप्यतिदिशति ब्रह्मवर्चमिति शीवरागादिगहित्ये तस्य ब्रह्मनयं प्रकारमाह क्रुतो गंतुं ४३ एवमेत
वर्ण ४४ ४५ अमधर्मफलमाह इति मामिति इदमिदं विदते ४४ ततः किमत आह भक्ष्येति महे श्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वं त्व
त्यप्ययो यस्मात् अतएव तत्कारणमात्रा ब्रह्मरूपं वैकुण्ठं निवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं सोऽप्यति सामीप्येन प्राप्नोति ४५ तत
श्चासौ मुक्त एवेत्याह इति एवमेतदेन स्वधर्मेण निर्णयं कुरु भूतत्वे यस्य सः अतएव निज्ञाता मम गतिरैश्वर्येण ४६ उक्तमर्थं संहिष्या

सुरा नात्मानमात्मस्तु निरुतेमावधर्महा॥ अविपक्षकषायोस्मादमुष्मात्रविहीयते ४१ भिसोर्धर्मः रामो हि सा न परतुयाव
नोक्तः ॥ गृहिणो भूत रसं न्यादितस्याचार्यसेवने ४२ ब्रह्मवर्चसपश्येत् संतोषो भूतसौ हरे ॥ गृहस्थाः स्वाप्सु तो गतुः स
र्वेषां मनुष्यासु ४३ इति सोपस्वधर्मण भूते न्यमन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्रावो मद्रुक्तिं विदिते दृष्टां ४४ भक्त्यो भवानपा
धिन्या सर्वलोकमहेश्वर ॥ सर्वो न्यत्यप्यस्य ब्रह्मकारुण्यमोपयातिसः ४५ इति स्वधर्मनिर्णितसत्त्वो निर्णितमद्रुतिः ॥ इति
विज्ञानसंपन्नो न विरात्समुपैति पां ४६ न वा अभवतां धर्मपक्षोऽप्यारत्यसणः ॥ स एव मद्रुक्ति युतो निःस्पृहः सत्त्वः स
४७ एतन्नेभिहितं साधो भवान् गृह्णति यद्गमां ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मांसमियात्यरं ४८ ॥ इति श्रीभागवते स
पकारशस्त्रे अष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभागवा० यो विद्याभूतसंपन्न आत्मना नानुमानिकः ॥ माया मात्रमिदं तात्त्वज्ञानेन म
४९ पश्यन् पादद्विपदं हरिपुत्र इति पश्यते भिहितं यथा भक्तो

एकारशब्दधेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीभगवान्वाचि विधाभ्युत्पत्तयेन संपन्न आत्मनोऽनुमानिकं केवलं परोक्षज्ञानं न भव
 ह्यप्युक्तं आचारलक्षणं पितृलोकं प्राप्तिफलं मङ्गलं युतः सदर्पणेन कृतः ४७ प्रकरणात्तु पसंहरति पुनश्चुतेभिहितं यथाभक्तो
 भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति ४८ ॥ इत्येकारशब्दधेटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥ शानादेर्निर्णयः प्रबलनोद्वाश्रमध
 र्मतः ॥ एकोनविंशोऽतितमे शानादेस्मागन्मते १ नदेवंतर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपञ्चो यावदपरोक्षानुभवेन हि श्रोत्रादिरित्यनलीयते ताव
 त्तरत्नानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तं ॥ शानादेहो तात्कवित्तरत्नानि स्ततः सपद्यते मयेत्यादिना ॥ यस्य त्वत्परोक्षानुभवेन प्रपञ्चो लीनः प्रायस्तस्य न किंचि
 द्भ्रमस्त्यमस्तीत्याह पदं ॥ विधाभ्युत्पत्तयेन संपन्न आत्मनोऽनुमानिकं केवलं परोक्षज्ञानं न भव
 ति ॥ अनकारपाठे प्राक्भुत्पत्तयेन संपन्न आत्मनोऽनुमानिकं केवलं परोक्षज्ञानं न भव
 त् ॥ अथमेव विदुस्तस्या सोनाम १ श्रीरामाय ॥

रिति
स्या

राम
५६

अत्रेहेतुमाह ज्ञानस्थितिः। यस्मादहमेव तस्येष्टः अयेषितः स्वार्थः फलः हेतुः तत्साधनं वसंमतः स्वर्गो भूदयश्च अपवर्गः संसारनि
 वृत्तिश्च अत्र ५ नि ५ स्तस्य न प्राप्य कृत्यं वा किं विदस्तीत्यर्थः २ अत्र विदुर्दनुभावं प्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तं ज्ञानिनमभिर्नृदतिज्ञा
 नीति यतो सो ज्ञानेन मां धारयति ३ तस्य ज्ञानं स्तोतित पदति अलं अत्यर्थं ज्ञानस्य कलया लेखेन ४ ज्ञानेन सहितं तत्पर्यं तं यथा
 भवति तथा ज्ञात्वा न कस्य च नः सन्मा मेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ५ तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां वृत्तिमः ह ज्ञानेति मा मेव संसिद्धि
 ज्ञानिनस्त्वं ह मेवेष्टः स्वार्थे हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्धो महते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंबन्धाः परं
 श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति मां ३ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ॥ नालं कु
 र्वेति तां विधिं या ज्ञानकलया कृता ४ तस्मात् ज्ञानेन सहिते ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां
 भक्तिभावेन ५ ज्ञानविज्ञानयत्नेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिमा वै संसिद्धिं पुनयोगमनु ६ त्वय्यु
 ध्वा प्रयति यस्त्रिविधो विकारो माया तरापतति नाद्यपवर्गयो र्यत् ॥ जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयो
 र्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७ श्रीउध्व उवाच ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतत् त्वेवमप्यविज्ञानं पुनं पुराणं ॥ आख्या हि विश्वेश्व
 राप्ताः ८ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उच्यते त्वया त्रिविधः आध्यात्मिका दिर्विकारः १ विश्वमूर्ते त्वं इति योगं वम हृदि मृग्यं ८
 अंतरामध्य एवापतति रज्जौ सर्पमाला दिवत् नाद्यपवर्गयोः न त्वारावते वा स्ति अतः परं यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयोऽस्युः
 तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किं विदित्यर्थः तस्यापि वस्तु तो न संति तस्या सत्त्वा दित्या ह आद्यंतयो रिति असतः सपो दे
 आद्यंतयो र्यदस्ति रज्ज्वा दितदेव मध्ये पि ननु सर्पा दि। तदू दयं विकारो नास्तीत्यर्थः १ यदा आद्यंतयो र्यदस्ति तन्मध्ये प्यस्येव न
 तस्य जन्मादयोऽस्ति अतस्तानि विकारं ब्रूति ७ ज्ञानादेर्विशेषिता सुः ८ उच्यते विरुद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भ
 वति तथा कथयेति महद्ब्रह्मादिभिर्विमृग्यं ८ श्रीरामाय ॥

२ ज्ञानमिति

तत्रादौ उच्यते अने परिणामानरापत्तौ बकारणत्वेन मध्ये वा श्रयत्वेन सत्यात्सर्वकार्याकार्यांतरप्रतियद्विद्यात् अनुगच्छेत् तत्प्र
तिसंकाशे तेषां प्रत्येकं यदवशिष्ये तदेतदेव सदिति पश्येदित्यर्थः १६ वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः नेह नाना स्ति किंचनेत्यादि।
प्रत्यक्षं पटारिकावर्तित्वारि व्यतिरेकेण न दृश्यते। वेतन्य व्यतिरेकेण न किंचिदृश्यत इति। ऐतिह्यमहाजनप्रसिद्धिः अनुमाने विमर्शमि
थ्या दृश्यत्वात्। शुक्तिरजतवत्त्वादि। एवप्रमाणवत्तुष्ट्यपत्तेस्तद्वत्त्वानात्। एतेर्वाधितत्वात्। स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन् विव
क्ष्यस्य मिथ्यात्वात् ततो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः १७ नववेदोक्तस्य गौरि सुरवाशयान विरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिच्यत्वात्। अस्त

अरावते वमधेव सत्यात्सर्वकार्याकार्यांतरप्रतियद्विद्यात् पुनस्तत्प्रतिसंकाशे पठिष्ये तदेव सत् १६ श्रुतिः प्रत्यक्षमिति प्रमनुमानव
तुष्ट्यर्थः। प्रमाणेन वस्तुना तद्विकल्प्यात्स विरज्यते १७ कर्मणां परिणामित्वात् आविरिच्यत्वात् दर्शने। विधाश्चिन्तनं चरप
येदृष्टमपि दृष्टवत् १८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय ते न च। पुनश्च कथयिष्यामि सङ्गतेः कारणपरं। १९
श्रद्धामतकथायां मे शब्दमदनुकीर्तनं। परिनिष्ठावप्रजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः पवित्र्यायां सर्वांगैरभिव
दनं। मद्रक्तपुजायां धिका सर्वभूतेषु मन्त्रातिः २१ मर्यादां गेष्टावच्छासामङ्गुणैः। मय्यर्पणं वमनसः सर्वकाम
विवर्जनं २२ मर्यादां परित्यागो भोगस्य न सुखस्य च। इष्टं दत्तं हतं जप्तं मर्यादां हतं नयः २३ एवं धर्ममनुष्णाणां मुहं
वात्मानवेदिनां। मयि सजायते भक्तिः कोन्योर्थेऽप्यावशिष्यते २४

लोकपर्यंतं अदृष्टमपि सुखं अमंगलं दुःखरूपं नश्चरं वपयेत् १८ भक्तियोगं सकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि तस्मिन् श्रीति
प्राप्नुवते तुभ्यं पुनश्च कथयिष्यामि १९ श्रद्धाश्रवणदरः शब्दरितिसर्वज्ञानुषज्जो मर्यादां कर्तनं श्रवणानंतरं मत्कथा व्याख्यान
मित्यर्थः २० २१ अंगवेष्टालो किकी क्रियावत्सालो किकेनापि मङ्गुणानामागणं कथनं २२ मर्यादां मद्रक्तपुजायां नद्विरोधिनो धर्मस्य
परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य वंदनादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः इष्टादेवैदिकं यत्कर्म तदपि मर्यादां हतं भक्तेः कारणमित्यर्थः २३
भक्तिः प्रेमलक्षणं सत्तायते अस्वभक्तस्य अन्यः कोर्थः साधनरूपः साधनरूपो वा वशिष्यते। सर्वोपि स्वतएव भवतीत्यर्थः २४

किंबहुनाचित्तमेवातर्कविनिर्मुक्तमर्थयोः कारणं तदेवाह। यदात्मनीतिद्वयायराआत्मनिमयीश्वरेनित्तमर्पिततदापुमानूधर्म
दीनप्राप्नोत्येव २५ एतदेव्यतिरेकेणदृश्यतियत्परात्तद्वित्तविकल्पेदेहगेहारावर्पितसत्यरिधावतितराधिकंरजस्वलमसन्नि
वभवतिततश्चविषययथाधर्मादिकंविधि २६ त्वाभिप्रेतानूधर्मादीनूत्यावृष्टिधर्मेमिदुक्तितयतःसएवप्रोक्तःप्रकृत्युक्तःशास्त्र
षु २७ धर्मादीनामहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाधर्मादिद्वयिसंख्यातःस्वरूपतोवाक्येविद्वैलक्षण्यस्यादितिसंसाधनयातद्वि
शेषजित्तसुष्टुतियमदतिपराभि २८ इष्टेअभ्यार्हितधनवाकं २९ परेतिविघादीनांविशेषण। श्रीमदुनी ३० प्रश्नानष्टानर्थ

परात्मन्यर्पितवित्तं शान्तं सत्त्वोपहृतं ॥ धर्मज्ञानं सवेराग्यमैश्वर्यं वाप्तिपद्यते २५ - वरार्थं ततः द्विकल्पद्वयैः परिधावति ।
रजस्वर्त्तवासंनिष्ठं पितृविधि विपर्ययं २६ - धर्मा मङ्गलैः कृत्वाः को ज्ञानं वैकात्म्यदर्शनं ॥ गुणेष्वसंश्लेषैराग्यं
मैश्वर्यं वाप्तिपद्यते २७ - उध्ववत्तवाय यमः कति विधयोः को नियमो वा विकर्षणं ॥ कः शमः को दमः कृष्णः काति ति साधकः
प्रभो २८ - किं ज्ञानं किं तपः शौर्यं किं सत्यं मृतमुच्यते ॥ कस्मात्तः किं धनं वेष्टं को यज्ञः का विदोः शिष्या २९ - पुंसः किं स्थि-
दुर्लभं श्रीमत् ३० - को लाभः श्रेयः केशव ॥ का विद्या क्रीः पराकाश्याः किं सुखं दुःखं मेव च ३० - कः परितः कश्च मूर्खः कथं यावत्पथ-
श्चकः कः स्वर्गो नरकः कश्चित्को बंधु रूत किं गृहं ३१ - कः आर्यः को रीदो वा कृपणः कः कर्त्तुश्चरः ॥ पताग्रभात्राग्र आहिदि-
परीताश्च सत्यते ३२ - अहिंसा सत्यं मस्तेयं मसंगो द्वीरसंबन्धः ॥ मास्ति क्यं ब्रह्म न र्यं च मोनं स्तेयं क्षमाभयं ३३ - शौर्वं जय-
स्तेपो होमः अध्यातिथ्यं मर्दनं ॥ तीर्थाटनं परार्थं हातुः शिवाचार्यं सेवनं ३४ - एते यमाः सनियमा उभयोर्होराः स्मृताः ॥
पुंसां मृणासितास्नातयथा कामं दहति हि ३५

नृषिपतिव्रतशरीरम् ३२ यमनियमानाह अहंसेतत्रिभिः ॥ अ
 त्तेषामनसापिपरस्वाग्रहणेनान्ति क्यं धर्मे विधासः ॥ ३३ शौचवाद्यमायंतरवेतिद्वयं अतोदादशानियमाः ॥ अध्याधर्मादयोः ३४ उभयो
 र्भोक्तव्यौ यस्मिन्तः तेषामनियमाश्च द्वात्रिंशद्वयः प्रवृत्ते निवृत्तयोः मुमुक्षो र्यमा मुरव्याः सकामस्य नियमा मुरव्याः स्मृता इत्यर्थः अत्रह
 नुमाह हयस्मात्त्रयसितीः सेवितः सति पुनः प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकामकामानुसारेण मोक्षमभ्युदयवदुहतीति ३५ आराम

रीता

कुमुदोपादेयानुशमदः नृहयाश्चरुः खारीभ्रंजनप्रसिधेभ्यो विलसणानाहशमदृत्या दिनायावत्समाप्तिपूतेनैवतद्विष अशमाद
 पोपुत्रेयाः शमोमन्त्रिताबुधैः ननुशान्तिमात्रं दमइदियसंयमः नचौरादिदमने। तितिक्षाविहितदुःखस्य समर्पः सहननभारदः
 त्रिकोपस्तुकोर्ध्वगधारणधृतिः ननुनुदुगमात्रं ३५ दंडोभ्रतद्रोहः तस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामत्यागः भोगवेशा तपः ननुध्या
 रित्यभावोवासनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यनविकृतिः समं ब्रह्मतत्त्वदर्शनमा लोचनसत्यविषयत्वात्मन्योनयधार्थभाषणमात्रं ३७
 अन्यथ कृतं सनता सत्याप्रियाववाक् एतेव कृतसत्ययोः स्फुटवविषयकः कमप्राप्त्यागं व्याख्यातुमादौ ततो अभिदेनशीवेव्या
 शमोमन्त्रिता बुधैर्दमइदियसंयमः तितिक्षादुःखसंयमो त्रिकोपस्तुजयोधृतिः ३६ दंडन्यासः परदानं कामस्योगास्त
 पः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यसत्यवसमदर्शनं ३७ कृतं सनतावाणीकविभिः परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौ
 वं त्यागः सत्यासुरयते ३८ धर्मरुद्धधनं नृणां यतो ह भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परबलं ३९
 भगोमरे श्वरोभावाभासमदुक्कितं मः ॥ विद्यात्मनि सिद्धा बाधो नुगुणा द्वारकर्मसु ४० श्रीगुणानैरपेक्षायाः सु
 खं दुःखं सुखात्ययः ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पडितो बंधमोक्षवित् ४१ मूखेदिहाद्यहं बुद्धिः पंथा मुनिगमः स्मृतः ॥ ३
 त्वथ श्रित्विसेपः स्वर्गसत्त्वगुणोदयः ४२
 वष्टे। नस्यापिमलत्यागरूपत्वेन त्यागदमेदप्रतीतेः कर्मसु असंगमः अनास
 त्तिः शौचं त्यागस्तत्त्वं त्यास इति तयोर्भेद इत्यर्थः ३८ नृणां रुद्धधनं धर्मः नपधारिसाधारणं। भगवत्तमः परमेश्वरो हमेव यत्तमदुध्य
 यज्ञोनुदयः नाक्रयाबुधेत्यर्थः यज्ञार्थदानं दक्षिणा ज्ञानज्ञानोपदेशः नरिरं ष्या रिदानं तेन हि यत्तुको विष्णुः प्राप्यते दुर्दमनेन
 लो। तत्र मनोदमने तु वात्। प्राणायाम इति ३९ लाभं व्याविरव्यासुः प्रथमं भगवन्तेतासेरेन व्याचष्टे। लोकेतवोरमेदप्रसिधेः। भगोभा
 ग्या। तत्र मेपे श्वरोभावा मरीयेपे श्वर्या दिव्यगुणमित्यर्थः। उन्नमोत्तमोत्तमदुक्कितं नपुनारिः विद्यानात्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधः नसाव
 मात्रं। अकर्मसु नुगुणा हेयत्वदर्शनं द्वीः ननु ननुमात्रं ४० गुणा एवैव। मंडनं नकिरादिदुःखसुखवपारत्ययः अतिक्रमः अनुसंधा
 नं सुखनभोगः विषयभोगापेक्षेव दुःखनाशप्रहादि वंधान्मोक्षं दयवायोवेति संप्रदितः न विदुःमात्रं ४१ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणदे
 हगेहादिहं ममेत्याभिमानवान्मूखे इत्यर्थः मुनिगमः मानितरांगमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः सनुपेयाः सत्यागः ननु कुरुदिव्यः
 वित्तविसेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः ननु वीमाधीकुलः सत्त्वगुणस्योदयः उदकः स्वर्गः

॥ शमोमन्त्रिता बुधैर्दमइदियसंयमः ॥
 तितिक्षाविहितदुःखस्य समर्पः सहननभारदः
 त्रिकोपस्तुकोर्ध्वगधारणधृतिः ननुनुदुगमात्रं ३५
 दंडोभ्रतद्रोहः तस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामत्यागः
 भोगवेशा तपः ननुध्या रित्यभावोवासनातस्यजयः
 प्रतिबंधः शौर्यनविकृतिः समं ब्रह्मतत्त्वदर्शनमा लोचनसत्यविषयत्वात्मन्योनयधार्थभाषणमात्रं ३७
 अन्यथ कृतं सनता सत्याप्रियाववाक् एतेव कृतसत्ययोः
 स्फुटवविषयकः कमप्राप्त्यागं व्याख्यातुमादौ ततो अभिदेनशीवेव्या
 शमोमन्त्रिता बुधैर्दमइदियसंयमः तितिक्षादुःखसंयमो
 त्रिकोपस्तुजयोधृतिः ३६ दंडन्यासः परदानं कामस्योगास्त
 पः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यसत्यवसमदर्शनं ३७ कृतं सनतावाणीकविभिः
 परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमः शौ वं त्यागः सत्यासुरयते ३८
 धर्मरुद्धधनं नृणां यतो ह भगवत्तमः ॥ दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परबलं ३९
 भगोमरे श्वरोभावाभासमदुक्कितं मः ॥ विद्यात्मनि सिद्धा बाधो नुगुणा द्वारकर्मसु ४०
 श्रीगुणानैरपेक्षायाः सु खं दुःखं सुखात्ययः ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पडितो बंधमोक्षवित् ४१
 मूखेदिहाद्यहं बुद्धिः पंथा मुनिगमः स्मृतः ॥ ३ त्वथ श्रित्विसेपः स्वर्गसत्त्वगुणोदयः ४२

प

तमसज्जाहउदेकः सनरकः नतामिमादिः गुरुतेववधुर्नभात्रादिः सवाहमेवयथाहजगद्रुः एकएवपरोवधुर्विषमेसमुपस्थिते। गुरुः
कलधर्मात्मायत्राकिवनगोहरिगिति। ससाधनभोगायतनगृह। तश्चमानुष्यमानुष्येष्टशरीरमेवनहम्यादि। गुणैः संपन्नआख्य
यतेनधनी ४३ असुतुष्टोपः सहरिदः ननिस्वः कोजितेदियः स्रुपयः नदीनः विषयेष्टनासक्तधीयः सईशः स्वतंत्रनराजादि
गुणसंगः गुणैश्चसंगोयस्यसः विषययः अनाराः एतश्चशमादिविषययोलक्षणाथ ४४ उपसहरतिपतरतिसाधुमोक्षोपयोगिते
यापतश्चसर्वगुणदोषयोर्विवेकायो भवेनष्टमितिहोः सक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेनगुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेवान
नरकस्तज्जाहोतंधुर्गुरुहसवे॥ गृहशरीरमानुष्यगुणादयोप्राद्यउच्यते ४३ हरिदोयस्तुसुष्टुः रूपणोयो
जितेदियः॥ गुणैश्चसक्तधीरीशो गुणसंगोविषययः ४४ एतज्भवतेप्रभाः सर्वसाधुनिरूपिताः॥ किंवर्णितेन
बहुनालक्षणगुणदोषयोः ४५ गुणदोषदृशिदेवोगुणस्तुभयवर्जितः ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरु
रणेपकारास्कंधेएकविंशोऽध्यायः॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीउध्वउवाच॥ विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यतः॥
अवेक्षतेरावेदाक्षगुणदोषैर्नकर्मणा १ वर्णाश्रमविकल्पप्रतिलोमानुलोमजं॥ इत्यदेशवयः कालान्स्वर्गनरकमे
तदाहगुणदोषयोर्दृशदृशिनदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनवर्जितः स्वभावइति ४५ ॥ ॥ इत्येकारदशोविंशतिर्माध्यायः॥ ॥ ७॥ ॥
विशेषोऽगत्रयप्रोक्तं भक्तितानकियात्मकं॥ गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः॥ गुणदोषदृशिदेवोगुणस्तुभयवर्जितः॥
इत्युक्तंतरासिपतिनिधिश्चेतिपवभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेतीश्वरस्यतवआर्तोनिगेमरूपोवेदः सवविधेयानांप्रतिषेधानांव
कर्मणागुणदोषवधुण्यपापफलरूपमेवेक्षते १ उत्रमाधमभावेनतदधिकारिणावर्णानामाश्रमाणावविकल्पभेदवगुणदो
षरूपमेवेक्षते। प्रतिलोमानुलोमजं वगुणदोषतथैवावेक्षते। प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णा सुस्त्रीषु हानवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो ज्ञाताः स्त
तवेदेदृकारयः अनुलोमजास्तुत्तमवर्णभ्यः पुरुषेभ्योहीनवर्णा सुस्त्रीषु ज्ञाताः सुधावसिक्ता वष्टारयः तेषावभसत्संतुवि
ज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा इतिगुणदोषो। इत्येकारदशोविंशतिर्माध्यायः॥ इत्येकारदशोविंशतिर्माध्यायः॥ इत्येकारदशोविंशतिर्माध्यायः॥
श्रोत्राध्यायेप्रपंचविष्यते २ श्रीरामायनमः

एतदेव

राम
५९

तथापि प्रसूतोक्तमायातं अत आह गुणदोषेति। गुणदोषदृशि दोष इति गुणदोषयोः निराकृतत्वागुणदोषभिदा दृष्टिर्मतेरेणतां
 विना निषेधं विधिलक्षणं कर्म कुरुते तव वक् कथं तव वक्तेरेण नृणां निःश्रेयसं कथं स्यात् तत्रापि श्रोतव्यो मतव्य इत्यादि सा
 धनविषेः। नानुध्यायाद्दृष्टं चराचरो विस्तरापरिनेत इत्यादि निषेधसम्बावत्रयकृत्वादिति भावः। यद्गुणदोषभिदा दृष्टिर्म
 तेरेण निषेधविधिलक्षणं तव वक्तेरेति सामानाधिकारण्यमेवास्तु। यद्गुणदोषभिदा दृष्टिर्मतेरेण निषेधविधिलक्षणम
 पिवक् कथं तत्त्वमस्यादिवाक्यवत् निःश्रेयसपरं स्यात् सर्वस्य वेदस्य तत्परत्वांगीकारादित्यर्थः ३ ननु पितरो देवाश्च सर्व
 सा प्रत्यक्षतो दृष्टा मनुष्येभ्यः कथं विध्यति नेत्याहोपवादी नो सर्वेषां तव त्वदाक्यरूपो वेद एव तु श्रेयः सृष्टवस्तु प्रमायकं। क्वञ्च
 गुणदोषाभिदा दृष्टिर्मतेरेण वक्तव्यं॥ निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणं ३ पितरे व मनुष्याणां वेद
 श्रुस्तथैवरा॥ श्रेयस्तनुपलब्धे र्थासाध्यसाधनयो रपि ४ गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्तेन हि स्व
 तः॥ निगमो नापवादश्च भिराया इति ह भ्रमः ५ श्रीभगवानुवाच योगात्त्रयोमया प्रोक्तानृणां श्रेयोविधि
 स्यात्॥ ज्ञानं कर्मवशात् श्रुतं पापान्योऽस्ति कुत्रचित् दनिर्विक्तनां ज्ञानयोगो न्यासिनाभि ह कर्मसु। ते ध्यानानिर्वि
 पलब्धे र्थो मोक्षस्वर्गादौ वा तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यं इदमस्य साधनमित्यत्रापि। तदेवं गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं
 न परोते ४ किं च शास्त्रेणैव विहितं भेददृष्टिर्न स्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्तयेदित्याह ले निगमात् तत्त्वदाज्ञा रूपा देवा देव न वि
 स्वतः प्रमादर्थं प्राप्तेन निवर्तते तदस्फुरं भ्रमो भवति तं निवर्तयेति शेषः ५ विषयाभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधवत् प्रथमं यथा न यमा
 ह योगादिति योगात्तथायाः ब्रह्मकर्मदेवताकं उः प्रोक्ताः। कर्मच निष्कामं श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेषु अन्यत्रापीनास्तीति का
 म्यकर्मदिकं व्यावर्तयति। तत्रथावोत्राध्याये स्फुटीकरिष्यति यत्तेनानित्यादिना अनपवतत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धि
 १६१ तेनैव अधिकारिभेदमाह निर्विक्तनामित्याभ्यां इह पक्षांमध्ये कर्मसु निर्विक्तानां दुःस्वबुद्ध्या तत्फलैषु विरक्तानां ४

रस्युत्तरेणावपः अनिर्विक्तविज्ञानं सुबुद्धिस्तद्व्याप्यं अतः का
 मि नां तत्फलैषु विरक्तानां मि त्यर्थः ५ श्री रामायनम्

यदृष्ट्या केनापि भाग्योदयेन ९ तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकारस्तु तत्राध्यायेव स्यति निष्का-
मकर्मयोगाधिकारेण स्तु यथाशक्तिसर्वज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेवा तदधिकृतयोस्तु स्वल्प-ताभ्यामिष्टानां तु नाकिं वि-
दिति ८ सावधिकर्मयोगमाह तावदिति नवाभिः कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभ्याम-
कारो ह प्रकारमाह स्वधर्मस्तु इति अनारीः कामः अफलकाम-अन्यतानि विधिभिरनुरूपानां हि द्वयैव विहितानि क्रमाद्वा निविधाव-
रणाद्वा अतः स्वधर्मस्तु त्वानि विधिप्रवर्तनाच्च नरकं नयाति अफलकामत्वाच्च स्वर्गमपीत्यर्थः १० किंतु अस्मिन्लोके

यदृष्ट्या मकथा रो जा
तत्र धस्तु यः पुमान् ॥ न निर्विक्रान्तिसक्तो भक्तियोगो स्य सिद्धिः ८ तावत्कर्माणि कुर्यात् न निर्विघ्नतया
वता ॥ मेकथा श्रवणादौ वा श्रद्धायावत् न जायते ९ स्वधर्मस्तु यजन्त्येतेः रनारीष्णामनु भव ॥ नयाति स्वर्ग-
नरको यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिन्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्तु न घः शुचिः ॥ ज्ञानविशुद्धिमाप्नोति मद्भक्तिवा
यदृष्ट्या ११ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरपिणस्तथा ॥ साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयतः साधकं १२ न नरः
स्वर्गतिं कांक्षेन्नारकी वा विवक्षणः ॥ नेमलोकं वकांक्षेत्तदेहावेगात्प्रमाद्यति १३

किं अस्मिन्नेव देहे अनघः निविधत्वा गी अतः शुचिः निवृत्तरागादिमलः यदृष्ट्येति केवलज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभतां द्योतयति ११
अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वाच्च देहस्तौति स्वर्गिणोऽपीति निरपिण इति दृष्टं तत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्त्यो-
ननु भयं स्वर्गिनारकी शरम १२ अतो नरः स्वर्गतिं न कांक्षेत्तन्नारकीमिति दृष्टं तः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्य-
र्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्या भवेयमित्यपि न कांक्षेत्तदेहावेगात्प्रमाद्यति अवधानरतयो भवति १३

अपितु तदेहं साधकमिति विद्वान्तु तत्रार्थसिद्धिः प्रथमतः सात्वाप्रमत्तः अनलसः सन्मृत्योः पूर्वमेव मोक्षाय घटेत यत्नं
 कुर्यात् १४ अप्रमत्तो मुक्तसंगः सुखं प्राप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तः छिद्यमानमिति। यमेयमवनिर्देयैः पुरुषैः कृतं नाहुं यस्मिन् तत्स्वकेतं
 रचिष्याथयं अलपटः अनासक्तः १५ दाष्टीति कमाह अहोरात्रैः छिद्यमानमा युवुध्या भवेन वेपथुः कं पोयस्यसः १६ एवमप्र
 यतमानं प्रमत्तं रिति। नृदेहं पूर्वनावं प्राप्तेत्यध्याहारः यो भवाब्धिनतरे तस्मात्तहा तत्र हेतवः आर्धसर्वफलानां मूल एत
 दुपायान्नितिकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किं वसु दुर्लभं उद्यमकोटिभिरपि प्राप्नुमशक्यं तथा पितु सुलभं यदृच्छाल व्यत्वात्तं वसुकल्पं

एतद्विद्वान्मृत्योरभवाय घटेत सः ॥ अप्रमत्त इह सात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिः १४ छिद्यमानं यमेरेतैः कृतं
 नाहुं वनस्पतिं ॥ रवगः स्वकेतमुत्सृज्य सेमं याति घले पटः १५ अहोरात्रैः छिद्यमानं बुध्या युर्भयवेपथुः ॥
 मुक्तसंगः परबुध्या निरीह उपगम्यति १६ नृदेहमाधुसुलसं सुदुर्लभं पुर्वमुकल्पं गुरुकण्ठधारि ॥ मयानुक
 लेन न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिनतरे तस्मात्तहा १७ यदार्थं भेषु निर्विणो विरक्तः संयतेन्द्रियः ॥ अभ्यासेना
 म्मनोयोगी धारयेद्बलं मनः १८ धार्यमाणी मनोयहि भ्राम्यदाश्च न वसिति ॥ अत इति नुरोधेन मार्गेणात्मवशं
 नयेत् १९ मनोगतिं न विसृजेत् जितप्राणो जितेन्द्रियः ॥ सत्त्वसेपन्नया बुध्या मन आत्मवशी नयेत् २०
 पटतरं किं वगुरुः सैश्वर्यमात्र एव कर्णधारो नेता यस्य तं मया वस्तुतमात्रेणानुकूलमाहूतेन प्रेरितं १७ पूर्वतावर विरक्तस्य वैराग्यद्वारा
 तौ न भक्तिसाधकं कर्मयोगमुक्तेरानां सम्यग्विरक्तस्य ज्ञानयोगो तस्य वज्ञानप्राप्तेः पूर्वे किं विरक्तस्य वर्तनीयं बाहसाधैर्न वाभिः यदा तु
 आतं भेषु कर्मसु निर्विणः दुःखवर्शने नोद्दिनः तत्कृतेषु विरक्तश्च तदा संयतेन्द्रियः सन् आत्मनोभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिं संतत्या अलं
 यथा भवति तथा मनोधारयेत् १८ तत्र प्रथममेवात्यंत धारणा संभवान् तत्त्वभावानुसारेण वशीकरणमाह यहि आशु भ्राम्यत्यग
 भ्रमद्वनवस्थितं भवति तदा अनुरोधेनाकं विरमेसा प्ररणद्वारेण १९ ननु मह्यथा पूर्वमेव स्यात्तत्राह मनोगतिं न विसृजेत् नापेक्षे

त किं तु अप्रमत्तः सन् तत्त्वसेपन्नया बुध्या मन आत्मवशी नयेत् २० श्रीरामायनम् ॥

अनुरोधमार्गसदृशं तत्तौ तिष्ठति पञ्च अनुरक्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वात् उपचारेण स्तुतिः । यथा अहं तस्य ह
 मनीयस्य अर्चनं अथ स्वहृदयतत्वेत्याभिप्रायेण गतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः अथ धारकः प्रथमं किं वित्तं किं तिमनुवर्तते तदा
 नरविमना तं धत्ते वगधति नृपे सते तद्दित्यर्थः २१ पञ्चमा षड्वशी कृतस्य मनसो त्यजेत्तन्मन्त्रं यो पापानाह । सांख्येनेति त्रिभिः
 सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिरेहांतानां अनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण भवेत्प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्य
 यं न अन्यनुध्यायेत् प्रसीदति निश्चले भवति २२ ननु पापसहस्रेणापि मनो विषयाकारतान् त्यजति किं भूयो भूयो उपदेष्टो
 नेति चेत्तत्राह । निर्विण्णेति तत्तत्प्राप्तमापापिषु तेनैव विभूतात्मदरीनां तदविवेकापन्नसंसारे निर्विण्णस्य अतो विरक्तस्य
 एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ॥ हृदयतत्त्वमन्विच्छन् रम्यस्यैवार्चतो मुहुः २१ सांख्येन सर्वभावानां प्रति
 लोमानुलोमतः ॥ मन्वाप्ययावन्नुध्यायेन्नो यावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ ३
 मनस्तज्जतिदोरात्प्यं चित्तं तस्यानुचितया २३ यमादिभिर्योगपथैरन्वाभिस्यावविधया ॥ ममावशिष्टासना
 भिर्वानान्यैर्योग्यस्मरेन्नः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेन योगी कर्मविगर्हितं ॥ योगेनैव देहदेहो नान्यतत्र कदाच ॥
 ततश्च उक्तवेदिनः गुरुपरिहृयार्थं वलोक्य ततो गुरुपरिहृयस्यैव चित्तं तस्य पुनः पुनरनुचितपादोरात्प्यं देहाद्यभिमानं त्यज
 ति २३ तत्र हेतुः किं यमादिभिर्योगमार्गे आन्विष्टि कया यदर्थं ह्यशोधनेन ममावन्नुध्यानादिभिर्वावारादेनास्य पक्ष
 स्पृत्वा तैर्यदर्थं यतिपुनैरुपायेर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेत्तान्येः अतो न्यूनकुर्यादित्यर्थः २४ ननु पापा यतो प्रा
 यश्चेत्तत्कार्यमेव तत्राहमदीति ॥ योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव पुनश्च भक्तस्यापि नामकर्तृनाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कदाचि २५ ॥

ननु नित्येनैवैतद्विकर्मसत्त्वोपपत्त्यादुक्तं सादिकं त्वरुधिहेतुत्वाद्येः। तत्र चानुवर्तकत्वात्कृद्भादिप्रापश्चित्तं गुण इति विधि
प्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रापश्चित्तं विना योगेनैव कर्तव्यं पापं हेतुत्वात्तत्राह स्वस्वरुति सार्धं न संपुगुणः नेतरः तदुपपादयति। यस्मा
द्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणरोषविधानेन कर्मणा नियमः संकेतः कृतः कुतश्च न्यत आह। ज्ञात्या नृत्यत्येवाशुधानां सवप्रा
प्ता नो संगानां न्याजनेधयाभ्यभावः। पुरुषस्याशुधिर्नामनप्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्येव तस्य मलिनत्वात्। नैव स ह सा स
र्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते। अतरेन कर्तव्यं इदमेव कर्तव्यमिति स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकेतद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते। यथावन
प्रवृत्तिपरावेदस्तथोत्तराध्यायेव भ्यामः। उत्पत्त्येव हि कर्मो धित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात्तन प्रप्यश्चित्तादि
विधिगोचरेति २६ भक्त्याधिकारिणो भक्तियोगमाह ज्ञातश्च भक्तिरिति नवभिः मत्कथासुजातश्च भक्त्याः अनपवायेषु कर्मसु उद्दिष्टः
स्वस्वधिकारेयानिष्ठासगुणपरिकीर्तितः। कर्मणां भाव्यशुधानामनेन नियमः कृतः २६ गुणरोषविधानेन संग
नोत्पाजनेधया ज्ञातश्च भक्त्यासुनिर्विघ्नः सर्वकर्मसु वेदः स्वात्मकान्कामान्परित्यागे व्यनभ्यः। नतोभ
जेतमोप्रातः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः २७ जुषमाणश्च तान्कामान्दुस्वारकश्चैव प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मास
२८ कृन्तुनेः २८ कामादृष्ट्या नश्यति सर्वमपि दृष्टिस्तिष्ठेत्। भिद्यते हृदयमपि धिष्ठितं सर्वसंशयाः ३० सायं ते वास्यकमा
ननु तत्कलेषु विरक्तः तदा हवेदेति यथापि धिमयि दृष्टे रिविज्ञात्मेनिर्गतस्मान्मद्विज्ञेयुक्तस्य योगिनो वैमरात्मनः। न ज्ञानं न क्वे राग्यं प्रायः
वेदतथापि परित्यागे अनभ्यः अशक्तः पवभृतोयः श्रद्धालुः भक्त्यैव सर्वभविष्यतीति निवृत्तिनिश्चयः सन्नततः तदनुतरं माप्रीत्यात्त
जेत् २७ विषयस्तु सेवमानो विनेषु प्राप्तिन कुर्यादित्याह गार्हयन्ति २८ कथं भजेत किं वा ततो भवति तदा ह प्रोक्तेनेति दृष्ट्या श्रद्धा
मृतकथायां मे श्रद्धेन नुकीर्तनमित्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मो असकृद्वनित्यं भजनः दृष्ट्याः दृष्ट्याः कामाः नश्यति २९ हृदयमेव
प्रधिरहंकारः तत्पूर्वकाश्च सर्वसंशया असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारे हेतुर्हेतानि ३० तदेव व्यवस्थायाधिकारत्र
यमुक्तं। तेन भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादस्य स्वतत्त्वात्तत्त्वोद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति त्रिभिः मरात्मनः मयि आत्मा विज्ञेयस्य
तस्य श्रेयःसाधनं ३१

२०

२८

ननु नित्येनैवैतत्किं कर्मसत्त्वोपपत्त्यादुपपत्तिरिति चेत्तद्विषयः। तत्र चानुवर्तकत्वात्कृष्णप्राप्यस्थितं गुण इति विधि
प्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्राप्यस्थितं विना योगेनैव कर्तव्यं पापं हेतुतत्त्वात्तत्राह त्वस्वरुपनिर्माधनसपुण्यः नेतरः तदुपपादयति। यस्मा
द्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणो नियमः संकोचः कृतः कुतश्च तत्तत्प्राप्तं। ज्ञात्यानुत्पत्त्येवाशुधानां सवप्रा
प्तानां संगानां न्याजेनेधयापर्यभावाः। पुरुषस्याशुधिर्नामनप्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्येव तस्य मलिनत्वात्। नैव सहसा स
र्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते। अतरेन कर्तव्यं इदमेव कर्तव्यमिति स्वाभाविकप्रवृत्ति संकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते। यथा वन
प्रवृत्तिपरो वेदस्तथो तत्राध्याये वक्ष्यामः। उत्पत्त्येव हि कस्मैचित्प्रादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात्तत्र प्रामादित्वादि
विधिगोचरतेति २६ भक्त्याधिकारिणो भक्तियोगमाह ज्ञातश्च भक्तिनिवृत्तिः मत्कथासु ज्ञानेन भक्त्याः अतएवाप्येव कर्मसु उद्दिष्टः
स्वस्वधिकारेयानिष्टासु गुणपरिकीर्तितः। कर्मणां ज्ञानाशुधानामनेन नियमः कृतः २६ गुणदोषविधानेन संग
२६ नोत्पाजनेधया ज्ञातश्च भक्त्यासु निर्विघ्नः सर्वकर्मसु वेददुःखात्मकान् कामान्परित्यागे व्यनाश्रयः। नतो भ
जेतमां प्रातः श्रद्धालु इति श्रव्यः २७ जुषमाणश्च तान् कामान्दुस्वारकश्चिगैपयः। प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मात
२८ कृन्मुनेः २८ कामादुरव्या नश्यति सर्वमपि हृदि स्थिते गमिद्यते हृदयमधिष्ठितं सर्वसंशयाः ३० साधने वास्य कर्मा
ननु तत्कलेषु विरक्तः तदाह वेदेति यद्यपि विमथिदृष्टिबलात्मेनिर्गतस्मान्मद्वक्तिपुक्तस्य योगिनो वैमदात्मनः। न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
वेदतथापि परित्यागे अनश्रयः अशक्तः पवन्तोयः श्रद्धालुः भक्त्येव सर्वमधिष्यतीति विदुनिश्चयः सत्ततः तदनुतरं मां प्रीत्या भ
जेत् २७ विषयस्तु सेवमानो पितेषु प्राप्तिन कुर्यादित्याह गह्वर्यमिति २८ कथं भजेत किं वा ततो भवति तदाह प्रोक्तेन निद्राभ्यां श्रद्धा
मृतकथायां मेराश्च ननु कीर्तनमित्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मां असकृदित्यं भजतः हृदयाः हृदयाः कामाः नश्यन्ति २९ हृदयमेव
यधिरहंकारः तत्पूर्वकाश्च सर्वसंशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारे हेतुर्भूतानि ३० तदेव व्यवस्थायाधिकारत्र
यमुक्तं। तेन भक्तेरन्येनिरपेक्षत्वादस्य वतत्वात्तत्तद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति निश्चिः मदात्मनः मयि आत्मा विद्यमानस्य
तस्य श्रेयःसाधनं ३१

२०

२८

तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि। इतरेरपि तार्थयात्रावृत्तादिभिः श्रेयःसाधनैर्यद्युद्भाव्यं सत्त्वशुद्ध्यादितत्सर्वं ३२ तत्सर्वं अंशसाधनायासनेव। स्वर्गमपवर्गमध्यामवैकुण्ठलभतएव। वांछातुनास्तीत्युक्तं। यदि वांछति ३३ तत्र हेतुमाह न किंचिदिति। धीराः धीमताः यतो मम एकांतिनः मय्येव प्रीतियुक्ताः अतो मया दत्तमपिन गच्छति किं वक्तव्यं न वांछतीत्यर्थः। अपुनर्भवो भवत्यतिक्रमपि कैवल्यं ३४ तदुपपादयति नैरवश्यमेव परं उक्तं। अनल्पकं महत्तु निःश्रेयसं फलं तस्मात्तन्वप्राह मे भक्तिः निराशिवः प्रार्थनाशून्यस्य निरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणघृतापेक्षारहितस्य पुंसो भवेत्। यद्वा निरपेक्षस्य या भक्तिः सा

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्॥ योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरेरपि ३२ सर्वमद्रुक्तिर्योगेन मद्रुक्ता लभते जसा॥ स्वर्गपवर्गमध्यामकथं विद्यदि वांछति ३३ न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ये कांतिनो मम॥ वांछंत्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ३४ नैरवश्यं परं प्राहुर्निश्रेयसमनल्पकं॥ तस्मान्निराशिवो भक्तिरपेक्षस्य मे भवेत् ३५ नमप्येकांतभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः॥ साधूनां समविज्ञानां बुधैः परमुपेयुषां ३६ एवमेतान्मया दिष्टानुतिष्ठति मे पथः॥ क्षेमं विंदति मत्स्थानं यद्गुह्यं परमं विदुः ३७ ॥ ॥ ॥
॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विंशतिमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ श्रीरामाय ॥ ॥

निराशिवो भवेदित्यर्थः ३५ अनेन वप्रकारेण सिद्धानां गुणदोषादतिविरोधपरिहारमुपसंहरति न मयाति। गुणदोषे विहितप्रतिषेधैरुद्भाव्ये वांछते गुणाः पुण्यपापादयः साधूनां निरस्तरागादीनां अतः समविज्ञानां अतएव बुधैः परमीश्वरं प्राप्तानां ३६ काम्यकर्मनिष्ठां निदिश्यन्नेतां मुक्तिमार्गानुयसंहरति। एवमिति। मे पथः मत्प्राप्तोपायान् अनुतिष्ठति ते मे मकालमायादिरहितो मम लोकविंदति। यत्परमं ब्रह्मतत्त्वविदुः ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवतं ए. विंशतिमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ जयति स्वपरा नंदः पशु नंदः केशरी यत्कपालवलेन श्रीधरः सकृत्तिः कृती १ ईक्षंतमिच्छया संतः क्षमंतां मम
 साहसं ॥ मया हि स्वीयवोधा यत्कृतमेतन्न सर्वतः २ एकविंशोक्त्या ज्ञानभक्तिश्च नधिकारिणां ॥ कृमिनां इव देशा
 दिगुणो दोषाः प्रपंचिताः ॥ तदेव गुणदोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं ॥ तत्र ब्रह्मज्ञानभक्तिसिद्धान्तानि द्विविदुणो दोषा
 साधकानां तु प्रथमतो निवृत्तकर्मनिष्ठानां ॥ यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं कर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः ॥
 तद्वद्वरणं निषिद्धकरणं वतन्मलीमसकरणं तद्वदोषः ॥ तच्चिबर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तं
 गुणो विग्रहस्तानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुर्गुणः ॥ भक्तिनिष्ठानां पुनः श्रवणदीर्घार्तना
 श्रीभगवानुवाच ॥ य एतान्मयथोक्तिनाभीकज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षुद्राकामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरं
 तिते १ स्वस्वधिकारे यानिष्ठसगुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्यस्तु दोषस्या दुभयोरपि निश्चयः २ श्रीराम य
 दिभाक्तिरेव गुणः ॥ तद्विरुद्धं सर्वमुभयेषां दोषद्रव्यं ॥ इदानीं ये तु न सिद्धानां पिसाधकाः ॥ किंतु केवलं काम्यकर्म
 प्रधानाः तेषां सकलगुणो दोषान् प्रपंचयिष्यन् ॥ आदौ तानतिबोहिर्मुखान्निंदति ॥ य एतानिति ॥ मयथः मद्रुक्
 मार्गीन्द्रुशान्तुछान् ॥ चलेः अस्तिरेः प्राणैर्देहवायुत्तिरिद्रियेर्वा जुषंतः सेवमाना भवन्ति ते संसरन्ति निस्विकल गु
 णदोषभक्तेन नाना योनीं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः १ ननु तेरेव कर्मसिः बुद्धिदुणो दोषभाजः के विचेति कुतो वेषम्यनह्यमि
 ना केचित्तयते के विचेति संभवति ॥ तत्राह ॥ स्वस्वेति ॥ अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणो दोषो न वस्तुनिष्ठाविति भावः २

भा.प.
६३

तदाहसुखं शुभं ति विविक्तिसार्थयोग्यमयोग्यं वेति संदेहद्वारा स्वात्मा विरुप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमिदं त
त्र शुभं शुभयोग्यता योग्यत्वं ॥ गुणदोषोत्तमिनिमित्तोपादेयत्वा नुपादेयत्वं शुभाशुभौ तन्निमित्तान्वर्धनार्थं तत्र
शुभं शुभी धर्मार्थं शुभेन धर्मः अशुभेनाधर्म इति गुणदोषावबहाराय अशुभावपिराजादानां बहारादर्शना
उपादेयता यदि तिसुभाशुभौ यात्रार्थं देवालेष्याय सुशरीरनिर्वाहमात्रेण पादानेन पापं अधिदोषादानेन पापमिति
मया कृतं हि स्वस्वेषेण धर्मरूपां पुरंभारं कर्मजडानामित्यर्थः ४ शुभशुभी प्रपंचयिष्यते दोकतेन तदसि निवेशे
शुभशुभी विधीयते समानेव विवस्तुषु इत्यस्य विविक्तिसार्थं गुणदोषो शुभाशुभौ ३ धर्मार्थं यव
हाराय यात्रार्थमिति नान्य ॥ इति त्रिंशत्तमोऽध्यायः ४ अथ यन्मयि नित्यं भूतानां
पंचधातवः आ ब्रूमस्तेषां बहाराणां शरीराणां संप्रसूताः ५ वेदेन नामरूपाणि विषमाणि सभेष्टाणि ॥
धातुप्रभवकल्पतरेषां स्वार्थमिदं ॥ ६ देशकालादिभावनां वस्तुनाममस्तु ॥ गुणदोषो विधीय
माना इति समानेव विवस्तुषु नियदुक्तं तस्य पंचयति ॥ भूमातिविधिः ॥ भूतानां प्राणिनां धारयंतीति
धातवः करणानि शरीराः शरीरांस्तद्भाः देहः संप्रमुक्तं जीवितोप्याह आत्मसंयुता इति ५ धातुषु देहेषु ना
मरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धिप्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादि
पुरुषार्थसिद्धये ६ ननु बलदेहेष्वपि तु देशकालादिभावनामपि आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्तार्थं
कारिणां ग्रहणां वस्तुनां उपदेयानां ब्रीह्यादीनामपि मम मयानियमार्थं संज्ञां मित्यर्थः ७ श्रीरामजय राम

३

य

राम
६३

एवं गुणदोषविवेकपरिग्रहो ध्येयतयोः शुद्धशुद्धिः कलत्रावशुद्धशुद्धी प्रपंचयति अरुहसपद इत्युक्तिः देशा
 नामधेयैरुहहरिणरहितैः शुक्तिः तत्रापि अत्राप्यत्रात्मणोक्तिरुहसपद इत्युक्तिः देशा
 गोनसारः श्रेष्ठोयः सोमि असाविरः कौकटः सुवीराः सत्पुरुषाः तद्वा सोवाः कौकटोपिशुविः तद्वा सवेषुचय
 तमोदेशः सत्यात्रयत्रलभ्यत इति तद्विज्ञेयः कौकटः अंगवंगकलिंगादिः असंस्तुतः समर्तनादिस्तुत्यम्ले
 बहलावादेरिणोपरे एकवद्वः तत्र अशुचित्त्वद्वयः शुक्तिरित्यर्थः दुर्लभवति कालस्य शुद्धशुद्धीदशय
 ति कर्मण्य इति द्वयतः इव सपत्या स्वतावा पूर्वोक्तादियः कर्मण्यः कर्मोहसकलस्तस्मिन् कर्मणि गुणवान् इत्यत
 अरुहसरोदेशानामवत्तण्यो शुक्तिर्भवत्तु कलसकोप्यसौवीरकौकटासंस्तुतेरिणो कर्म
 एव गुणवान् कालो इत्यतः स्वत एव वा यतो निवर्तते कर्मसदोषो कर्मकस्ततः ९ इवस्य शुद्ध
 शुद्धीव इव्यणवचनेन व। संस्कारेणार्थकाले नमहत्वा ल्यतया धवा १० श्रीरामजयरामश्रीराम

यस्मिन् इत्यालम्भेन वाराष्ट्रविष्णुवादिना वा कर्मनिवर्तते यश्चस्तत्कालो दशाहादिलक्षणो कर्मकः कर्मोर्तः स्त
 तः सकालो देशः अशुद्ध इत्यर्थः ९ वस्तुशब्दोपात्तानां इव्याणां शुद्धशुद्धीदशयति इव्यस्येति चतुर्भिः इव्येण
 तोयदिना शुद्धिः सूत्रादिना च शुद्धिः वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति सदहे शुद्धिमित्येवं रूपेण आत्मणवचनेन शुद्धिः
 विपरीतेना शुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुण्यादेः शुद्धिः अवध्याणादिना च शुद्धिः कालेन दशाहादिना नवा
 दकादेः शुद्धिः विपरीतेना शुद्धिकाले भेषादकया हवर्ज्यतु अहमेव हि अकाले दशरात्रस्यात्ततः शुद्धिर्वि
 धीयते पर्युषिता न्नादेः शुद्धिः अत्यजाद्युपहतानां तडगाद्युदका नामहत्वा ल्यलाभ्यां शुद्धशुद्धी १० श्रीराम

शक्त्यासुर्योपरगादिस्वतन्त्रादेः शक्त्यास्यशक्तिः अशक्त्याप्रतिशुद्धिः बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्विज्ञानेन शु
 धिः अतर्ज्ञानेन शुद्धिः समुत्थाजीर्णमलबहुत्वादेः समुत्थप्रत्यशुद्धिः हरिद्रं प्रतिशुद्धिः तत्रापि विप्रोपमाहायदिति।
 एतेन इव्यववनादया इव्याशुद्धिद्वारा आत्मनेयदस्य कुर्वेति। तदेवावस्थानुसारत एव यथायथावद्वर्त्तनसर्वतः।
 तथा हि निर्भय एव देशे कुर्वेति न तु शोराद्याकुले तथा रोगादियतिरिक्त्युवाद्यवस्थायामेव कुर्वेति न बाल्यरोगाद्यव
 स्थायामिति। तथावस्थितिः देशकालतथात्मानंद्रव्यप्रयोजन उपपत्तिमवस्थां वज्ञात्वा शेषं प्रकल्पयेत् इति।
 ११ इत्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र ववनादिशुद्धिरेव कुरूपेव। इव्यतस्तु शुद्धिर्बहु रूपेति। प्रपंचयति। धान्ये
 शक्त्या शक्त्याधवावुध्या समुत्थावयदात्मने अच कुर्वेति हियथा देशावस्थानुसारतः ११ ध्व्यदाव
 स्थितं तन्ना रसतैजसं बुर्मणा। कुरुवाद्यभिष्टतोयैः पार्थिवानां युतायुतैः। १२ अनेद्यलिसंयद्येन गंध
 लेपं योपोहति। भजते प्रकृतिं तस्या ततो बन्ता वदिष्यते १३

ति। राहलौकिं यहवमसादिवा। अस्ति गजदेतादि। रसास्त्रै लघुता दयः सैजसा सुवर्णा दयतेषां पार्थिवानां चर
 ध्या कूर्दमद्यदेष्टादीनां यथास्थं कालादिभिः शुद्धिः। तत्रापि कुराकां यज्ञा यु पचातनारतम्येन देशकालावस्थाया
 नुसारेण व एते रये अयुतायुतैर्मिलितैः कैवलैश्च कालस्य पुनर्यहणं युतत्वं प्रदर्शनार्थं १२ अस्थत्रयस्य त्रैशुद्धि
 मुक्तालेपविषयेषां हायद्र। पीटपात्रवस्त्रादियेन तलक्षणद्वारा लोदकादिना गंधं च लेपं वयपोहति त्यजति
 स्वगतं वमलं त्यक्त्वा अरुति स्थमे वरूपं भजते। तस्य तद्रशौ वंशौ ध्वं। यावतावत लक्षणादिना योपोहति तावत्प्रमा
 णं स्वरूपं न आरुति तौ वा तत्कर्तव्यमिष्यते १३ श्री

एवेता वरद्वयशुद्धिरुक्ता। दानो कर्तुं शुद्धिमाहास्रानेति। अवस्थाद्वौमाहास्रानेति। संस्कारउपन
 यनादिः कर्मसंध्यापासनादीक्षादिलक्षणं। आत्मनः साहकारस्य कर्तुः एतेः स्नानादिभिर्यथायथं
 कार्यनुसरणीयुः। इयं वशुद्धिर्न्यवहारार्थः। किंतु विहितकर्मार्थं स्यात्। शुद्धिरिति। द्विजइत्युपलक्षणं
 दादिरवि१४ मंत्रशुद्धिमाहास्रदुरुमुखाद्यभावपरिज्ञानं च स्य शुद्धिः। कर्मशुद्धिमाहास्रं च रार्पणं कर्म
 शुद्धिः। धर्माद्यर्थं शुद्धिः शुद्धिप्रपञ्चः प्रदुर्गोपसंहरति धर्म इति देशकालद्वयकर्मत्रकर्मभिः। शुद्धिः शुद्धिः
 धर्मः संपद्यते। एतेषां यो विपर्ययः सो धर्मत्रये तु रित्यर्थः। १५ अयं वगुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह। द्वि
 स्नानदानतपो वस्तुवार्थसंस्कारकर्मभिः। मस्मत्स्यायात्मनः शौचं शुद्धः कर्मचरे रद्विजः १४ म
 त्रस्य वपरिज्ञानं कर्मशुद्धिमदपणं। धर्मः संपद्यते षड्विधः। धर्मस्तु विपर्ययः। १५ क्विगुणोपि
 दोषः स्यादोषोपि निमित्तगुणः। गुणदोषार्थनियमस्तद्विदोमेव बाधते १६ समानकर्मावर
 णं पतितानां न पातकं। अपतितो गुणः संगोनशयानः पतत्यधः १७ श्रीरामज्ञेय रामज्ञेयतय राम
 इति। आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यन्यदि निषिध्यता दोषः परधर्मश्च परस्य गुणोपि स्वस्य दोषः दोषोपि कुटुंबे
 गादिर्विरक्तादेर्न दोषः अपितु विधिबलेन गुणः। एवेयो यं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः गुणदोषार्थं वाप्यनिय
 मः। नियामकशास्त्रसतयार्थे दोमेव बाधते १६ दोषस्य क्विदोषोभावे गुणत्वे दोषहरणदर्शयति। समानस्य तस्यैव क
 र्मणः सुरापादोदरावरणं अपतितानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकं। आपदि रत्नं रत्नं रत्नं रत्नं
 रत्नमेव पतितानां रत्नो न दोषस्यापि दोषतानां स्तीत्यर्थः। तथा संगोपि यो यतर्दोषः सगृह्यस्योऽस्यतिद्वः सर्वस्वीकृतो न दोषः

त्वा

अपितु गुणः क्वेति भावः। यमुपेया इति विधानात् तदुक्तं च तदुक्तं
 सर्वमेव बाधः शयानो यथानपततीति १७

ननु कर्मकांडे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते। कुत एवं व्याख्यायते। यथा भुतस्य घटनादित्याहा उच्यते इति भाष्यं। इत्यस्या
स्वभावत एव कामेषु यथादिषु प्राप्तेषु आयुर्दिद्वयं बलवर्थादिषु स्वजननेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परि
पातकतो दुःखहेतुषु २४ अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः श्रतो न ता न प्रहासता न वेदोयदो धयिष्यंति तदे
व श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः। तानेव भूतान् रजिना धनि ब्रामर्भनि। देवादिषु निषु भ्राम्यतः ततः पुनः ततः रक्षादिषु
निविशतः यशु काम इति। आयुर्दिद्वयादि काम इति वपुत्र काम इति वाक्यं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेधो युज्यादा प्रवर्त

उत्पत्तौ रहि कामेषु प्राणेषु स्वप्नेनेषु च । आसन्नमनसो मर्त्या आत्मनो जयति तेषु २४ न तान विदुषः स्वार्थं प्राप्य
तदृजिना धुनि दधंयुः । आत्मनस्तेषु तास्तमो विशतो बुधः २५ एवं च वसितं न विद विनायक बुधयः । फलभू-
तिं न सुमिता न वेद स्तावदिति हि २६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुण्येषु फलबुधयः । अग्निमुग्धा धूमता तास्तुला न
न विदति ते २७ श्री

वेत्ता तथा सत्यनासः स्यादिति भावः २५ कथं तर्हि कर्मभासां सदा फलपरतो बदेति तत्राहा एवमिति। व्यवसितं वेदस्यापि
प्रायः। उक्तं मितांश्वन्तरफलप्रदेन नयारमणायां परमफलश्रुतिर्बदेति। कुतस्ते कुबुधयस्तदाह हि यस्माद्देहसा व्यासाद
पस्तधान बदेतीति २६ कुबुधितो प्रपंचयति। कामिन इत्यष्टिः कामिना ब्रह्मयणाः ततो लुब्धाः कृत्स्नकुलाः अतः पुण्ये
ध्वान्तरफलेषु परमफले बुधयः। अत एव अस्मिन्नुपाः अग्निसाध्यं कर्म निवेशेने नुत विवेकाः। नतश्च धर्मतांताः धर्मता
धर्ममार्गे ते येषां ते स्वलोके आत्मतत्वं तपस्यश्रुतिः। कश्चिद्विधा अस्माद्धोरात्येयजात्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चि
त्स्वलोके न प्रतिप्रजानाति अग्निमुद्धरेव धर्मतां तरेति २७ श्रीरामजय रामजय जय राम। सदा शिवाय नमः श्री

कोसोस्वलोः तमाहनेति। हृदि स्थिता ज्ञानं मांस्वलोः। ननु हृदि स्थितं हंकारस्य देजानं त्येव। सत्सं परमात्मानं तु न
 जानन्तीत्याहाय इदं यत्प्रतिरिक्तं जगन्नास्ति नु तत्पत्तदं जगज्जातं तं न जानन्ति हि यस्मात्तु नर्थं कर्मवशात्वंश
 स्पृशन्धीयं पशु हिंसासाधनं वा घेषांते। अतः केवलं असुतपः प्राणं तर्पणपरः। नोहारतमः तेन व्यासाजिबद्धवि
 येषांते यथासंनिहितमपि न जानन्ति तद्वत्। तथा च भ्रूतिः न तं विदाथयुष्माज्जानान्यघुष्मकमतरवत्तव। नोहारणप्रा
 रताजल्योवा सुत पडे क्यत्रासश्चरतीति चेदनात्यर्थं ज्ञानाग्राध्यायजन्तीत्याहनेपरोक्षमस्फुटममनमविज्ञायदेवादीन्यजन्तस्य
 तरेणान्यः स्वमेतमेवाह। हिंसायां मासभक्षणार्थं तस्मै लार्थं वयदिरागः स्यात्तर्हि यत्त एवेत्यभ्यनुज्ञातद्वारापरिसरव्ययनत्वावश्य
 नतेमां गजानंति हृदि स्थितं यदं यतः। उक्थ्य आस्त्रासुत पोयथानाहारवक्षुषः २८ तेमे मन्तमविज्ञायपरोक्षं वि
 षयात्प्रकीर्णं हिंसायां यदिरागः स्यात्तय एव न वादेन। २९ हिंसाविहाराद्या लक्ष्ये पशुभिस्त्वसुरवेद्यया यजते
 देवतायज्ञेऽपि तत्तत्पतान्बलाः ३० स्वमेयमममूलो कर्मसंतेभ्रवणप्रियोऽग्निविहृदिसंक्षयस्य जत्यर्थो न्य
 धावणिक् ३१ रजःसत्त्वतमो निष्ठा रजःसत्त्वतमो जुषः। उपासत इन्द्रमुखा वदेवादीन्यजन्तयेयमां ३२ आराम
 रत्वेन बोदनेत्येवं रूपं यद्यपि नित्यमेवेति कूयोः कामविशेषानुबंधो नास्ति। तथापि कर्मणापि तत्त्वोऽस्ति भ्रूतेः समान्यतः पि
 त्तलो कर्मात्मना स्वेव अंतःकरणशुद्धिर्नामनर्त्तितत्वात् तदुक्तं। नात्मा स्य क्रिया क्व विदुः श्यते नेह कर्हि विद्रायद्यद्विदुः तजं तुस्त न
 त्तामस्य वेष्टितमिति २९ असत्तादेव हिंसाया विहाराः क्रीडा येषां ३० विना ते तिमंदबुधय इत्याह। स्वमेयममिति। अमुपरलोके।
 आग्निषश्चस्मिन्नौ सत्त्वं ननु निधिये विभ्रवा तुल्यात्वा तजंति कर्मसु विनियोजयति। यथा रुश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रदि
 त्थनेन बहुधनं जनेषु यासिधं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टं सवतित इदित्यर्थः। ३१ अंतरजःसत्त्वतमो जुषः कानुरूपानि शरीरे
 वायासते न तु मां यद्येषां दादीनामपि न शरीरमदुपासनमेव तद्वत्। तथापि यथावन्तोपासते भेद इति चेत्तदित्यर्थः ३२ आराम
 र निष्ठास्तरजःसत्त्वतमो

हृदिसंक्लेशेऽप्युक्तं तमेव संक्लेशं दर्शयति। इष्टेति। तस्य भोगस्याते महाशालामहागृहस्त्रुः। ३३ ततः
किमित्यत आह। एवमिति। अतो मत्प्रवणं ब्रह्मा बान्धित्यं संसारिणो भवेतीति भावः ३४ तदेवंप्रवृ
त्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपरत्वं मेवोपसंहरति। वेदा इति। कर्मब्रह्मदेवताकां उविषया इमेव
दाब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मानं संसारीत्येतत्पराः। तत्परत्वा प्रतीतो व फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयोरो

इष्टदेवतायैर्गन्तारं स्यामहेदिवि। तस्यां तद्गृहं तस्यां महाशालामहाकुलाः ३३ एवं पु
ष्टितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणां। मानिनां बान्धित्यं स्तब्धानां मद्गतीं पि नरो बते ३४ वेदा
ब्रह्मात्मविषयास्त्रिंशो उविषया इमे। परोक्षवादादृषयः परोक्षं मम वप्रियं ३५ श्रीराम

वनं परं। श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भेषज्यरो वनमित्युक्तं मेव कारणमनुस्मारयति परोक्षेति। रूषयो मंत्राः।
तद्गृहो वा परोक्षवादाः अतो द्वितीयार्थे प्रतिपादनं पराः तत्पराक्षं ब्रह्म जल्पतं मम प्रियं धामा तत्किमिति या
तः परोक्षमेव मम वप्रिया अयं भावः। धुधांतः करणैर्वतद्गृहं नान्यैरनधिकारिभिः रूधा कर्मत्यागेन
त्रंशप्रसंगादिति ३५ श्रीराम जय राम जय जय राम वं कृते शायनमः वासुदेवाय नमः राम चंद्राय नमः

ननु चेदं शास्त्रे अपि ज्ञेयमित्यादयः किमिति तथा न वर्णयन्ति मां विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं चानेकोपि वेदेत्याशयेनाह। शब्दब्रह्म
नित्यावत्समाप्तिस्वरूपतोऽथ तद्वदुर्विशेषोऽतस्त्वसूक्ष्मं स्वरूपं त्वेति द्विविधं। तत्र सूक्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽदुर्विशेषमित्याह। प्रा
णोऽद्वयमनोमयं प्रथमं प्राणमयं पराख्यं। ततो मनोमयं पश्यत्याख्यं तत इन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तस्य वाक्कव्यं जक्
त्वेन वा। गिन्द्रियप्रधानं तत्र। किं वा अनन्तं पारं। समष्टिप्राणादिभ्यस्तु निर्विशेषस्य ब्रह्मस्य ब्रह्मालोदेशतश्चापरिच्छे
दाद्वा अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह। गंभीरं निरुद्धार्थं। अतो दुर्विगाह्यं प्रतिवेशानहं। तथा च श्रुतिः। चतारि वाक्परिमिता
पदानि तन्निविदुर्ब्राह्मणा ये मनाधिपाः। गुरुत्राणि निहितानि गयन्ति तुरीयवायो मनुष्या वदन्तीति। अयमर्थः।

शब्दब्रह्मसु दुर्ज्ञेयं प्राणोऽद्वयमनोमयं। अनन्तं पारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितं
भस्मा ब्रह्मणाने। तत्रात्किना। भस्तेषु घोषरूपेण विसेष्टेण बलक्षयते ३७ श्रीरामायनमः श्रीराम

वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणिता निपद्यते शायते परंतत्त्वमेभिरिति पदानिरूप्याणि ब्रह्माणि। तानि ब्रह्मार्थं पि
थमनाधिपातदृष्टयः ते विदुर्नान्ये। यतोऽपुहाय देहमध्यप्राणिनिहितानि नेगयन्ति। स्वरूपं न प्रकाशयन्ति यत्तन्नेवलं वाच
तुरीयं वतुर्धनं गंभीरं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति। तन्मपि च द्रव्यं वनतत्त्वतो जानन्ति ३६ तत्र मनाधिभिरेव ज्ञेयं सूक्ष्म
रूपं दर्शयन्ति। मयेति मया तर्कमिणोऽपबृंहितं अधिष्ठितं ज्ञेयं तत्त्वत्वेन परिच्छेदमाहात्म्यं प्रतिपादयन्ति। अधिष्टातृत्वेन चिदात्मि
ना ब्रह्मणेति। अविरुत्तस्यपि नियन्त्रणं दृष्टयन्ति। अनन्तं शक्तिनेति। भस्तेषु सर्वप्राणिषु घोषरूपेण अधिष्ठितं नादस्
पणालक्ष्यते मनाधिभिः। अतः सूक्ष्मत्वेन दर्शने दृष्टातः विसेष्टेणान्तु रिवेति ३७ श्रीराम जय राम जय जय पराशर

ततो वैश्वरूप्यापाहृ हत्याचावडसति प्रकरं सदृशं तन्माहायथेति त्रिभिः हृदयास्त काशाद् मुखान् मुखद्वाराद् उद्गम
ते बहिः प्रकटयति। दाह्यति वेदशयति। आकाशादिति। प्राणः तदुपाधि हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्भगवान् तेन रूपेण ३८
छंदोमयो वेदमूर्तिः स्वतस्त्वमतमयः। ओषवान्। नादेरया दानवान्। मनसा निमित्तं तत्तेन निमित्ततामेव दर्शयति स्पृशा
दीन् वर्णान् रूपयति संकल्पयतीति स्पृशति रूपितेन स्पृशति हणमुपलक्षणं हृदया काशाद् हृत्ती सृजतीति तृतीयश्लोकेनान्व
यः ३९ एहतीति शब्दार्थ व्याख्यानाय विशेषणानि प्राणोपाधेरा काशान्मूलोपाधे चिदात्मावधान् मनसा साधनेन वृह

यथोर्णजातिर्हृदया हर्णमुद्गमते मुखान्। आकाशाद् ओषवान्। प्राणो मनसा स्पृशति रूपिणा ३८ छं
दोमयो मतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः। ओंकाराद् व्यंजितं स्पृशति स्वरैश्चात्सु स्तुतिविना ३९ विवित्रभाषा
विततां छंदोतिः श्रुतुरुत्तरैः। अनंतपास्वृहती सृजत्याक्षिपते स्वयं ४० श्रीरामजय रामजयजय राम

ती वेदलक्षणां सृजति पुनराक्षिपते स्वयमिति। तृतीयश्लोकेनान्वयः। भगवानेव तेन रूपेण छंदोमयो वेदमूर्तिः स्वतस्त्व
मतमयः ओंकाराद् उरः कंठसहस्रपदवीं बहुमार्गां तदेवाह। अनेकपुरुषार्थसाधनवती ओंकाराद् उरः कंठादिसं
गेन व्यंजितैः स्पृशति क्षिपति विना ३० रूपश्चात्र हृत्तः सूक्ष्मोति प्रेतः न त्वकारादिवर्णरूपः तस्य व्यंग्ये दृष्टित्वात् तत्र स्प
र्शात्। दादिपंचवर्णाः स्वरा अकारादयः षोडशोऽप्राणाः शेषसाहा। अंतस्था यैरुत्तराः विवित्रातिर्विदिक्ता विवित्रभाषाति
विततां यथोत्तरं वत्तारिन्वार्थक्षराणि उत्तराणि अधिष्ठानियेषात्तैः छंदोतिरूपलक्षिता एव मनंतपास्वृहती सृजति स्व
यमेवाक्षिपते उपसंहरति ४० श्रीरामजय रामजयजय राम वासुदेवाय नमः श्रविदव्यासाय नमः सदाशिवश्री

तेषु कृतिषु च दं सिद्धं यति गायत्रीति तत्र तत्र विंशत्यक्षरा गायत्री। ततश्चतुरक्षरं च धोऽपि गायत्रीति छंदः।
 सिञ्जं क्षरा उल्लिख्य एवं सर्वाणि चतुरक्षराणि छंदः सिञ्जं सृष्टिः अति जगती अति विराडित्यर्थः। एतैः छं
 दोस्मिन् रूपलाक्षेणोर्वेषो वाच्यः अतो बृहत्यापि सा कल्पेन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयेत्युक्तं ४१ अथ तोपि दुर्ज्ञेयं
 माह। विमिति। कर्म क्रांते विधवा क्यैः किं विधत्ते देवता क्रांते च वा क्यैः किं मावृष्टे प्रकाशयति। ज्ञान क्रांते च विमन्
 धा विबुल्येन निषेधार्थमित्येव मस्याः दयताः स्वयं मतमानाः न्यः कश्चिदपि न वेद ४२ ननु तर्हि विमलं संपादयति
 मा मेव यत्तत् रूपं विधत्ते। मा मेव तत्तदेव नारूपमाप्तिधत्ते न मनः एतद्वा यच्चाक्राशादिप्रपञ्चजानतस्माद्वा एत
 गायत्र्युल्लिख्य नृपैरुहती यं हि रेव ॥ विष्टं जगत्स्यति छंदो ह्यत्यष्ट्यति जगद्विराट् ४१ किं विध
 ते किं मावृष्टे किं मन्त्रं धा विबुल्येन दुस्तस्याहं दयता कना न्यो मद्देव कथं ४२ मां विधत्ते सिधत्ते मां वि
 बुल्योपो ह्येहो एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्था यमाभिः ॥ माया मोत्रमन्त्रांते प्रतिवि
 ध्यप्रसादति ४३ इती श्री भागवत महापुराणे एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥

स्मादात्मन आवाशस्तत्तद्व्यादिना विबुल्यापो ह्येते निराक्रियते न दयता मेव न मनः एतद्वा यच्चाक्राशादिप्रपञ्चजानतस्माद्वा एत
 र्वेयं संक्षेपतः कथयति एतावान् सर्वेषां वेदानां मर्थः तमेव ॥ शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिः ॥ माया मा
 त्रमित्यन्तर्गते नाना स्ति विवनेति प्रतिपद्य प्रसादति विवत्तव्याचरणावति। अयत्तावः यथा मुदुरयो रसः स एव न
 द्विस्तत्तत्ता सुनाना क्रांते आस्वास्वपितथैव प्रणवस्येयोथः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारस्तानां सर्ववेदका उच्चारणानाम्
 पिसंगच्छते नान्यदिति। विममुक्तः स्वतः सर्ववेदकस्त्ववेदविदा स्वपरज्ञानदाता यस्तं वेदो गुरुमाभर ४३ इति एकादशविंशः ॥

हविरोतल संख्यानामा विशेषविधो व्यते। पुं प्रहृत्यो विवेकश्च नृणां त्वविधादिवा तदेव वेदानां प्रवृत्तिपरसं निरा
रुपमेव परसं विणीतं सन्निवमोक्षपरत्वे पितदवांतरविवादाः। तथा हि। केचित्तल संख्या सुविवदन्ते तत्रापि वस्तुार्थ
सदसत्वे आश्रयतत्वे ये कलना नानादिषु। तत्र विं सत्यमिति जिज्ञासया दृष्टान्ति कृताति। रविभिरागमे बुबहधा संख्या।
तानि तेषु कृत्तियुक्तानां न्यर्थः। भगवन् तानुवा द सर्वं कंबहधा संख्या न प्रपंचयति। नवेति विभिः स्वता वदेष्टु विंशति
तलान्याह तानि वचयं शुभुमशुभतवतः १२ एतावती नो भोवा एतावत्तनानाहमित्यर्थः यदि वक्ष्याय त्रयो जनमांसे

आठ भवडवाव। कृत्तितलानि विंशे संख्याता नृधितिः प्रभो। नवैकादशपंच त्रिण्याह तमिह शुभम १
केचित् विंशति प्राहुरपरे पंच विंशति। सप्तैवेन वषट् विंशतार्येकादशापर २ केचित्सप्तदशा प्राहः पीड
शौके त्रयोदशा एतौ बलं हि संख्यानामप्योयहि वक्ष्या। गायंति एधुगायुषा। अदि नो वक्तुमर्हसि ३
आभगवानुवाच। युक्तं वसंति सर्ववभाषंते ब्राह्मणाय धामायां मदीयामुद्रा वदतां किनु दुर्घट
४ नैतदेव यथाह तं पदहं वसित्तथा। एवं विवतां हे तुं श ॥ कयोमे दुरत्यया ५ श्रीगणेशाय नमः

प्रत्येव गायंति। आयुष्मजित्यमर्ते ३ विवक्षात्ते देन सर्वं युक्तमेव मायया वक्तिं नाम न युक्तमित्याह। युक्तमिति यथा ब्राह्म
णाः। तां पतेन युक्तं वनवस्तु तयास्मात्संति सर्वं तर्जतानि सर्वाणि तलानि किं वा। मायामिति असत्त्वेपि मायाश्रयता
तु घटत एवेत्यर्थः। उद्रास्त्याहृत्या न हि मरा विजलपरिमाणादि विवादे किं विदुर्घटितमिव भवति ४ ननु यदि सर्वमपि
युक्तं कुतो विवादः। यदि वमाये बालं वने। कुतो हे तुं प्रति विवादः। तत्राहाने तदिति हेतुं प्रति वचिवदमाना नमिदा
या दुरतिक्रमाः शक्तयः सहाद्या अंतःकरणे रतिविशेषरूपेण परिणता एव हतु रित्यर्थः ५ आशमजय जय रामश्री

कथं तर्हि पंचविंशतिपक्षः तत्राह। पुरुषेति वैलक्षण्यं विद्वद्दशतुनास्ति द्वयोरपि विद्वत्पत्नान्। अनस्तयोरत्यंतम
 न्यत्कल्पनाश्रयाणां यथा। एवं पंचविंशतिपक्षप्रतिरिक्त्यर्थः। ननु वमपीश्वरप्रसोक्तं ज्ञानस्य एव काय
 स द्वयमपि न दत्ते। अत आह। ज्ञानवन्ति। सत्तु गुणरतिता तदंतर्गतमित्यर्थः ११ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृते
 गुणस्याह। अत आह। प्रकृतिरिति। गुणसाम्ये हि प्रकृतिः। अतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव नत्वा मनी जीवस्य अ
 त्ज्ञानस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वा नुपपत्तेः १२ अतः सत्सत्त्वमयज्ञानं प्रकृते गुण इति पूर्वोक्तं वाच्यं
 न तु तन्निवर्त्य कर्मवाज्ञानवत्तत्वांतरस्याह। नरजः कर्मरजसो रतिः। अज्ञानवत्तमसः अतः कर्मज्ञानयो जस्त

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमप्युच्यते। तदन्यकल्पनापार्थक्यज्ञानं व प्रकृते गुणः ११ प्रकृति
 गुणसाम्ये व प्रकृते जीवने गुणाः सत्त्व रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यत हेतवः १२ सत्त्वज्ञानरजः
 कर्म तमो ज्ञानमिहोच्यते। गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव १३ पुरुषः प्रकृतिर्यत्कर्म
 हंकारो नभो निलः। ज्योतिरायः क्षिति रितितत्त्वा न्युक्तानि मेनव १४ श्रीराम जय राम जय राम

माद्वारा प्रकृतवेवांतर्भाव इति भावः। तथापि बालस्वभावयोस्तत्त्वांतरता स्याद न गुणानां व्यतिकरो यस्मात्सर्
 श्वर एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रमंतर्भवमेव। तस्य सर्वशक्तिमेत्वा तदेव ज्ञानादीनां यथा यथा मतं भीतिना
 पक्षद्वयपितृवृत्तिः। एतच्च पक्षांतरं अपि ज्ञेयं १३ स्वमते तु गुणानामिगमाया यित्वा प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः
 अतो गुणास्त्रिगुणितत्त्वानि अपराणि पंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि दृश्यन्ति पुरुष इति
 सार्धं द्वाभ्यां। यत्कर्म महत्त्वं। नभ आदीनि तन्मात्राणि मेनवा १४ श्रीराम जय राम जय राम श्रीसदाशिव

एकादशदशीयति। श्रेष्ठमिति। दशी नवशः। ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि पंच। बागादिपादं तानि द्वंद्वे स्येनोक्ता
निबन्धादिभ्योऽप्येति। क्रमोक्तिः क्रमेन्द्रियाणि पंच। उभयं उभयात्मकमनः अग्रे उभय एवमेतान्येकादशी
पंचदशीयति। शब्दरति। शब्दादा निविषेयतया परिणतानि पंच महाभूतानि। अनुगत्यादि। भिस्तत्वाधिक्यपक्षत्र
ये विस्था नूनेत्याह। गतानि। गतिश्च कृत्स्नश्च। उल्लसगोचरं शिल्प्यं च तानि क्रमोयतनानां क्रमेन्द्रियाणां सिद्धयः प्रका
शिनतत्वांतराणीत्यर्थः १६ तदेवमत्र येन स संख्याभेदं निरूपयति विवक्षया गायंतीति यत्पृथं तन्मततास्यर्थे

भोत्रं स गृहीतं प्राणो जेहेति ज्ञानशक्तयः। बाक्पाण्युपस्थापयं। अधिः क्रमोपयोगेभयं मनः १५
शब्दस्य गौरीसंगं धोरुयवेत्यर्थं ज्ञातयः। गत्युक्तुसर्गाशिल्प्यानि क्रमोयतनसिद्धयः १६ स
ति गौरी प्रकृत्यस्य कार्यकारणरूपिणी। सत्तादिति गुणैर्धत्ते पुरुषो यत्कुरुते १७ व्यक्तादयो
विबुधीणा धातवः पुरुषेक्षयो। उच्चवीर्यः सृजं त्यं उंसहताः प्रकृतेर्वलाव १८ श्रीराम

शीयति। सर्गादाविति। कार्योणिषोडशवि कूराः कारणानि महदादीनि सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिः अस्य वि
भस्यसर्गादौ गुणैः सृज्यता धवस्ता धत्तउपादानकारणरूपतां पुरुषस्तु अयत्तः अपरिणामानि
मितप्रकृतेः केवलमाक्षत। अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषोऽस्ति न इति १७ तदेव रक्षस्य कार्यस्य तदंत
र्भा वमसि प्रत्याह। व्यक्तादय इति व्यक्तादयो महदादयः। प्रकृतेरुसन्नाये धातवस्ते विबुधीणाः पुरुषे
क्षणा लब्धवीर्यः संहताः अंते सृजंति। प्रकृतेर्वलाव। तामाश्रित्येत्यर्थः १८ श्रीराम जयराम जय जयराम

एवं स्वमतं उपसंहृत्य मतांतरेष्वपि सामान्यतो निरूपितं घटनां विशेषतः सत्तास्य र्थोद्गीर्णयति। सप्तैवेति। ज्ञानं जानातीति द्रष्टा
जीवः। उभयोर्द्रष्टृद्वययोराधार आत्मावेति। समुत्तमप्रकृत्या दीनां कुर्यात्त्वेन रवादिष्वनर्थावयः। उत्तरपात्रे तर्थावयमाह। ततः
तेभ्यः सप्तभ्यः देहेन्द्रियासवः १९ कार्याणि जायन्ते षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतानि तर्थावयजीवस्य च परमात्मानं तर्थावमाह। तैर्यु
क्त इति २० अत्रैव आत्मनो जातानि जातानां सहचरानि तत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह। तैरिति। अवयविनः कार्यस्य २१ भूतानि
यमात्राणि चन्द्रिद्याणि च यवम। एकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः २२ आत्मैव संकल्पयन् मन उच्यते। त्रयोदशयक्षो भूतानि

सप्तैव धातव इति तत्रार्थः। पंचरवादयः। ज्ञानमात्रोक्त्या आधारस्ततो देहेन्द्रियासवः १९ षडित्यत्रापि भूतानि
पंच षष्ठपरः पुमान्। तैर्युक्त आत्मसंज्ञैः सष्टे दसमुपाविशत्। २० वत्तार्येवेति तत्रापि तेज आयो न्मात्म
नः। जातानि तैरिदं जातजन्मा च यविनः स्वन्तु। २१ संख्याने सप्तदशे भूतमात्रेन्द्रियाणि च। पंच यवैक मन
स आत्मा सप्तदशः स्मृतः। २२ तद्भूतो दश संख्याने आत्मैव मन उच्यते। भूतैरेन्द्रियाणि पंचैव मन आत्मा
त्रयोदश। २३ एकादश तन्मात्रासौ महाभूतैरेन्द्रियाणि च। अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषश्च न वेत्यर्थः २४ आ

तन्मात्रैरेकादशानि पंचैव। चन्द्रिद्याणि च तत्प्रकृतांशानि पंचैव मनश्चैकमिन्द्रियादिष्टात् आत्मा च द्विविधः। एवं त्रयोदश।
पंचविंशति पक्षे महादयोः पंचरवादयः। एकादशेन्द्रियाणि आत्मावेति। षड्विंशति पक्षे कालः परमात्मा वा अधिकः
पंचभूतानि पंचैरेन्द्रियाणि। २३ एकादश पक्षे पंचभूतानि पंचैरेन्द्रियाणि जावमनसो रात्मा तर्थावैतान्येवैकादशानि
वयक्षौ अष्टप्रकृतयः पुरुषश्च विचारणामंतर्भावः २४ श्रीराम जय राम जय जय राम वेदं दृशाय नमः श्री।

उपसंहरति

इतीति। इति। एति। प्रकृपैः प्रकृतिः पुरुषभेदस्तापनायेत्यर्थः २४ तत्र एछति। प्रकृतिरिति। आत्मना जडा जड
स्वभावेन विलक्षणो अन्योन्यापाश्रयात्। परस्परपरिहारेण प्रतीतेरित्यर्थः २५ तदेव व्यनक्ति। प्रकृतौ तस्य
ये देहे प्रकृतिश्चात्मनितेन विना तस्या अप्रतीतेः। अहमित्यभेदप्रतीतेन देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः। इति
वर्तमानं संशयं। नयेन युक्त्या नै पुणं प्रा विण्यं येषां तैः २६ अहंसी सुक्तं। तत्र हेतुमाहा हियस्मात्। ततः तस्य
सादा देव अत्र ज्ञाने प्रमोषः। तत्राः श्रुते शक्तिः। माया तः ननु च स्वप्रकाशात्मनः कथं ज्ञान प्रमोषः ज्ञानदानेन त

इति नाना प्रसंख्या नंतवानां विस्तिः कृतं। सर्वे न्यायं पु किमत्रा दिदुषां किमशोत्तनं २४ उध
वउवाच। प्रकृतिः पुरुषश्चाभौ यद्यथात्मविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात् कृणुद्वयतेन सिदानयोः २५
प्रकृतौ लक्ष्यते। आत्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि। एवं मे पुंडरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि। छेतुर्महसि सर्वज्ञं ब
नोत्तिर्नयने पुणः २६ ततो ज्ञान हि ज्ञावानां प्रमोषस्तेन शक्तिः। तमेव सात्ममायाया गतिं वेच्छु नवा
परः २७ श्रीभगवानुवाच। प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषवर्षभ। एष वै कारिकः सर्गो गुणव्यतिक्
धा राजकः २८ ममो गमाया गुणान् यन्ने के विकल्पबुधो धगुणे विधत्ते वै कारिकस्त्रि विधो ध्यात्ममेकम

समोषे वा मम किं प्रयोजनं। तत्राह। तमेवेति २७ विकारा विकाराभ्यां नाना तै क ताभ्यां सापेक्ष निरपेक्षाभ्यां प्रकाशा
भ्यां वात्मतभेदं वक्तुमाहा प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पोऽस्य तभेद एव कृत इत्यपेक्षाया प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघात
स्या विकारित्वं तावद्दर्शयति। एष इति इत्याभ्यां। एष सर्गः सज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वै कारिकः विकारवाक्य
अत्र हेतुः गुणव्यतिक्कारात्मकः गुणाक्षोभस्ततः २८ नानात्वं माह ममेति। विकल्पो भेदतदुद्भावा अनेकधात्वं प्रयं

प्रकाशा

ययति विकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलनमार्गिणा तावति
विधः त्रिविधमिवाह। अथात्ममिति एकैकं २९

तानिरूपाणि दर्शयति। इदं अध्यात्मरूपं अभिमतं। अत्ररं प्रवृत्तगोलेन प्रविष्टं अर्कं वपुः अंशोधिदैवमिति। सा
 पक्षप्रकाशतामाह। परस्परमिति। बहुवारं प्रकाशयते तदन्यथा नुपपत्त्यावशस्तत्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यातदधि
 श्वातदेवता। ततः शब्दः प्रवृत्तिस्तत्तोरूपज्ञानमित्येवमेतत्रयं परस्परं सिध्यति। अत्ररं प्रवृत्तिविशेषणयाव
 त्यमाह दृष्टान्तोपयोगितया। यस्तुरवे ओकाशे अर्कवर्तते मंडलात्मा सतु स्वतः सिध्यति बहुविषयहेपि प्राप्ते
 योग्यपक्षाभावात् प्राप्तेण स्वतः इत्युक्तं रदानां मात्मनो विकारित्वा यथावेन भेदमाहायत्रयस्मादात्मा एषामध्या

दशपमार्गैव पुरश्चरं परस्परं सिध्यति यः स्वतः स्वे। आत्मा यदेषामपरोपआघः स्वयानुभूत्या
 स्थितः सिध्यति सिध्यति ३०। एवं तगादिश्रवणादिवहुर्जिहादिनासादिबुद्धिपुक्तं ३१। अस्मिन् ३२
 योसौ गुणधो भवति विकारः प्रधानमलम्भतः प्रसूतः अहंविदोहोहविकल्पहेतुवैकारिकजायते इत्यर्थः

मादनामाघः कारणं अतएव एकरूपः अस्मिन् अतस्मादेते यो परोत्तिनः स्वप्रकाशतादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतः सिध्यति प्रकाशे
 न अस्मिन् अतस्मात्परस्परं प्रकाशज्ञानमाविप्रकाशः सर्वेषामपि सामान्यतः अत्र प्रकाशविषयताया अतएव तस्य स्व
 प्रकाशसिद्धिर्विदुषिदं शिंतत्रैविध्यमिदियां तद्व्यतिदिशति। एवमिति। यथा बहु। एवं तगादीत्यर्थः। ननु स्वरीवायुरिति। अत्र
 णांशो दिशति। जिह्वारसोवरुणरिति। नासागोष्ठीनादिति। त्रितनपुक्तमतः करणांतरमपि तत्र विनैवेतयितव्यं वासुदेव इति
 मनोमंत्यं वदति। बुद्धिर्विषयप्रत्यक्षति। हंकारो हं कर्तव्यं तद्वद्व्येवं विविधं इत्यर्थः ३१। ननु पुनरपि वैतथ्यं मात्रमेवाहं विवि
 धप्रपंचव्यतिरिक्तात्मा प्राप्तिस्तु कुतः स्यात्। अहंकारनिवृत्त्या तत्कुतः त्रिविविक्त्यनिरूप्येयं स्यात्। योसौ अहं अहंकार
 तमेवाहं गुणधो भवति करणतत्तथा तत्परमेश्वरात्कालाद्वा निमित्तात् प्राधानं मलमुपदानयस्य तस्मान्न हतः प्रसूतः विकारः सतिर

ध

उपर

त्रैविध्यमहमयस्य हेतुविनः तस्मिन् गता विकारिव इति ३२
 विकल्पस्य

कः
 ॥ ३० ॥
 ३

ततः किं अत्र आह विषयेति । कुर्मोपि स्थापितं देवादिदेहेषु स्यंताभिनिवेशेन आत्मानं सर्वदेहे पुनर्मानेन स्मरेत्तु
 तियद्वैतव्याप्तनादेहाभिनिवेशेन कथं शोको देवादिदेहाभिनिवेशेन बाहर्षतर्षादेहेतोः सर्वदेहे अत्यंतविस्मृतिः अह
 कारनिवृत्तिः स्तदाभिमानिनोर्जितो जीवरूपस्य रुच्येन तनुदेहवद्वादीः जन्मतुविषयस्य आत्मतया स्वीकृतिं अभिमानं प्र
 हः न तु देहवदुत्पत्तिं नवपुत्रादिदेहवत्प्राप्यति शायमात्रेण किंतु सर्वभावेन अभेदेन । अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणेद
 शांतद्वयप्रधास्य प्रथमनारथस्यार्थः ३९ दृष्टान्तो विवृणोति स्वप्रमितिं तत्र वर्तमाने स्वभावाद्भवति अथर्वमेवेति वा

विषयाभिनिवेशेन आत्मानं यस्मिन् स्मरेत्तु नः ॥ जन्तोर्वै कस्य विदेतो मृत्युरस्यंतविस्मृतिः ३८ जन्मनात्मतया पुं
 सः सर्वभावेन भरिदा विषयस्वीकृतिं प्राहर्षथास्वप्नमनोरथः ३९ स्यं ममनारथविधेया कर्तुं न स्मरस्य सो ॥
 तत्र प्रथमिवात्मनमप्रवेयानुपश्यति ४० इन्द्रियाय न स एव देवे विध्यं भाति वस्तुनि ॥ वेदिरंताभिदाहेतुर्जना
 सज्जनस्य ध्या ४१ नित्यदा प्रगभताभिभवति न भवति वा ॥ कालनालक्ष्यवगेन सूक्ष्मत्वात् तन्मदृश्यते ४२

नयः ॥ पूर्वोक्तमप्यात्मानमसर्वमद्यजातमिव पश्यतीत्यर्थः ४० उपसंहरति इन्द्रियाणां प्रथममनः तस्य देहांतराभिनिवेशेन
 यास्तुः उत्पत्तिस्तथा वस्तुनि आत्मनि तदभिमानेन देवे विध्यं तममध्यमजीवने असद्वभातीत्यनयः एवोक्त आत्मा बाह्य
 भयंतरसे देहेतुमभवति वा विषयान् अंतरान् सुखादोभयपश्यतीत्यर्थः यथा जने जीवस्वप्नवद्देहो असतो जनान् देहावकु
 र्वन् पश्यन् बहुरूपेणानि तद्वद्रायकारदेवे विध्यं अध्यात्मादिरूपं भाति असज्जनस्य ३९ पुत्रोपादकः जनः पिता स्वयं सामो
 पि पुत्राभिमानस्तदरिमित्रादिषु यथा भेदे तु भवति तद्वदिति अन्यतु समान ४१ तदेवं लोकप्रसिद्धो जन्ममृत्युजिरूपस्य
 क्षमावैचित्तैवेरण्याय निरूपयति । नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि उत्पद्यन्ते न रंति वदो लस्याति सूक्ष्मात्वात् कृतं भवनमस
 नवाविवेकिस्तिर्नालक्ष्यते ४२ श्रीराम

सत्त्वोर्जन्ममरणयोस्तानेकारणमेतद्वेत्तु सद्यमेव तयोः कुतश्च शङ्क्यानुमानेन साधयति। अविषां परिमा
 णादिभिः स्त्रोतसागत्यादिभिः फलानां रूपादिभिर्यथा वस्तुविशेषाः कृताः कालेनेति प्रवक्ष्यानुषंगः। आदि
 शब्देन ज्ञेयं क्वामैकालादीनामुपादयेत्। विमतं प्रतिक्षणात्पति विनाशवत्। अवस्थापेदवस्थादीपः। च
 लादिबहिर्यनुमानं ४३ कथं तर्हि प्रत्याप्तिता तदेव सादृश्यावलंबिनीत्याह। सोयमिति। सादृश्यादविषा
 मेव यथा सोयं दीप इति प्रत्यक्षिणायथा वस्तुतसा प्रवाहजलानामेव तदिदं जलमिति स्थित्या सोयं पुमानिति
 यथा विषां स्त्रोतसां व फलानां वा वनस्पतेः। तथैव सर्वभूतानां वयो वस्तुदयः कृताः ४३ सोयं दीपो
 विषां यद्वत् स्त्रोतसां तदिदं जलं। सोयं पुमानिति नृणां मृगादीर्मृषा युषां ४४ मास्ये स्वर्गमर्षी जे
 न जायते सोप्ययं पुमान्। ध्रियते वामरात्रां तायथा मिदीस्संयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मा निबाल्य
 कोमारयो वनं ॥ वयोमध्यं जरा मृत्यु रित्यवस्थास्तनो नैव ४६ श्रीराम जय राम जय जय राम श्री
 धार्मिकान्तर्यामिणां बहूनां शरीरिणां मृषावर्धमा पुयेषामेव विनिर्वातेषां भवति ४७ ननु कथं देहाद्या सवतः
 सः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यवस्था न हि दृष्टे दृष्टस्य पुरुषभेदेन सत्त्वप्रसहं वेतिना ३ अतस्यापि वस्तुन
 स्तदभावादित्याह। मय्यस्य नैव। मनः कर्मणा बीजभूतेन सोपि अजोपि पुमान् जायते ध्रियते व। किंतु अयं भ्रां त्या
 अजन्मापि जायत इव अमरोपि ध्रियत इव यथा महाभूततज्जो रूपोऽग्निराकृत्यां तमवस्थितोऽपि दारुणयोगावियोगाभ्या
 जन्मनाशो प्राप्नोति तद्वत् ४५ सिद्धवत्कृत्यान्ना वयो वस्तुः प्रपंचयति। निषेको नरप्रेवेशः। गर्भस्तमध्यो रक्षिः

वीर्यं अयं यथा देहो देहमाश्रयेत्। कोऽत्राश्रय इत्यर्थः। ततो यो वनमायव ४६
 वस्तु रिशतः। ततो वयोमध्यमाश्रय इत्यर्थः। ततो यो वनमायव ४६

क

देहसंबधात्तन्मरणादीनीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति। एतादृति हि स्फुटं। अयस्य देहस्य तनूः अवस्थाः
 णसंगादप्रकृत्यविवेकादकाश्चिसरमभरानुगृहीतः। कथं जहाति अवस्थां बतौ देहस्य दृष्टानां वस्तुत्वानिति वि
 चेतानेन ४७ ननु तदा नोपलक्षितत्वेन जन्ममरणावाद्देहो न दृश्यते। अत्राह। आप्नन्निति पितृ देहस्यार्धदेहि
 कुर्वताप्ययदर्शनात्पुत्रो देहस्य वजातकर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स देहस्यापि भवाप्ययावन्नुमेया एवं बहव्य
 त्वे सति भवाप्ययावता वस्तुना देहानामपि शोद्ध्य इयलक्षणः भवाप्ययधर्मको न भवति ४८ एते एव दृष्टानेन

त

एतामनोरमयी स न्यस्वावाववास्तनूः। गुणसंगादुपादते क्वचिद्विज्ञातिव ४७ आप्नन्नः पितृपुत्रा
 भ्यामनुमेये भवाप्ययावता भवाप्ययवस्तुनामपि शोद्ध्य इयलक्षणः ४८ तरो वी जविपादाभ्यां येषि दृष्टं व
 न्यसंयमौ। तरो विलक्षणोद्ध्य एवं दृष्टानेनोऽप्य ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविध्या बुधः पुमाव। त्वेन
 स्पर्शसंक्रुः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्संगादृष्टी नृदेवानुरजसा सुरमानुपाकात्मसाभरतित्येवं
 विना यतिर्मभिः ५१ न्यतो गायतः परम्यधेवानुक्रोति तान्। एवं बुधिगणान्यप्यत्र नाहोप्यनुक्रयते ५२

स्पष्टयति। तरो रितितरुशब्देनोद्दिष्टमात्रेण लक्षणं फलं पातं तस्य प्रीत्या देहस्यार्थः यदा तरोरेवान्यः परिणामेति विपादः
 बीजात्तन्माविपादासंयमेनात्रा वद्विद्वान्नरुस्त्वामी स विद्वान् पितरो विलक्षणे दृष्टा एव तने दृष्टानेनः एधक् ४९ अ
 विवद्विनः संसारं प्रपन्नयति प्रकृते रितियं वभिः। त्वेन तत्त्वतो विविच्यत दृष्ट्या स्पर्शसंक्रुः तिव ५० गुणभेदेन वि विषयेषु
 विधे तत्रापि तत्तारतम्येनैकैकत्र द्विविधं संसारमाहासत्वेति ५१ न च कर्तुरात्मनः कृतकर्मसिद्धिमणोत्तवाह न्यतो गायता
 जनान्मर्यपन्नानुक्रोति तदुत्तरतालादिगतिं शृंगाररूपादिदसंबमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः अनुक्रयं तगुणैर्बलादित्यर्थः ५२

विषयेषु

अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मा इह रिस्फुरन्ति इति तं उपाधिधर्माभ्योपहितेन भासन्तस्य च दृष्टान्तमाह यथा भस्मे
 तितारस्य स्वरबोधावन्तरवदृश्यन्ते। जले प्रतिबिम्बिता वस्तुवत्तादृशेति विषयया तदेकमनसा परिकल्पिता एव
 तेषु विषयेषु लाज्ययादयो गुणानवस्तुनः सन्ति अतो जले निबन्धन एव संसारस्य भिन्नेन्द्रियाहङ्गगुणायासेवमा
 सन्तस्य च दृष्टान्तमाह। बभूवुषति। ५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्त इत्यत्राह। यथेति। यथा एताः प्रसिद्धा मनोर

यथा भस्मा प्रबलता तरवोपि बलादिव। बभूवुषात्त्राम्यमाणेन दृश्यते च मतीवत्। ५३ यथा मनोर
 थधियो विषयानुभवो मया। स्वप्रदृष्टाश्च दृष्टाहन्तथा संसार आत्मनः ५४ अर्थेऽपि विद्यमानेऽपि संस
 तिर्न निवर्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेन र्थागमो यथा ५५ तस्मादुभयमाभुद्वे विषयानसद्विषयेः।
 आत्मा ग्रहणनिर्भाति पश्य वै कल्पितं धर्मं ५६ क्षिप्तो बभूवुषा नितो स हिः प्रलब्धोऽपि नो यथा। ततोऽतः स नि
 र्हासोऽवस्थायापरिहासितः। ५७ निष्ठितोऽस्मिन्निर्वाणैर्बहुभेदं प्रकल्पितः। शेषस्वप्नः सङ्गत आत्मनः
 मानमुपरेद ५८

पथियः स्वप्रदृष्टाश्च विषयानुभवाय धारणा एव मा मनोऽपि विषयानुभवः संसारो मया। ५९ ननु यदि ज्ञातं तर्हि
 किं निवृत्तिश्चेन्न ज्ञातं तर्हि। अर्थेऽपि तस्मात्तन्मनः ५५ अनेन तोगाद्यमो न कर्तव्य इत्याह। तस्मादिति। ५६ दुःखप्रतीकारा
 यममपि परित्यज्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव्यमित्याह। क्षिप्त इति दृष्ट्या। क्षिप्त आक्षिप्तः नुवृत्तिर्वा। प्रलब्धोऽपि न सितः ५७
 निष्ठितः निष्ठितः विषयीकृतः सत्त्वितः सत्त्वनादीकृतः प्रकल्पितः परमेश्वरनिष्ठः सत्त्वितः विषयः पितृकुलः दृष्ट्या सापि ५८
 एवंतदुक्तं यथा बुध्येयं तथानः सर्वावप्रतिबद्धा। तस्मिन् निरन्तरं तद्विदुषामपि आसाहः कृतमतिक्रमं अपराधं सुदुःसहमन्य इत्यनयः ५९

६ उभयवत्ताव। यथैव मनुबुध्येयं वदन् वदतो वरः। सुदुःसहमिर्ममये आत्मनो सदतिक्रमं ५९

या

10

71

अमरप्रार्थ्य तो दर्शयन्नाह। स्वर्गेति। लोके देहे। अनुषज्जेते जास त्किं नु कर्त २३ उपयोमनुष्ययत्तत्रमप सयार्देव
ताः। देवापि तत्तत्तातरेषु। तातयः। सगोत्रावांश्वाविवाहादिनासंबन्धाः। तान् अन्योश्च भागिनः। भागार्हं नृणां
न च असंक्षिप्य अन्नादिभिरसंतर्प्य २४ एवं विभूषयान्नप्यमान आहव्यार्थं यार्थं हयाप्रमत्तस्य मम विनादि
गतमिति शेषः। येन चितादिना कुशला विवेकिनः सिध्यन्ति मुच्यन्ते। अरुः रुधः २५ अन्यमपि संदर्शय

स्वर्गोपवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोके मिमं पुमान्। इविणे को नु सज्जेत मर्त्येनार्थस्य धामनि २३ देवर्षि
पितृभूतानि ताता बंधूंश्च भागिनः। असंविभूषयान्नप्यमान यक्षवितः पतत्यधः २४ यार्थं यार्थं हयावि
त्तं प्रमत्तं स्यवयो बलं। कुशला येन सिध्यन्ति अरुः किं नु साधयेत् २५ कस्मात्सं किं रयते विद्वान् यार्थं या
र्थं हयसत्तत्रा न स्य विना ययन्नलोको यं सुविमोहितः २६ किं धने धनं देव किं नृमि नो काम देह त। मृत्युना
यं धनस्य कर्म सिर्वात जन्मदेः २७ नूनमेभगवांस्तु हः सर्वदेवमयो हरिः। येन जातो दशमेता विवेदः आत्म
नः पुनः २८ सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्ये गमात्मनः। अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थं यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि २९
तत्र मामनुमोदरन् देवाः स्त्रिभुवनेभ्यः। मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं रवद्वर्गः समसाधयेत् ३० श्रीरामश्चिन्

ति। कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संकिं रयति। कारणं संभावयति। कस्य विदिति २६ ननु नायं मोहितः किं रयति किं तु धनमि
ति भोगादि विविक्षया अत आह। किं धने धिति। उत पुनरपि २७ इदानीं संपन्नविवेकः सदैव आह। कर्मा मिति वि सिः येन प्री
तेनात्मनः पुनरुपा निवेदध्वमवति स हरिर्मर्त्यं न प्रीतो जात इति। २८ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यया लं जेय्यामिय
दि स्यात्कालावशेषस्तर्ह्योत्मन्येव सिधस्तु २९ स नृज खिलस्वार्थं धर्मादिसाधने अप्रमत्तः स नृ २९ अनुमोदरन् अनुग

लं ननु देवमनुमोदरन् देवाः स्त्रिभुवनेभ्यः। मुहूर्तेन ब्रह्मलोकं रवद्वर्गः समसाधयेत् ३० श्रीरामश्चिन्

अभिप्रेत्य निश्चित्य आबन्धः अवन्ति देवभावः। हृदयं यथीन्द्र अहंकारममद्वारम् ३१ असंगः आसक्तिरन्यः अ
 लक्षितः श्रेष्ठमद्योतयन् ३२ प्रवयसंरुहो अवधूतमालिनः पर्यभवन् अवमन्तिरे। हेतुद्वयपरिततिः। तिरस्का
 रः। ३३ परिभावा नेव दर्शयति। केविदितिसमाप्तिः। भो भगवन् गृहणेति दर्शितानि संतितानि प्रदाय वपुन आदुः ३४

श्री भगवानुवाच। प्रत्यक्षे त्यमनसा ह्यवन्त्यो दिजसतमः। उन्मुय हृदयं यथीन्द्रांतेति शूरभूमुक्तिः ३१
 सबारमहीमेनां संयतात्मद्वियानिकः। भिक्षार्थेन गयामानसंगोलक्षितो विराट् ३२ तं वै प्रवयसंभि
 क्षुमवधूतमसः प्रजाः दृष्ट्वा पर्यभवन् अवधूतमालिनः परिततिः। ३३ केवित्रिवेणं जयहेतुपात्रं कुमं
 उलुं। पाठवे के शस्त्रं वक्रं धांवीराधि के वन। प्रदाय वपुनस्तानि दर्शितानि आदुर्मुनेः ३४ अन्नं न भक्ष
 सं पन्नं भुजानस्य स रित्तं। स्त्रयंति वपापिष्ठाः। वत्स्यस्य वमधुनि ३५ यत वा वं वा वयं तितादयं
 तिनवन्ति वेदा। तर्जयंत्यपरे वाग्मिः स्तेनो यमिति वादिनः ३६ वध्मन्ति रज्ज्वातो वनिवृध्यतां वध्यतामिति।
 क्षिपंत्येव ज्ञानं त एष धर्मधजः राठः। क्षीणविनश्रमो रतिमग्रही स्वजनो हितः ३७ अहो एष महासा
 रोधमिमानि रिरादिवा। मौनेन साधयत्यर्थं वक्रवदृढनिश्चयः ३८ इत्येव विरुसं त्येन मेरे दुर्गतयंति वा
 तं व वधुर्निरुधुयथा क्रीडन किं दिजं ३९ एव संभौ तिकं डुखं वै विरुं देहि वयं सोक्त्यमात्मनो दिष्टं

अन्ये ह्यत्रयंति। मूर्धनि वृष्टा वन्ति यत्क्रेणास्ते प्राणां प्रक्षिपन्ति ३५। क्षिपन्ति निन्दन्ति। निन्दामेवाह। एष धर्मधजः त्रिदुलि
 गोप्यं शोको लोकवन्धकः ३६ न देवाः। क्षीणविनश्रमो ३७ महासारः अतिवकी ३८ दुर्गतयंति तदुपर्यधो वायुमुवंति। वक्रं
 शंखलेः निरुधुः। कारायहादिषु दिजं शुकसारिकादियथा ३९ भो त्रिकं दुर्जनादिकृतं। देहि वं जरादिनिमित्तं देवि वंश

जीवी

तो ह्यदिप्रसवः। दिष्टं देवप्रसं ४०

न

धर्मात्मानयतिः परिभूतोपि सावित्री धृतिमास्वायस्वधर्म एव स्थित इमां ब्रह्मणां गाथा मगायत सावित्री ४७
 तिश्च ४८ त्याय याधारय ते मनः प्राणोदियन्त्रियाः योगेनाभ्यासि चारिष्या धृतिः सा या ध सावित्री निस्सृतेः ४९ ता
 मे वा एव राशो दंगे गाथा माहा ॥ नायमिति न या आनापि ग्रहादयः ॥ मनः परं केवलं सुख दुःखयोर्द्वारणं बद्धं तिमन
 सा एव परममिति मनसा भूतोतीत्यादिभूतयः ४२ परिवर्त प्रकाशमेवाहमनस्य सादि गुणानुगुणरतीः सृजति ततश्च
 तेषां गुणेषु भुक्तानि सावित्रीनि रूपाणि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णाः स्तनत्तर्मातुरूपाः सत

परिभूत इमां गाथा मगायत नराधमैः ॥ पातपद्भिः स्वधर्मलो धृति मास्वायसावित्री ४९ द्विज उवाच ॥
 नायं जने मे सुख दुःख हेतुर्न देवता आत्यहर्कर्म कालः ॥ मनः परं कर्मणामभिनाते संसारवक्त्रे परिवर्तयेद्य
 त् ४२ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्तन भुक्तमोषि विलक्षणानि ॥ शुक्तानि कृष्णान्यथ लोहितानि
 तेषु सवर्णाः सृजते सवर्णि ४३ अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्यमो यो मत्सरवड द्विष्ट ॥ मनः
 स्वलिङ्गं परिहृष्यन्नामान् जुषन्निबध्ना गुणसंगतोसौ ४४ श्रीराम जय राम जय राम जय जय राम शिव

यः देवतिर्यङ्ग रादिगतयः ४३ तर्हि मनस एव संसारः स्यान्मात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः ॥ अविद्यया
 मानो ध्यासेनेयमात्मनः संसृतिर्न तु स्वतय तस्तद्वि तस्यैव रस्य सान्निधि ॥ किन्तु न द्वि तो जीवस्यैवेति ॥ तदेतदाह ॥ मन
 सा समीहमानेन सह नियन्त्रेन वर्तमानोपि परमात्मा अनीहः तक्रियासंगरहितः ॥ यतो हिरण्यमयः विद्याशक्ति प्र
 धानः कुतः यतो मत्सरः मम जीवस्य सखा नियन्ता ॥ अतः उत उच्चैर्विबध्ने अतिरोहितज्ञानेन केवलं पर्यतीत्यर्थः ॥ असौ
 पुनर्यजीवः स्वलिङ्गं स्वस्मिनात्मनि लिङ्गयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिहृष्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य
 मनसा गुणैः कर्मभिः संगतः संबधः गुणसंगाद्वाद्मान् जुषन्निबध्नेति ४४ श्रीराम जय राम जय जय पराम श्री

अतोमनेनियत्रहेसर्वं सुतं स्यात् तं विना तु सर्वं व्यर्थं प्रित्याह दानमिति दूषयां स्वधर्मनित्यनैमित्तिकः सद्रुता
न्यत्रादत्र्युपवासादानि। अन्यानि वयावन्ति कर्माणि। एते सर्वे उपायामनोनिग्रहलक्षणः अतोनिष्ठाफलं ये वा
ते तथा। ननु श्रुतांगत्वे तेषां प्रसिद्धां तत्राह मनःसमाधिर्निग्रह एव परो योगः ज्ञानं ४५ अतो यस्य मनःसमाहितं
सर्वतो तस्य किं कृत्यमस्ति। वदेति परंप्रत्युपदिशति वस्य मेवाहा असंयतं विक्षिप्तं वेद्यदा वित्तं यत्र आलस्यादि
ना लोभमनेवेदं वेदा तर्हि एभिर्दानादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यात् ४६ न चितरेन्द्रियजयः प्रयोजनं स्यात् नैत्याह

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च भुतं व कर्माणि व सद्रुतानि। सर्वे मनोनिग्रहलक्षणां ताः परोहियोगो मनसः
समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रज्ञातं दानादिभिः किं वदतस्य त्वया॥ असंयतं यस्य मनो विन
श्य दानादिभिश्च परे किमेभिः ४६ मनोवशो न्ये सुभवं स्मदेवामनश्च न्यस्य वशं समेति। आओ
हि देवः सहसः सहाया न्युजा ह्योतं सहि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसं वगे मरुतुदं तन्निविजि
त्यके विव्र। कुर्वेत्स हि यमत्र मर्त्ये बित्राण्युदासान रिप्रविमूढाः ४८ श्रीरामजयरात्रिशिव

मनोवशरति। देवा इन्द्रियाणि न दधिष्ठातारो वा। भीष्मं ये विना मयि भयं करो मनो लक्षणो देवः। कुतः। सहसः बलाद
पि बलिनेऽपि वा सहायान् बलायान्। अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात् स एव देवदेवः सर्वेन्द्रियजेता भवति नान्यः। तथा वशुति
मनसो वशो सर्वमेदं व भूवना न्यस्य मनो वशम विधाय भाहि देवः सहसः सहायानिति ४७ अतः असंयतो ग
दयो वगे यस्य तं। अत एव अरुतुदं अरुर्मर्त्यं तन्नुदति व्यथयतीत्यरुतुदः तं तदनेति चेदः तन्नुविजि त्वित्यञ्जित्वा तत्र
ततः ये के विमर्त्यः कैश्चिद् असंदिग्रहं कुर्वन्ति तत्रवानु हस्यप्रतिहृत्वा दीनान् अन्यामित्रादहं वृत्तिनं मूढा इत्यर्थः ४८

ततश्चानेन प्रकृतेः संसारे भ्रमंतीत्याह। देहमिति। निजो मां प्रविशति। तस्मिन् देहमिति पुत्रादि देहं वममेति
स्वीकृत्य तमसि संसारे ४९ तदेवं मनसा एव सुखदुःखकारणतमुपपाद्यमाना जनादानां पञ्चामकारणतं प्रपंचय
ति। जनस्त्विति षड्विंशतिः। अत्रयत्र अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं न किं विदुः सुखदुःखकर्मत्वात् कर्तृत्वं वेत्यर्थः। कुत इत्यत आ
ह। ह निश्चितं भौमयोर्भुवि कारयोर्देहयोस्तत्रान्वात्मनः भ्रमं तस्य विषयवत्त्वादिषु कर्मत्वं वेत्तवानुपपत्तेः। तथा
विदुः स्वमात्मपर्यवसाये वेति चेत्। एवमपि परमात्मन उभयत्राप्येकत्वाच्च विविधयोस्तस्मिन् देहे तेन दर्शयति।

देहं मनोमात्रमिदं गृहीत्वा ममाहमिति यथाधियो मनुष्याः। एषोहमन्योऽहमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि
भ्रमंति ४९ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनः आत्रहं भौमयोस्तत्राजिहो क्वचित्संदर्शितस्वदेहि
देहनायाकेतमायुष्ये ५० दुःखस्य हेतुर्पदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विज्ञापयोस्तत्रायदंगमगेन
निहन्यते क्वचिदुक्तं तत्र पुनः स्वदेहे ५१ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्व
भावः। अत्मा मनोऽयं यदि तन्मया स्यात्तु अतः कस्मात्सुखं न दुःखं ५२ आत्मा जयराजयजयराज

जिहामिति ५० यदि देवता। अस्तु नामा तत्रापि पक्षे आत्मनः किं न किं विदुः सुखदुःखकर्मत्वात् कर्तृत्वं वेत्यर्थः। कुत इत्यत आ
ह। न वा हस्ते देहे तदसिमानोर्बन्हा द्वयोरेव तद्वत्त्वं विविधस्यानहंकारस्य नात्मनः देवतानां वसुदेहे धृष्टे दान्त्रेऽपि विषयो स्त
तिस्वदेहदृष्टांतमाह। यत्र यदा अंगदेवता शिष्टान् हस्तसुखादि। अतएव सर्वत्र देवतानां धिष्ठानकर्मविचारं दत्तोदाहरणः ५१
आत्मनः सुखदुःखाकारः परिणामः। अतः स एव हेतुर्न स्यात्तत्र तस्मिन् पक्षे अन्यतः किं न किं विदुः सुखदुःखकर्मत्वात् कर्तृत्वं वेत्यर्थः। कुत इत्यत आ
ह। यतो निज एव स्वभावः। न वात्मनस्तथा परिणामोऽयं निमित्तो भवति। अतोऽस्ति का पावय इति चेत् तत्राह। न हति आत्म
नस्त्विति किं नास्तेव। यदि स्यात् अस्तस्मिन् प्रतीयते। न हितन्मयेव। अतः कस्माद्यतोऽयं नास्ति निमित्तं न सुखं दुःखं वेत्यर्थः ५२

स

अहपक्षे प्यजस्यात्मनः किं। यतजन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जनमलयापेक्षया द्वादशाष्टमादिसंज्ञिः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवति। किं न अंतर्दिष्टस्त्वैतदेतन्नस्त्वस्य अहस्यैव पादाभीदिदृष्ट्यादिभेदैः पादो वदति। देवज्ञाः न तु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तद् स्थगोचरस्य पुरुषस्य अहगतैः वतु पादात् लुप्तो मने देह तस्याभिमानाद्भवति। अतः पुरुषः ततो यहा नूत देहा न्यः कस्मै कुध्ये त ५३ कर्म हेतुश्चेद्वा। अस्तित्वस्योपगमः। कर्म न नास्ति कुतश्च हेतुमिति। तदा ह। हियस्मान्न तन्मै एकस्य जडा जडत्वे सति स्यात् अजडादिकारितोपपत्तेः। अजडत्वाद्ब्रह्मतानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवाद्। अवि न्न जडा देह कुतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति। पुरुष

अहानिमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनो जस्य जनस्वत्वेनै। य हे ग्रहस्यैव वदंति पीडां कुध्येत कस्मै पुरुषस्तनोन्यः ५३ कर्मस्तु हेतुः सुखदुःखयोर्विमात्मनस्तत्पि जडा जडत्वे देहस्तत्पुरुषो यस्य पणः कुध्येत कस्मै नहि कर्मफलं ५४ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोर्विमात्मनस्तत्तदात्मके सा जाग्रहिता पो न हि मस्य तस्योक्त कुध्येत कस्मै न परस्य इह ५५ न केन विक्रापिकथं वनास्य हृदोपरागः परतः परस्य। यथा ह मः संसृतिरूपिणस्या देवप्रबुधो न विभेति चरतः ५६

रिक्

स्तु सुपणः शुभशानः स्वरूपः अतः कस्मै कुध्येद्रायतः सुखदुःखयोर्गलभतं कर्मैव नास्तीति ५४ तत्र कालपक्षे जाग्रतः किं यतो सो आत्मा कालात्मक एवात्रे जाग्रतात्। सां रास्य स्वतः पाडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः नात्र हेतोः स्त दं रास्य ज्वाला दस्ता पोस्त नो पाधिभूत काष्ठांश दहा न्नात्राः स्यादिति दृष्टो तां तरमाहा हिमस्य तद्वैत्य तदं रास्य तु भारकणस्य नात्रा कं न स्यादिव्यर्थः। किं न आत्मानं बालं वस्तुतः पर एवायं न व परस्य हं सुखदुःखयोर्न स्तीति ५५ तदेव च उत हेतुवः प्रसिध्दानिरस्ताः यदि कुश्चिदेवं तरमुक्ता वयं वान्त विवस्तुमहिमावेक्षायां न स संवत्तात्याह। अत्रे न विदिति। नूत पराक्षः ब्रधमप्युपेत तत्रा होयपत्ति संसृतिमविधमिनामेव रूपयतीति त आतस्य अहमः अहंकारस्य यथा स्यात्। न तथा परः तत्र कृतः परस्य आत्मना कृद्भवः अहंकारनिमित्तो सो न वास्तव इत्यर्थः। एवं प्रबु धोयः स भूतः स्वानि विभेति ५६ आरामजय रामजय जय राम श्री वासु देवाय नमः श्रीगणेशाय नमः वे कटे द्वाय नमः श्री

दाहो नाशो
स्तित

५७

भा.प.

७९

तस्मादिति

अतोहमप्येतयेव परमात्मनिष्ठया तद्विषया मात्याहा एतामिति सोहमित्यन्वयः नन्विष्यन्ति वै वक्तुं सवेत्तुं दाहमुक्तं देति ५७ प्रस्ता
वेन सहगाथार्थसंक्षेपतो द्वायतिहाया इष्टं नष्टद्विविधानि विद्युतकुमः प्रबुज्यगोपयदन्वसदि निर्वाकृतोपि सधर्मा इष्टपितः स
न्मुनिरंभुंगधामगायनस्यन्वयः ५८ मित्रोदासीनारिपवः संसारस्तमसः अशानतः आत्मनो मनसो निधममात्रं रुतः ननु
विकृत्यर्थः ५९ बुक्तं इष्टं सहनोऽपायमुपसंहरति ६० मनोनिग्रहाशक्तो येन सुवणादिनिष्ठस्तत्तल प्राप्नोतीत्याहमइति
इतिः सुखदुःखादिभिः विद्युगतामिषं रत्नां सकृद्विगतं हरिः मोहो निग्रहो ह्यस्मात्ति परमानंदरूपतः ६१ इत्येकदशोत्रयावित्राः
एतांसमाख्याय परमात्मनिष्ठामध्यासितो सर्वतमेतं हर्विषिः अहं तद्विषयमिदं तं पारं तमो मुकुं दीधितिष्वेवैव ५७
श्रीभगवानुवाच निर्विघ्नं नष्टद्विविधं गतकुमः प्रबुज्यगोपयदन्वसदि निर्वाकृतोपि सधर्मा इष्टपितो ममुनि
राहगाथां ५८ सुखदुःखप्रदानान्यः पुरुषोऽस्यात्मा वेधमः मित्रोदासीनारिपवः संसारस्तमसः रुतः ५९ तस्मात्स
र्वमनातो निग्रहाण मनो धिया मय्यावेष्टितया युक्त एतावान्ये गसंयहः ६० य एतस्मिन् गुणानि तान् अविष्टां समा
हितः धारयं शुष्कं पृथक् च दूरे नैव तिष्ठत्यतः ६१ इतीति श्रुत्वा गते महापुरुषेण एकादशस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः श्री
श्रीभगवानुवाच अथ ते सर्वे प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वविनिश्चितं यत्प्रविश्याय पुमान्सघो जघादैकस्मिन् भ्रमं

तमसः

चतुर्विंशितु सांख्ये न मनो मोहो निवार्यते। आत्मनः सर्वभावानामागमापायविंतया। स्वपदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्व
लायसंयमं। चित्तस्योक्ता पुनः कष्टः सांख्यं मया हतकृतं। अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारात्
वैदितमुदेति। पुनः स्तत्रैव लोभतदस्य दुर्लभा न स्पृह्यमाना निवर्तत इति वक्तुं सांख्यं प्रकरोति। अथ तत्पूर्वः।
कपिलादिभिर्विनिश्चितं वा। वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं सुखदुःखादिरूपं १ सावसदा विवायनमः

राम
७९

गो

अथोक्तः का स्ये शानं दृष्टाते नदृष्टः कृतो धर्मविकल्पस्य सैकमेव व्रजयेव ली नमासीदियकी कदेस्येपेथा
मामाह अयुगे युगेभ्यः पूर्वप्रलयस्यार्थः तथा आदौ यत्कृतं युगं तस्मिंश्च अन्यदा पियदा विवेकनिपुणा जनाभ
वेति तदापि तेषां भेदा स्फुटः २ तद्वद्वलवाङ्मनोचरं यथा भवति तथा माया दृश्यं फलतत्त्वकाशः तद्वद्वलमाया
विलासः तत्तत्पेण बोद्धिधा भूत ३ तयोर्द्विधा भूतयो रंशयो र्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी ४ अभवत्

आसीत् तानमधो अर्थ एकमेवाविकल्पितं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतं युगे युगे २ तन्मा
या फलरूपेणैव लनिर्विकल्पितं वाङ्मनो गोचरं सत्यद्विधा समभवद्ब्रह्म ३ तयोरेकतरो
धर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका शानं च न्यतमोभावः पुरुषः सोभिधीयते ४ तयोरेकः सत्यनि
तिप्रकृतेरभवत्पुणः मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषा नुमते न च ५ तेभ्यः समभवत्सर्व
महात्सर्वेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो यो हेकारो निमाहनः ६ रामो जयति श्री

य

अभिव्यक्ता बभूवुः मया परमेश्वरेण जीदृष्टप्रभु कवात्सरेः पुरुषा नुमतत्वं यदा स्वस्येव प्रकृतीक्षणरूपा
या पुरुषावस्था तदनुमतेन तत्तद्वरेण सार्थः स्रुचक्रियाशक्तिमात्रप्रथमो विकारः ततो महान् शानशक्तिः
न च ये महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धः तत्राह । सब्रह्म शानक्रियागभवात्सर्वेण संयुतः तद्वत्कृत्कृमेव तत्स
क्रिया शानशक्तिभ्यां द्विधो व्यतरत्यर्थः । विदोभा सव्यापलादुभयप्राधिरूपरतिविमोहनजीवस्य प्रमहत्सु सजातः ॥ ६ ॥

यतस्तन्मात्रादीनां कारणमनःशब्देन देवानामप्युपलक्षणं विदधित्तयः विदुर्भासव्याप्तत्वाद्भयग्रंथिरूप इति
जीवोपाधित्वादिशक्तिः। यद्यपि तस्माद्वा एतस्माद्वात्मनश्चाकाशः सभूत इत्यादि श्रुतेरन्मयं हि सौम्यमन इत्या
दि श्रुतेश्च प्रथमं भूतानि जायन्ते तेभ्यश्चाप्येकीकृतेभ्यः प्राणादि क्रमेण सम्प्लव्यात्मकं लिंगं तद्वत्त्वं पञ्चैकतेभ्यश्च
ब्रह्मा उ। तस्मिन्नेव राजसूदन्तयामीलालाविग्रहक्षीराब्धिश्चाप्यीशानाशयणः। तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भाग
विग्रहः श्वेतुराननः ततो यथावसर मन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया तथापि निन्नाभिव्यक्तिर्न ह्यस्ति

अथस्तिग्मात्रिकाऽतस्तेतामसादिद्रियाणि च तैस्तसाद्देयतायासन्नेकादशैवैकैतात् ८
मयासंयोदिताभावाः सर्वेसंहत्यकारिणः अउमुत्पादयामासुममायतनमुत्तमं ९

कोहंकारस्तोभतेतेदिवादि व्यवहारस्त्येतामहदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथावोक्तं। म. होहविस्फुल्लिंगा
द्येसृष्टयिवादिताम्यथा। उपायः सोवतारायनास्तिभेदः कथं वनेति। ७ तस्माद्विविधात्त्रिविधप्रपंचोत्प
त्तिदर्शयति। अर्थरिति। तस्माद्विकात्तत्वादि तन्मात्रकारणात्तत्तामसात्तद्वाराधोमहाभूतरूपोज्ञेयंभवभूता
नामावरणस्वभावत्वात्। इन्द्रियाणिदृशतेजसागराजसात्तेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात्। वेद्यतात्तसात्तिकात्तदेवतादिग्या
ताकप्रचतोश्चिबन्तं। प्रपंचमित्रकाः वदन्त्येकादश। वदन्त्यान्मनश्चात्तषांप्रकाः त्रयस्वभावत्वात् ८ ममवैराजांतयमिणः

सलिले संस्थिति र्यस्य तत् सलिलं संस्थिति तस्मिन् सलिलं संस्थिता वेदे श्रीनारायणरूपो लाला विद्ये हेण स भवति तद्वत्पथः
विभासं लोकाकारणभूतं तत्र बालाभूतं बतुरा नन रूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एव तस्मिन् विभक्तिर्यथः १० राजसायुक्ता
दत्तय हातपसासृजता ११ अतलादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोके स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरप्युपलक्षणं ११ लोके स्तुतिप्रयोजन
माहो देवानां भित्तिसाधनं ३० कोविदासः पदं स्नानं त्रितयात्वरं महर्लोकादिभिरप्युपलक्षणं १२ एवमवस्थायां चरणमाह
साधनं त्रिलोक्यापातालादिसहितायां योगादितारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयः मङ्गतिर्वैकुण्ठलोकः १३ १४ तत्र तु मङ्गतिर्य

तस्मिन् हं स भव मंडे सलिलं संस्थितौ मम नाभ्यामभूत्यसं विभासं तत्र बालाभूतः १० सोऽस्तु जन्मपसायुक्ते राजसाभद
नृग्रहादालोकासपाता विभासाभूतं स्वविरितिप्रिया ११ देवानां मोक्षोपायं त्वभूतानां वपुवः पदं मत्सीदीनां वपु
र्लोके सिद्धानां त्रितयात्वरं अधोसुराणां नागनाभिरुके स्तुतिप्रभुः त्रिलोक्यापतयः सर्वाः कर्मणां त्रि १२
गुणास्तथा योगस्य तपसश्चैव व्यासस्य गतयो मत्ताः महर्जनः स्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मङ्गतिः १४ मया
वालासेनायात्रा कर्मयुक्तमिदं जगद्गुण प्रवाह एतस्मिन् नृमः जतिनिमज्जति १५ अणुर्वहस्रः स्तुलोद्योयामा
वः प्रसिध्यति सर्वाः पुण्यसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेणाव १६ यस्तु यस्यादिरंतश्च स वै मध्यं वतस्य स नृविकारो

निरंशो गेतरावर्तं च वत्सराह वैराग्यार्थं मया कालशक्ति नाथात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदानेन तु रतेन गुणप्रवाहसंसारकर्म
जतिना सत्यलोके नृमत्तमगताः प्राप्नोति पुनर्जिन्म जति आस्तावरना वागताः प्राप्नोति १५ स्तुतिरूपेण स्याद्वितीयात्मप्रति
पत्यर्थतानं प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संयुक्ते व्यासः तदेवाह मयि कृत्येति १६ इत्यादीनां
र्यस्य कारणभूता इति यति। यस्य कार्यस्य यः अदिः कारणं अतः तद्वत्स्नानं वतस्य मध्यं मध्यावस्थापिस एव वै प्रसिद्धं नृसु
वर्णदिषु अतएवाव्यसिवा रिता स एव सनेतरः अलं तर्हि मिथ्या कृतं कार्यं स्यात्तत्राह विकार इति त्रैजसाः कर्तृकृतं उल्लादयः पा

त्रिंशत्तमोऽध्यायः श्रीनारायणस्यैव

नन्वेवं तर्हि कार्ये प्रणिमहादादा जमप्याद्यंतरूपत्वा सत्त्वं स्यात्। तत्राहाय दिनिमय इत्युपादाय उपादानकारणतया स्वी
कृत्य पूर्वः कारणरूपो महादादिभावः परं अकारादिकृताव विवृणुते सृजति यथा पिशोम दमुपादायश्च यन्निमित्तभूता
घटं सृजति। तदस एव सज्जिति पूर्वस्यानुवर्गो हि मृत्तिरेव सत्यमित्यादिभ्रुतिः तत्राहा। जादिदिनिमयदायस्यादिरत
श्चदिदश्यते तदा तस्य मित्यसिधायितेभ्रुत्या परमकारणस्यात्मनः सत्यत्वं विवक्ष्येत्यर्थः १८ ननु तथापि प्रकृतिपुरुष
कालानामकार्यभूतानां सिद्धत्वात्तु धर्मादिना यत्ता। तत्राहा प्रकृतिरिति। अस्य सत्तः कार्यस्योपादानया प्रकृतिः प्रसिधाय
भूतस्याभाधारः पुरुषोऽप्यगुणक्षितेणाभिधेयं जकः कालो ब्रह्मतत्रितयं च १९ सगः प्रकृतेतेतावत्पैर्येणानित्यज्ञः। महक
गुणविसर्गार्थं स्थित्यनोयावदाक्षणे। २० विराणमयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचलायविशेषाय कल्पते

यदुपादाय पूर्वस्तु भावे विवृणुते परं। जादिरेतोयदायस्य तस्य मित्यसिधायिते १८ प्रकृतिरस्योपादान
माधारः पुरुषः परः सतोभिधेयं जकः कालो ब्रह्मतत्रितयं च १९ सगः प्रकृतेतेतावत्पैर्येणानित्यज्ञः। महक
गुणविसर्गार्थं स्थित्यनोयावदाक्षणे। २० विराणमयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पंचलायविशेषाय कल्पते
लघोरवस्वरूपत्वात् १९ एवं तावत्कालस्येय्यभिया रिवाका ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य स। एकारणवनादौ
सत्त्वमुक्तामथैपितस्यैव सत्त्वमुपपाद्याते प्यवधिभूतत्वेन सत्त्वं दशैयिष्यसर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाहा
सगः इति। महान्बहुलः। पौरोषर्येण। पितृपुत्रादिरूपेण। नित्यज्ञः। जाविष्टेन हिमर्थं प्रवर्तते। तदाहा गुणेषु देहपु
विविधतया सज्यते इति गुणविसर्गो जावः तदर्थः तद्गणप्रयोजनं किंपर्यंतं प्रवर्तते। यावदस्थितेरंतः से। पित्रिमव
धिः तदाहा यावदाक्षणे परमेश्वरस्य तावत् २० प्रलयं निरूपयति विराट् अंशोऽमया कालात्मना आसाद्यमानया
धमानः लोका नामहरहः कल्पाश्च प्रकृत्या विविधाः कल्पन्ते यस्मिन्। तस्मिन् स्थित्वा कल्पयतीति तथा सतथाभूतो न
विषयं ब्रह्म पायविशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति। पंचानां भूतानां मय रूपस्तेषां पृथक्भावापत्यनश्यतीत्यर्थः २१

निर

भा.पु.

८२ प

गुणन

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भवः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत्तयोन्नीवाको दयेतमः ॥ २८ ॥ एष सारव्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभे
दनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदशामया ॥ २९ ॥

मायामयेमाया प्रवर्तके शो न मेयेवा अतएव जीवयतीति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे । अयंभावः ॥ विश्वस्य हर्महापुरुष
स्यो करणरूपः कालो ह्यस्य शो न सृज्यश्च । अतस्तदात्मना वतिष्ठत इति । तदुक्तं सप्तमे कालं वरं तं सृजेता आश्र
यं प्रधानपुंभ्यां नरदेवस्य कृदिति । दशमेव । येष कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोऽवेष्टामाहुश्चेत्ते येन विश्वं निभेव वि
वृत्तं स रं तोमहायास्तं त्रे शानं क्षेमधाम प्रपद्यति । जीव आत्मनि । प्रवृत्तेर्लाभत्वेन प्रतियोग्यभावत्वात् परिपूर्णो
पद्वयेणावतिष्ठते । आत्मा त्वात्मस्वरूपेनान्यत्र लीयते । यतः केवलत्वेनैव धिः अत्र हेतुः । विकल्पापायाभ्यां विश्वो
त्पत्तिरप्याभ्यां लक्ष्यते । अधिष्ठानत्वेनावधिष्ठेन वेति तथासः ॥ २७ ॥ इति श्रीभा० एकादशोऽवतुर्विंशः ॥ ॥ ॥

पा
जुतिः सजेकस्य

कालोमायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे । आत्मा केवलं आत्मस्यो विकल्पापायलक्षणः २७
इतीश्वरागवत्ते महापुरुषो एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानाम
समिश्राणां पुमावय नयथा भवेत्तत्तन्ने पुरुषवयं दसु पधारयशांसतः १ रामो दमस्ति तिक्षेक्षान
यः सत्यं दयास्मृतिः । तुष्टिस्त्यागो रस हाश्रायाद्वा दयादिस्वनिर्दृतिः २ श्रीरामजय रामजय जय राम
पंचविंशोऽस्वनेर्गुणप्रतिपत्त्यै निरूप्यते । कित्प्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिश्लेष्ठा । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतो वि
द्यानस्येतद्विशेषेण गुणत्रयवृत्तियोजनस्यानन्तावेदोऽप्यपरमः अतस्तज्ज्ञेयोपायकथनाय गुणवृत्तिनिरु
पणार्थमाहा गुणानामिति । सहस्रिश्राव्यवर्तमानः समिश्रानसमिश्रा असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्य
गेनैव ध्यायाद्वा शो भवेत्तत्तदिदं कथयतो मतो निबोधेयम् १ तत्र सत्त्वरतिराहा राम इति । ईशा विवोक्तः । ततः स्व
धर्मवर्तितस्मृतिप्रवापरा नुसंधानं । नुष्टियेथालाभसंतोषिः त्यागो ययशालुत् । अस्तु हावेराग्यं श्रद्धा आस्तित्वं ।
ही अनुचिते कर्मणि लुब्धः ॥ दयादानं दयदानं गतिरक्षणे ध्वनिस्मरणं आदिशब्देनाज्जीवविनायादिस्वनिर्दृतिः आ
णा

म राम
हं ८३

+ अथ कथं न स्यात्ततोपयोगमाह । एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्ते भवः स्यात् । तानातोका कथं हृदि तिष्ठेदिति ॥ २८ ॥ अपरं हरति । एव इति ॥ २९ ॥ प्रत्यक्षमिव ये
नैव दृष्टिर्न तस्मात्ततः सारव्यप्रख्यानि सप्तमे हरये गुरवे नमः ॥ एकादशचतुर्विंशतमोऽध्यायः ॥

रजसो वृत्तिराह। कामोऽसि लाघः रताया पारः मदे दयः तृष्णा लाभे सत्यसं तोषः स्तंभो गर्व आत्रीः धना धमिला
 विणदेवतादिप्रार्थनं। भिदा अहमन्य प्रतिवेद बुधिः सुखं विषययोगः मदे स्ताहः मदेन युधा धमि निवेराः। यशः प्री
 तिः। स्तुतिप्रियता। तस्य मुपा हासः। वीर्यं प्रभावा विष्कारः बलेनोद्यमः व्यायेनोद्यमः सावि कएवा तमो रतिराह। को
 ध इति। क्रोधः असहिष्णुता। क्रोधोऽयपराज मुखता अन्ततम रास्त्रीयभाषणे हिंसा द्रोहः यथाप्रार्थना कसो धर्म ध्व
 जितं कुमः भ्रमः। कलिः कलहः शोकमोहोऽत्रौ वन धमः विषादात्ति दुःखं दैव्यं वा। निद्रा तं शा आशा दमेत विषयतीत्यन्वी

३

काम रता मयस्त्वस्त्वं भ आशा। निदा सुखं मदे स्ता हो यशः प्रीति रस्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ क्रोधोऽसि लाघः
 ते हिंसा यो दंभः कुम कलिः। शोकमोहो विषादात्ति निद्रा तं शा भीरु धमः ४ सत्यस्य रजस भैता स्तम
 सन्धानु सर्वराः। इत्येव विगत प्रायाः सन्निपात मधो भृणु ५ सन्निपात स्त ह मिति ममेत्युधवयामतिः। य
 वहारः सन्निपातो प्रनोमात्रेन्द्रिया सुभिः ६ धर्मे वा र्ये व कामे व यदा सौ परिनिष्ठितः। गुणानो सन्निकर्षे यं
 धारति धना बहः ७ श्रीराम

४

इति भाः तयं अनुद्यमो जा अपा अनु पूर्वकाः क्रमेण एता भेदक वयो काः रचित प्रायाः अया अष्टा इति भावः। ५ विवेका
 ना गुणानो इत्येव विपताः मिश्राणा माह। सन्निपात इति त्रिभिः। अहं मेति वमना बुक् सर्व इति सामान धि करण्य दर्शना द्रस्
 तिपात जलं। अहं शान्तः काम क्रोधीत्यादि। तथा मम शान्तिरास्ति काम क्रोध इत्यादि इष्टं। तत्सर्वकः सर्वे व्यवहारश्च सन्निपात
 कार्यमित्याह। व्यवहार इति अचहेतुः। मनश्च मात्रा विवर्त इत्यादि व अवे सथतैः। मिन आ दीनां सा विवर्तनाम सरा जसवाने र्यव
 हारः। सन्निपात ज इति भावः ६ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदा भयः त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निर्द्वर्षः सन्निपात कार्य
 ममोदीनां सत्त्वोद्भूतः कार्यवाहः विषयतः सन्निपात जलं मुक्तं फलतः अतथा तमाह। आधारति धनानि सत्त्व रजस्तमो मया व्याव
 हतीति तथा ७ श्रीराम जय राम जय जय राम श्री गोपा ल ल ह्वा यनमः। वासुदेवाय नमः श्रीराम श्रीव राम सदाशिव राम

मे

३

मन्त्रा

तमः सत्वं ब्रह्म भूतं रजः कर्तृसंगं संगहेतुः सिद्धाभेदे हेतुः। बलं प्रवृत्तिस्वभावं। अतसंगहेतुत्वात्। यथासाश्रियानयु
 ज्येत तत्तत्कामः। पुमांश्च वतीत्यर्थः। सिद्धाहेतुत्वात्। दुःखेन युज्येत। दितायाद्वैभवभवता निश्चुतः। बलत्वात् कर्मणा वयुज्येत १४
 यथासाश्रियानयुज्येत तमः कर्तृजयेद्रास्ते विवेकश्च शक्तं। लयं आवरणं तत्कं जडं अनुध्यायितुं। अतो मृदताच्छादको मोहति
 साभिः लयता निद्रया जडता घट्टे मृगभावेन केवलमाश्रययुज्येत निद्रयं। जनश्रुतिपाठे लयात्मकत्वमेव निद्राश्रया हेतुः १५
 किंवा यदावितं प्रसादेन स्वच्छं भवेत्। निरतिरूपरतिः ततदा मय्यदं। मनुष्यलक्षित्वानं सत्तमुद्रितं विधि १६ यदा पुनः क्रियया वि
 ५ यदा जयेत तमः स्वतंत्रजः संगं सिद्धा बलं। तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यथासाश्रिया १४ यदा जयेद्रजः सत्वं तमोह
 षं लयं जडमयुज्येत शोभको हस्यया निद्रया हिंसया श्रया १५ यदावितं प्रसादेन दिव्याणां विनिर्मुक्तिः देहेभ्यं म
 नोसंगतस्संविद्यमसदं १६ विदुर्वैक्रियया बाधीरनिरति भवतसा। गात्रास्वस्थमनोभोतं रज एतेर्निशाम
 ता १७ सदावितं विद्यायेत वेतसो ग्रहणे क्षमं मनो न हंतमोहं। निस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानगुणो स
 लेदेवानावलमेधते असुराणां च राजा सितमस्य भवरक्षसां १९ सत्वा आगरुणां विद्या इजसा स्वप्रमादिशोत्रा
 पूर्ववैक्रियं प्राप्नुवन्न आपां भवति आसमंतं। द्विषि साधीर्यस्य सत्त्वं तसां बुधां श्रियाणां अनिरतिः गात्राणि कर्मद्वियाणि।
 तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिभ्यं मनोभोतं बलं रज उक्तं निशामय जानाहि १७ यदा सदावितं भवन्न वेतसो ग्रहणे विदा
 कारपरिणामे अक्षमं सन्नितं विद्यायेत मनोपि संकल्पात्तद्वं न हंतं। तमोहो नृणां निर्विषादश्च भवति। ततदा तम उक्तं
 उपधारय विधि १८ किंवा। एधमान इति दिव्याण्येव निरति प्रवृत्तिमोहस्वभावानि देवा सुररक्षोः सन्ति सेयं यदा प्रसंगा
 दाधिदेविकानां गुणानां मुक्तर्षकार्याण्युक्तानां निशेयं १९ गुणोक्तं वैवस्थां सदेवरीयति सत्तादिनि। प्रसंगात्त्रिगुणावस्थाना
 ता

सतनमेक
 हानुरीयं बलं पुंमवस्थां तं रनाम विपुजग रणा दिवु। सतनमेक
 रूपमस्मिन्नेव सयः २०

गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरानि। ब्रह्मणा वेदार्थानुष्ठानाभियुक्ताः आब्रह्मणः इति
 पाठे ब्रह्मलोकाभिधाय्येत्यर्थः। अमर्यादस्त्वावरा न भिन्नाः। अंतरवारिणः प्रनुष्या एव भवन्ति २१ देहादुत्प
 तिरा लभ्यगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वे रथे सति प्रलीना भूताः। रजो लयाः रजसि प्रवृत्ते सति लपो येषां ते। एवं त
 मोलया इत्यपि। निर्गुण इत्यत्र तु लयशब्दानुपादानां जीवन्तोऽपि निर्गुणाश्चेन्नामेव यांतीत्यर्थः २२ इदानीं गुणोत्
 प्लवतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मविधिमाह। मर्दयणं मन्त्राद्युद्देशेन कृतं निःफलं चेव लं सभावेनैव कृतं यावे

उपर्युपरिगच्छेत्तिसत्त्वेन ब्रह्मणा जनाः। तमसा धौ ध आहुरव्या इजसांतरवारिणः २१ सत्त्वे प्रलीनाः स्व
 यांति नरलोकां रजो लयाः। तमोलयास्तु निरयं यांति मामेव निर्गुणाः २२ मर्दयणं निःफलं वा सात्त्विकं निजकर्मत
 द्वा रजसफलसंकुलं हिंसा प्रायादितामसं २३ केवल्यसात्त्विकं क्षान्तिरजो वै कल्पितं तु यदा प्राकृतं तामसं
 क्षान्तमिष्टं निर्गुणं स्मृतं २४ वनं तु सात्त्विकं वा सोपमो राजस उच्यते। तामसं क्षतसदनमन्त्रिके तं तु नि
 र्गुणं। २५ सात्त्विकः कारकः संगी रागाधो राजसः स्मृतः। तामसः स्मृतिविषयो निर्गुणो मर्दपाश्रयः २६ श्री

जं कर्मनित्यादितत्सात्त्विकं। फलसंकुल्यते यस्मिन् न हिंसा प्रायं हिंसा देहेन कृतं हिंसा बहुलं वा। आदिशब्दादुभयात्
 यादिकृतं। २३ इदानीं सगुणान् निर्गुणान् इदानीं क्षान्तिं दीनां वा तु विधिमाह। केवल्यं देहादित्यादिरेकात्मविषयं वैकल्पिकं दे
 हादिविषयं यत्तद्वजः। राजसं प्राकृतं वा मूलकादितानं तुल्यं। मन्त्रिषु परमेश्वरविषयं। २४ वनं विविक्तत्वात् सात्त्विकं वा स
 त्त्वगन्त्रिके तनं तु साक्षात्तदा विभाव्यं निर्गुणं स्मृतं। २५ कारकः कर्ता असंगी जनः सत्त्वः। रागाधः। अत्यभिनिवेशावात्।
 स्मृतिविषयः अनुसंधानरह्यः मर्दपाश्रयः मर्दप्रारणः सत्त्विरहं कारत्वात् निर्गुणः २६ आगणे प्रायनमः रामचंद्राय नमः

अधर्मधर्मइति यात्रया २७ पथं हितं इतं शुभं अनायस्तं अनायासतः प्राप्तिं आहार्यभक्ष्यभोग्यादि इन्द्रियाणां
 त्रिषु कृदुक्तं वणादि आर्तिं दातुं विदेन्य कर्मशालं वशब्दादनिवेदितं निर्गुणमित्यादि प्रेतं २८ आत्मोपेक्षु
 खं मदावाश्रयमित्यवित्तं तदार्थविषयत्वेन ज्ञानवदेव दृष्ट्यं २९ उक्तं संसारहेतुं तत्रैगुण्यमुपसंहरति ह्यया
 इयं पथ्यप्रतादि देशावनशामादि फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालः यदापजेतममत्तप ॥ यदेतरो जयेदित्यादिना
 योर्मादुक्तः ॥ ज्ञानं केवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि ॥ कर्ममदप्येणमित्यादि ॥ करकः ॥ सात्त्विकः ॥ करकः संगीत्यादि ॥ अथासात्त्विक
 म्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्थासताः ॥ जगत्तमिः पादि आकृतिः उपरि परिगच्छतीत्यादि नोक्ता देवतादिरूपा ॥ निष्ठासंस्थ
 सात्त्विक्याध्यात्मिकाश्रया कर्मश्रया तुराजसा ॥ नामस्य धर्मया श्रयामस्ते वायंतु निर्गुणा २७ पथ्यं प्रतमनायस्त
 माहार्यसात्त्विकं स्मृतं राजसंवेदियत्रेण तामसं वार्तिं दातुं वि २८ सात्त्विकं सुखमात्रोपविष्योत्तुराजसा
 तामसमाहृदेत्याध्यात्मिर्गुणं मदपाश्रयं २९ इयं देहाः फलं कालो ज्ञानं कर्म वद्वारकः ॥ अथावस्थाहति
 र्निष्ठात्रैगुण्यः सर्व एव हि ३० सर्वगुणामयाभावाः पुरुषस्याधिष्ठिताः ॥ दृष्टं श्रुतं मतं ध्यातं तु ध्यावा
 पुरुषर्षभा ३१ एताः संस्तयः पुरुषगुणकर्मनिबंधताः ॥ ये नेमे निजिताः सौम्यगुणा जीवेन वित्तं जाः ३२
 भक्तियोगेन मन्त्रिषो मद्रावाय ३० प्रपद्यते ३२
 प्रता नाः स्वर्पांतीत्यादि नोक्तसंगीदिः ॥ एवं सर्वोपयं भावस्यैगुण्यस्त्रिगुणात्मनः ॥ नेकेवलमेष एव ॥ किं नु यावतः पुरु
 षाचक्योधिष्ठिताः ॥ अधिष्ठिताः ते सर्वभावा गुणप्रदा एव ॥ तत्प्रपद्यते दृष्टमिति ३१ इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसा
 रहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जया ओक्षत्रत्याह ॥ एता इति सार्धं नयेन निर्जिताः सपथादिविक्षिप्तेन भक्तियोगेन मन्त्रिषु
 सन्मद्रावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ३२ श्रीराम जय राम जय जय राम सदा शिवाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नवैव भूतस्य विषयसंगो नामास्तीत्याह। गुणमप्येति। गुणमयी जीवयोनिः। जीवोपाधिस्तथा विमुक्तिः। गुणे पुन
 र्त्तमानोपि तैर्न युज्यते संगेन प्राप्नोति। अत्र हेतुः अवस्तुभिः। न च वस्तुभिरप्यन्ये युज्यमानो दृश्यते। तत्राह। अच
 स्तुतेन दृश्यमाने बुतथापि संगं वर्तयेदित्याह। संगमिति। असतो लक्षणमाह। शिशोदरे तर्पयंतीति शिशोदरतप
 स्तेषां क्वचित्कदा विद्वि। अस्तां ता बहुलानां संगः। किं तु तस्यै कस्याप्यनुगः अनुवर्ती अंधमनुग छत्रियो धस्त
 इव। २ अत्रेति हासमाह। ऐक्यः पुरुषाः सन्माद्वचनं चतुर्थीस्य सः। उर्वरा विरहा न प्रथमं मुह्यन् पश्चाद्गुरुक्षेत्रे तां

गुरुती कीर्ति

गुणमप्यजा जीवयोऽप्यविमुक्तो ज्ञाननिष्ठत्वा। गुणे पुन मायामात्रेषु दृश्यमानेषु वस्तुतः २ वर्तमानो
 ३ विन पुमान्युज्यते वस्तुति गुणोः। संगेन कु यो दसतां शिशोदरतपां क्वचित्। तस्यानुगस्तमस्यं धेपत
 यंधानुगंधवत् ३ ऐक्यः सन्मादि मां गाथामगायतं हृद्यं वा। उर्वरा विरहा न्मुस्य विविणः शोकसंय
 मे ४ त्यक्त्वात्मानं जज्ञतां तिनम्र उन्मत्तवत् ५ विद्वत्पन्नवगाः ज्ञायेपोरेति हेति विद्वत् ५ कामान
 जु तृप्तो नैर्पु पन् सुल्लङ्घनवर्ष यमिनीः। न वे दयंतीर्न धंती कर्तव्या छेवेतनः ६ श्रीरामजयगम

समागम्य गंधर्व दत्तेनाग्निना देवानिष्टु पुन रुर्वशा लोकं प्राप्य शोकसंयमे शोकापगमे सति तत्ते निर्विणः सन्निभा
 गथाप्रगायते तिनवमस्तु धानुसरेण दृष्ट्यं ४ शक्तना मोहप्रच्छा माह। त्यक्तेति पोरेति हेति। ह्ये ज्ञये मनसाति
 छेपोरेव वासि मिश्र त्वावहेनु। न नैमं वा अनुदिता स एते मयस्कर न्यरतरं वना हस्ति ये वमैत्रै विनयन्। ५
 वैकुण्ठे कारणमाह। कामानिति। वर्षाणां यमिनीः रात्राः। यंतीः अपयंतीः आयंतीः अगाभिनीः आहृष्टावेतना
 मस्य सः ६ श्रीरामजय राम जय जय राम सदा श्रीवायनमः गोपालकृष्णाय नमः श्रीगणेशाय नमः गुरुभ्या नमः

तस्य गंधर्व लोकं प्राप्तुं स्पवह काल उर्वशी संभोगे लीनं तं निर्विषस्य गाधमा हा हृदयमभिः तत्र अष्टभिरनुतापः प्रपद्यते अहो
 रति। यतो मया इमे अहो रात्रौ पात्रायुः खंडान् स्मृताः ७ तदेवाह नाहमिति। अभिनिर्मुक्तः प्रथिरममाणे अस्मंगतः अ
 भ्युदितो वासुदेव इति। अमुया उर्वर्या वं वित्तः वतस्वदेउत अपि। वर्ष प्रगाणामपि मत्ता न्याहानि न वेदति ८ येन संभो
 हेन। आत्मा देहः क्रीडा मग्नवत्। अधीनः ९ ननु प्रणयिषु पिताया अनुनयार्थमधीनता युक्ते वसत्येन तत्र तदस्तीत्या
 हा सपरिच्छदं आद्यादि सहितं रश्मिं वक्रवर्तिनं तृणमित्येव क्लृप्यंती मपि जन्मगमं अनुगतोऽस्मि १० किं वममप्रभावा

ऐलउवाव। अहो मे मोहविस्तारः क्लमः क्लमलवेतसः। देव्या गृहीतं वृत्तस्य नायुः खंडं अस्मृताः ११ नाहं वेदा
 नि निर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितो मुया। मुविनो वर्ष प्रगाणां वताहानि गतान्युता ८ अहो मे आत्मा संभो हे येनाहो
 योषितो लताः। क्रीडा मग्नवत्। अधीनः ९ सपरिच्छदं आत्मानं हि वा तृणमित्येव क्लृप्यंती मपि जन्मगमं अनुगतोऽस्मि १०
 यं वा न्यगमं नम्रठं न तव इदं १० कुतः सस्यानुतावः स्यात्ते जर्जरीतमेव वापि न गच्छंस्त्रियं याती स्वरव
 सादिताडितः ११ किं विद्येया क्लितं सा। किं त्यागेन श्रुतेन वा। किं विविक्तेन मोनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हतं १२ स्या
 र्थं स्याको विदं धिउः मां क्लृप्यंति तमानिनां। यो हनः। श्वरतां जायस्व। सिर्गा रवरवज्जितः १३ सेवते वर्ष
 प्रगाणे उर्वर्या अधरा संव। न तृष्यात्मा क्लमः क्लमो बहिराहृति सिर्यथा १४ श्रीराम जय राम जय राम
 पाभिमानो वृथैवेत्याह। कुतस्तस्य मे ते जो बलं। स्वरो यथा पादताडितो पदवरीमनु गच्छति तद्वत् ११ एवं भूतस्य सर्व
 साधनं व्यर्थमित्याह। किमिति। त्यागेन स्यात्सेन। विविक्तेन एकांतसेवया। मोनेन वाडि यमेन १२ अनुतप्तः सञ्जात्मा
 नं निश्चिन्तायां स्वार्थस्येति। आहो मे विदमज्ञातारं गोस्वरवत्। गोस्वरवर इवेति १३ अथो रासवंसे वमनस्य आ
 त्ममर्मनसि ज्ञः पुनः पुनरुक्त्वन् १४ श्रीराम जय राम जय राम सदा। शीवाय नमः गोपाले च स्वाय नमः गुरुभ्या नमः

ने पिस्व १२.

मृधामा

報

पञ्चतं पश्चिच्छित्तं एवेत्याह। बतुभिः। कायमिति। मलाप्रसः अंतिमलाः। समनसं किं सुमाना मिवागंधं प्रार्थयितुं। सा
मनसं रोषममनसं। १७ ममत्वमपितस्मिन् पश्चिच्छित्तमेवेत्याह। पित्रोः द्विस्वकायः जनकवादा नुबितकं। सा
ययिना भोगप्रदत्ता नृजानुपयुक्तमप्यतः। ययनुत्यलाडकं स्वाभिनेता अधः नत्वमप्रेर्वा अंतरेष्टमदहति। सा
नृकिं कजामनः तत्सतशुभाशुभभागितादा सुहृदा वाडपदा हित्वा एव योजनिधीयते १९ तृता रुमिदिदुस्मिन्
क्षयानि कृतांतोयस्यतास्मिन् काये नृलेबरे प्रियत्वेन गृहते विषगमे वाहा अहो रतिसुवनसंशोभननासिकं २० श्री
सुगंधयोर्वाभादयत्वात् २

अतो गुणारे वेणारममाणामादृशाः समिसमात्रत्यह। तगादिसं हतौ तत्सं घाते देहे विण्मूत्रादिसं हतौ रमतो
 समीयां वा। २१ यद्यप्येवं भविष्यति एवस्त्रिया अथापिनोपसं जेत अरुलो कृतादिनापिसंगं न युयात् अर्थवि
 द्बिवेका अत्र हेतुः विषयेति। २२ ननु क्वचिन्निमित्तं नयनाद्वैरपि मनः क्षोभादत्रयते सत्यं। सोपि सर्वदृष्टीनां
 रं विना न भवतीत्याह। अदृष्टादिति भावो न रूपकार्पात्रभावात्मनः क्षोभः अतः प्राणान्द्रिद्याणि असंप्रयुजतः

२३ तं प्रां ह्यिच्छायायुमेसेम जास्त्रिसं हतौ। विण्मूत्रयैरमतां समाणां क्रियदंतरं २१ अथापिनोपसं जेत
 तस्यापुष्टौ पुष्टौ पुष्टौ विद्वत् विषयं द्रियसंयोगान्न नक्षुभ्यति नान्यदा २२ अदृष्टादश्रुताद्वा वा न भाव
 उपजयते। असंप्रयुजतः प्राणां साम्यतिस्तिमितं मनः २३ तस्मात्संगेन कर्तव्यं स्थापुष्टौ पुष्टौ द्रियैः
 विदुषां चाप्यविसृज्यः षड्वर्गः किमु मादृशा २४ आत्मनो वा नु कः ॥ एव प्रमा सं नृपदेव
 देवः स उच्यते। लोका मथो विहाय। आत्मानमन्मथं गम्यमां वैदुषा रमन्तः तान विवर्तयितुं मेहः
 २५ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सं जेत वा शिमां सत एतस्य छिंदंति मनो व्यासंगमुक्तिभिः २६
 सतो नपेक्षामविताः प्रज्ञां ताः समदृष्टिभिः। निमग्नानि रहं भूरा निर्वृत्तानि पश्यन्ति २७ तेषु
 नित्यं महाभाग महाभाग शुभं कथाः। संभवन्ति हि तानृणां दुषतो प्रपुनस्य २८ श्रीराम

नियच्छतः स्मिन्नं निश्चलं सद्र २३ इन्द्रियैः सत्वा अविस्मयः अविश्वसनायः मादृशां आविवेकिनां २४
 फलितमाह दृष्ट्या। एवमिति। नृपेषु देवेषु बर्दिष्यतां नित्या २५ उक्तिभिः सहितो यदेवो रिति तीर्थदेवा
 दिसंगादपि संसंगं यानिति दृष्टीयति २६ सतां लक्षणमाह। सत इति। विरोधणा दृक्स्थययत्तु
 हेतुमत्ताव २७ नवतेरपदेनापेक्षापितु केवलं तत्संघापरिवृत्ता रयतीत्याह। तेषु नित्यं ससाक्षः २८ श्री

श्रवणादिभिरेवमस्यः श्रद्धात्माश्रसंक्षोभकिंविदंति २९ ३० विभावसुमश्रिसेवमानस्य अप्येति नश्यति।
तथा कर्मादिना अयं आगमि ससाभयं तन्मूलमस्तानं नश्यतात्यर्थः ३१ निमज्जोन्मज्जतां उवाच ये धर्मा उतां प
रमायणं परमाश्रयणं परमाश्रयः ३२ किं वा यथा नमेव प्राणा जीवने अहमेव यथा शरणं धर्म एव यथा प्रेत्यप
रलोके विनंतथा संत एव अर्वाक ससारपाता द्विष्यतः पुंस अशरणं शरणं ३३ किं वा संतः बद्धे पिसगुणि निर्गु

ताये भवन्ति गायन्ति हनु मोदन्ति वादताः। मत्सराश्रद्धात्माश्रभक्तिं विदंति तेषां २९ भक्तिं लक्ष्यतः
साधो किं न्यदवशिष्यते। मय्यनंतगुणं ब्रह्मण्यनदानुभावात्प्रति ३० यथोपपद्यमानस्य समं
तं विभावसु। श्रातं भयं तमाप्यति साधुसंसेवतस्तथा ३१ निमज्जोन्मज्जतां घोरे भवाध्वो परमायणं।
संतो ब्रह्मविदः श्रान्तानो देवा सुमज्जता ३२ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तनां शरणं तह। धर्मो विनंत
णां प्रेत्य संतो वर्गिभ्यो रणं ३३ संतो दिवांति बह्वि वा हरिः सुमुषितः। देवता वां धर्मा संतः संत आत्मा
हमेव च ३४ वैतसेनस्त सोप्येव मुर्व्रया लो कनिस्पृहः। मुक्तसंगो महामेता माक्षारमिभ्य बरह ३५
इतीश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवदुधवसंवादे पुरुरवेगीतं नाम षट्त्रिंशतिमोऽध्यायः ॥

णस्तानानि अर्कः पुनः सम्यगुपेक्षोपि बहिः तदप्येकमेव वक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरन्ति। वैतसेन इति।
सुपुत्रभावेनोमावतं प्रविश्य वा तसेनास्तीभावं प्राप्तायस्य तस्य स्त्रीभावं प्राप्तस्य पुत्रावेतसेनः पुरुरवाः एव
मुक्तप्रकारेणोर्व्रया लोकां ब्रह्मनाह्वयं कृत्वा हानिस्पृहः ततोपि स संगद्विहता मुक्तसंगः सन्नाक्षारमा
क्ष्वाययथैव शरति ३५ इतीश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षट्त्रिंशतिमोऽध्यायः ॥ श्रीराम ॥

सप्तविंशतिकायायोगः सद्यः श्रितप्रसादकः। सर्वकामाप्तिहेतुसांगः श्रोतः समासतः १ रागाद्याकुलवितानांकुतोसंगादिसं
भवः। इति सत्त्वावर्तनभद्रमनुस्मृत्यानुष्ठिति २ क्रियायोगमिति तत्तद्वदाराधनरूपयस्मादिति कारणाधिष्ठानादिप्रभः
सर्वकारकानां निमित्तवस्याविशिष्टत्वात्। यथेति कस्मिन्नाधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रभः। योधिकारिणः सात्वताभक्ताः
अस्य पुनर्विशेषतः प्रभेदकारणमाहवस्तु। एतत्तद्वद्वननिश्रेयसकरवदिति। अंगिरसः सुतो बृहस्पतिः २ निःसृतं तयो
उध्वउवाच॥ क्रियायोगसमावक्ष्यन्त दाराधनं प्रभो। यस्माद्योयेयथां निसात्वताः सात्वतर्षभ १ एतद्वद्वति
मुनयो मुहुर्निश्रेयसं नृणां। नारदो भगवान्यास आचार्यो गिरसः सुताः २ निःसृतं ते मुखं भोजं द्रव्यं दाहभग
वान्मजः। पुत्रेभ्यो भर्तुमुख्येभ्यो देवेभ्यो भगवाक्षवः। ३ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां वसं प्रभो। श्रेयसमुत्तमं मन्ये स्त्री
रक्षाणां वमानद ४ एतत्कर्म लपत्राक्षकर्म बंधविमोचनं भक्ताय वा भुरकाय वा हि विम्वेश्वरेभ्यः ५ श्रीभगवा
नुवाच। न ह्येतो नंतपारस्य कर्म कां उष्ये नोभवा संक्षिप्तं वर्णविध्यामियथावदनुभवैः ६ वैदिकस्तं त्रिकोमि
भरति मे विविधो भस्वः। त्रयाणामासिते नैव विधिनामां समव्येद ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजं प्राप्य प्रक
षः। यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्वायस्व उल्लेखो वासूर्यवा सुहृदि द्विजे ९ इत्युक्तं त्रिकोमि
यादिष्टमित्यर्थः। देवै चार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां ४ विश्वेश्वरायेतेषां भस्वर ५ कर्मकां उष्ये प्रजाविधानस्य नास्त्यं
तोप्रथतः परं बानुष्ठानतो यस्य तस्य वैदि क एव मंत्रो वैदिकान्ये वांगनिबयस्मिन्पुरुषस्तत्तादेस वैदिकः। एवं तां त्रिको
मि मिश्रो वाक्षरादिः भस्वः प्रजा ६ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाहाय दागीर्ष्यमेका दश द्वादश ७ दिवाले
स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तन वैदिको द्विजत्वं उपनयनं ८ अर्वा यस्व प्रतिमादौ ९ श्रीरामजय रामजय राम शिवा

स्नाने विशेषमाह। उभयैर्वैरिणोस्तान्त्रिकैश्च मंत्रैः १० किंच संध्योपासनादीनि कर्माणि आचोदितानि साकल्येन विहि
 तानियस्य याजितैः सह मे पूजां कुर्यात्। न तु तानि परित्यजेदित्यर्थः सम्यक् परमेश्वरविषय एव सकल्योपस्थापना
 तः सन्न कर्मपावनो कर्मनिहारी ११ अर्चाभेदानाह साधेन शोढी शिला मयी लोही सुवर्णादि मयी लेप्या मूर्त्ति रना
 दि मयी हृदि पूजा यो मन्त्रे मयी १२ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मरिचयद्वा प्रतिष्ठाया क
 लीन्या सेन भगवन्मरिचो भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह साधेन उद्वा सो विसर्जनं १३ अस्ति राया मा चने विकल्पः
 पूर्वस्नानं प्रकुर्यात्तथोत्तरं तोग सुधये ॥ उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मूर्त्तुहणादिना १० संध्योपासनादिकर्मा
 णिवैरेनाचोदितानि मे ॥ पूजा तैः कल्पयेत्सम्यक् सकल्पः कर्मपावनो ११ शोढी शिला मयी लोही लेप्या
 लेख्या रसैकती ॥ मनो मयी मणि मयी प्रतिमा हृदि ध्यास्मता १२ बलावलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमरिच ॥
 उद्वा साकाहनेन स्तः स्तिराया मुधवार्वने १३ अस्ति राया विकल्पः स्यात्कुण्डिले तु भवेदुप ॥ स्तपनं त्ववि
 लेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १४ इत्येः प्रसिद्धैर्मन्त्रागः प्रतिमा दिष्टमार्थिनः ॥ भक्तस्य वयथा लब्धे हृदि
 भावेन वैवहि १५ स्नानालंकरणं प्रेष्ठमन्त्रायामेव त्ध्रुव ॥ कुण्डिलेन त्वविन्यासो वद्वा वाज्यपुन हविः १६
 सूर्येनाभ्यर्चणं प्रेष्ठसन्नि ले सलिलारिभिः ॥ अथ यो पदं तं प्रेष्ठ भक्तेन समवायं पि १७
 शालशामेन कुर्यात्सैकतायां कुर्यात् अन्त्य कुर्याद्दानवोति अविलेप्यायामन्यत्र लेख्यव्यतिरिक्तायां अन्यत्र विलेप्यायां
 लेख्यायां वपरिमार्जनमेव १४ इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह इत्येति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायि
 नो निःकामस्य भक्तस्य तु यथा लब्धेः यत्र च रनादिसर्वथा न लभ्यते तत्र हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चैव मन्त्रागः तदा भा
 वेन मनोमये द्रव्ये रित्यर्थः १५ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह साधेन स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथा स्नानमंगप्रधानदे

वतनांत तन्मंत्रैः स्थापनं १६ अथ हृदि उपस्थापनायां रिसलिला
 रिभिस्तर्पणादिना यज्ञने सर्वत्र साधारणमाह अथ ये १७

११ स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्याया ॥ पौरुषेणापि सूक्तेन सामाजी राजनादिभिः ३०

कथं पूजयेत्तराह पाद्येति द्वाभ्यां ॥ धर्मादिभिर्ममासनं २४ तत्र पद्मं कल्पयित्वा भाभ्यां वेदतंत्राभ्यामुभयसिधये म
हपाद्यादीनुपवाराप्रकल्पयेदित्यन्वयः ॥ उपस्य शिः अर्चनं ॥ अर्हणमर्घ्यं उभयसिधये वेदतंत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्त
ये अयमर्थः ॥ धर्मज्ञानवैराग्येश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याश्वेतुः कोणेषु पाराः अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गजानि ॥
त्रयोणुणाः पटिकाः तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये वामलोकावर्षणाज्ञानाक्रियायोगाप्रह्लासत्येशानानुग्रहेति नवशक्तयः ॥
एवं पथोपदेशो धर्मादिभिर्नवभिश्च शक्तिभिरासनं कल्पयित्वेति ॥ कर्णिकायां केसरैस्तत्र स्तुत्वा पूर्वादिमंडले श्वो ज्यलमि

पाद्योपस्पर्शार्हणाराधनापवाराप्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वा सनं मम २४ पद्ममष्ट
दलं तत्र कर्णिकां केसरैश्चलं ॥ उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मष्टभयसिधये २५ सुदर्शनं पावजत्वे गरा
सीधुधनुर्हलान् ॥ मुसलं कौस्तुभमालां श्रीवत्सवानुपूजयेत् २६ नंदं सुनंदं गरुडं प्रवृद्धं वृद्धं मेव ॥
महावलंबं वैवमुकुंदं कुमुदेक्षणं २७ दुर्गाविनायकं व्यासे विष्णुकसेनं गुरुं नृसुरां ॥ स्वे स्वे स्थाने
त्वभिमुखान् पूजयेत्प्राक्षणादिभिः २८ वेदतंत्राशिरकर्पूरकुं कुमागुरुवासितैः ॥ सन्तिलैस्तपयेत्पत्रैर्न
येराभिभवे सति २९ वस्त्रोपवीताभरणपञ्चस्रकगंधलेपनैः ॥ अलेकुर्वीत सप्रममद्रुद्रो मां यथोचितं ३१

त्यर्थः २५ आपुधारिणामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र न्यस्ता गमित्यं गवर्णपूजासुविता आसने वैवज्रतया वरणमप्युक्तं
ततः सुदर्शनादि मुसलां तापुधा मष्टदिक्षु लौकिकभामालां श्रीवत्सवानुसि २६ नंदराज्ञ्या र्बरा नष्टदिक्षु गरुडपुरतः २७
दुर्गादीनि कोणेषु गुरुं नृवामतः सुरा निद्रादिलोकपालां पूर्वादिदिक्षु ॥ एवमेतां देवस्याभिमुखान् प्राक्षणादिभिर्घादिभिः
पूजयेदित्यर्थः २८ पाद्यादीनुपवाराप्रकल्पयेदित्युक्तं तानं वगुणविधिभिः प्रपूजयति नंदनेति षड्भिः २९ मंत्रानाह त्वयं
धर्मानुवाकः ॥ सुवर्णधर्माभित्यादि महापुरुषविद्या जितं ते पुंडरीकाक्षं नमस्ते विश्वभावन ॥ सुब्रह्मण्यं नमस्ते स्तु महापुरुष
वृज्जेति पौरुषं सूक्तं सहस्रशो चेत्यादिराजनादीनि सामानि इन्द्रं नरो भयिता हवत इत्यस्यामृनिगीतानि आदिशब्देन रोहि

पारादिभिः २० वस्त्रोपवीतभरणपञ्चस्रकगंधलेपनैः ॥ अलेकुर्वीत सप्रममद्रुद्रो मां यथोचितं ३१
पञ्चांगिकपौलस्त्यस्तुलादिषु लिखितः पञ्चभोग्यः मद्रुश्चैव
प्रेमयथोचिततया ३१

हविषाष्टतेन अभिघृता निसंश्लिष्टा निराकृणि शुक्लसमिधः प्रास्य प्रक्षिप्य आधरोत तस्यैको यागो एवमाज्यभागो नदत्वा
तस्य आहुती हुत्वेत्यर्थः । तत्राधरो प्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधि संधिमारभ्याग्निमध्यादापरि
ध्यते घृतक्षारणरूपो अह्यभागो अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपो ३९ मूलमंत्रेण अष्टाक्षरेण तथा षोडशक्षरं चोप
स्मिन्नेन पुरुषसूक्तेन वा अवदानतः । प्रत्युचमादुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनोपाधनपक्षे स एव मूलमंत्रः तेनैव प्रत्युच
मवदानतो होम इति । मंत्रैः स्वाहा तैर्नाम मंत्रैः पथान्या यं प्रजाक्रमेणैवाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं बुद्ध्वा ४०

ध्यायन्नाभ्यर्च्य रारुणि हविषाभिघृता निव ॥ प्रास्याज्यभागो वाधरो रत्वा वाज्यपुतं हविः ३९ जुहुयाच्छुक्ल
मंत्रेण षोडशक्षरं वदानतः ॥ धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ४० अभ्यर्च्य धनमस्तु त्वपावरे
भ्यो वलिहरेत् ॥ मूलमंत्रं जपेत्सुस्मरन् नारायणात्मकं ४१ दत्वा भवनमुच्छेद्य विष्वक्सेनायकत्वं येत् ॥ सु
गंधवासं सुरभिर्मन्त्रां ब्रूयाद्यमथाहं येत् ४२ उपगयन् गृणान् नृत्यन् कर्मण्यभिनयन् नमः ॥ मत्कथाभावयं धृ
तं नृमुहूर्तं क्षणिको भवेत् ४३ स्तवैस्तथा वचैः स्तोत्रैः चौराणैः प्राकृतैरपि ॥ स्तुत्या प्रसीद भगवन्निति वदेत्तदं
वत् ४४ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां वपरस्परं ॥ प्रपन्नपाहि मामीदृशीति मत्पुत्रहार्णवात् ४५ श्रीराम ॥
ततो वदितुं भगवन्तमाभ्यर्च्य धनमस्तु त्वपावरे भ्यो नरादिभ्यो हसुरिधुबलिहरे ततः प्रजास्तान्मागत्य देवस्याग्रे समुप
विश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् ४१ ततः उभयत्र भगवतो मोक्षनसमाप्तिं ध्यात्वा आवमनं दत्वा उच्छेद्य विष्वक्सेनायकत्वं यित्वा
तदनुत्तयापश्चात्स्वयं भुञ्जीत ततः सुरभिर्मन्त्रं सुगंधवत्तां ब्रूत्वं मुखवासं दत्वा पुनरपि अहं येत् ४२ पुष्पांजलिना पूजयेत् ४२
उभयभिनयन् स्वस्ति च विष्णुर्वन्द्यं शान्तिकं चैव यत्रोपरित्यज्य लब्ध्वा वसरो भवेत् ४३ स्तवस्तोत्राणां भेदं दर्शयान् पौराणैः
प्राकृतैरिति ४४ कथं प्रणमैदित्यपेक्षायामाह शिर इति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणात्तरोपारो गृहीत्वा

परस्परं निबन्धाभ्यां कृतापराधश्च प्रपन्नमि
त्यदिदं स्तुतः प्रणमैत् ४५ श्रीरामाय ॥

तत्तरोषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्भासनप्रकारमाह इति अन्येव प्रार्थनया शेषां निर्मात्यं मयारत्नां ध्यात्वा शिरस्याधाय
धृत्वा यद्युद्भासयेत् तर्हि प्रतिमापीयं न्यस्तं ज्योतिस्तु नरपि हृत्य प्रस्तुज्योतिष्ये वोद्भासनीय ४६ एतेष्वधिष्ठानेषु
मुख्यमित्यपेक्षायामाह अर्वादिस्थितिः यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र नत्वधिष्ठाने मुख्या मुख्यत्वं कृतं सर्वभुते धिति ४७ उभ
यतः उद्भासु च ४८ समर्थप्रत्याह मरुवा मिनित्रिभिः पुष्पोद्यानानि कारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहं यत्राविशि च

इति शेषो मयारत्नां शिरस्याधाय सारं ॥ उद्भासयेत्तुद्भास्यं ज्योतिर्ज्योतिरिति धितुः ४६ अर्वादिषु पदायत्र श्र
द्धाया तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वामनिवसन्तां ह मवस्ति ४७ एवं क्रियायोगपथेः पुमान् वैदिकतोत्रि
केऽर्चयेत्तुभयतः सधिमन्त्रो विदित्यभाश्रितां ४८ मरुवां मि प्रतिष्ठाप्य मंदिरं कारयेद्दृष्टं ॥ पुष्पोद्यानानि
रम्यानि पूजायकोत्सवाश्रितान् ४९ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्थान् च ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा
मत्सार्धितो मियात् ५० प्रतिष्ठायां सार्वभौमं स प्रनाभं वनत्रयं ॥ पूजादिनां ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यता
मियात् ५१ मामेव नैरयेभ्येण भक्तियोगेन विंदन्ति ॥ भक्तियोगं सलभते नित्यं पूजयेत्तमां ५२ यः स्वरत्नां
परेर्दत्तां पौर्देतां हरेत् सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिं स जायते विदुः शुक्लवर्षाणाम्युतायुतं ५३

एतद्वर्णि बहुजनसमागमः उत्सवः वसंतादि महोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा ४९ पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य
विवरणं पूजादीनामिति ॥ प्रवाहार्थं सततानुवृत्त्यर्थं मत्सार्धितो मत्समानैश्चर्यं ५० प्रतिष्ठादीनां व्यस्तसमस्तानां
फलमाह प्रतिष्ठयेत्तिसत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ५१ सकामप्रयुक्तं अहेतुकं भक्तं प्रत्याह मामेवेति अहेतुकं
भक्तियोगं कथं भवति तत्राह भक्तियोगमिति ५२ रातुफलमुक्तं अपहर्तारिनाशयति विदुः शुक्लवर्षाणाम्युतायुतं ५३

कर्तुर्यत्फलं तरे वायेषामथाह कर्तुरिति । सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्यतत्फलमित्यन्वयः
कुतः यतः कर्मणामेतेषां गिनः भागार्हः तत्रापि विशेषमाह भूयसिकर्मणि सारथ्यादौ बभूव अधिकफलमिति ५४
ययः पञ्चादिमन्त्रेण पुनितोयः परंपरे ॥ प्रागेवदिशति प्रातः सल्लुणः शरणमम ॥ ॥ इत्येकादशे सप्तविंशः ॥
अष्टाविंशतु यः पूर्वविस्तरेणो पवर्णितः ॥ ज्ञानयोगः पुनश्चासौ समाहृत्य निरूप्यते । इदानीमात्र विस्तरेणोक्तं शानयो
मंसं शोषेण जलमाह परदति । परेषां त्वभावान् शांतयोरादौ कर्मणि वा तत्र हेतुः विश्वमिति १ विपक्षे दोषमाह परे

कर्तुं धर्मा रथे हस्ते रनुमो हितुं वव ॥ कर्मणा भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसितत्पलं ५४ ॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे ५० सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणि
न प्रशंसेन्न गृह्येत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति न
इति ॥ स आशु भ्रश्यते स्वार्थं हसत्यभिनिवेशतः २ तेजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टवेतनः ॥ मायां प्रा
प्नोति मृत्युं वा तद्दृष्ट्वा नार्थं ह्रस्वमान् ३ किं भद्रं किं भद्रं वा द्वैतस्यात्मनः कथं ॥ वाचो हितं तदन्तर्धनं मनसा

निस्वार्थत्वं ज्ञानं निष्कामं भणति असन्निध्याभूते द्वैतेऽभिनिवेशात् २ भ्रंशमेव दृष्ट्वा ततो दर्शयति तौ जसेराजसा
हंकारकार्ये रंदिपगणेन्द्रिया आपन्ने अस्मिभूते सति पिउस्तो जीवः केवलं मनोमात्रेण माया स्वरूपं प्राप्नोति ततो म प्र
नसिताने सति नष्टचेतनः सन्नमृत्युगाम्य पुंतुत्या सुषुप्ति वा प्राप्नोति यथा तद्देवनाना र्थद्वैताभिनिवेशा वि
सेवत्येव प्राप्नोति ३ द्वैतासत्त्वतयास्तुतिरयोर्निर्विषयत्वं प्रयचयति सा धैः षड्विः किं भद्रमिति अवस्तुनो
द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वा भद्रं कियद्भद्रं कियद्वा भद्रमित्यर्थः अवस्तुनत्वमेवाहा वाचेति ब्राह्मणं इत्योपलक्षणं वाचा
उदितं उक्तं च शुभादिभिश्च यद्व्यतदन्तमिति ४ श्री॥

नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात् कथं भवेत् हेतुत्वं तत्र दृष्टं तमाह धाया प्रतिबिंबं प्रत्याकृष्यः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्ति
रजतादिः एते यथासंज्ञोप्यर्थकारिणो भवेति । आम्त्युतो मत्सु मभिव्याप्य यद्वा मत्सु लयः यावन्नेव लीयते तावत्पर्यन्तमि
त्यर्थः ५ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव हेतुनिरूपितं कथं मस्य स्यात् तत्राह आत्मैवेति सार्धं द्वाभ्यां । तत्रायते पाल्यते । त्रिति
पाल्यते ६ अन्यस्मात् सृष्ट्यादिव्यतिरिक्तात् । त्रिविधा अध्यात्मादिरूपाभातिः प्रतीतिः ७ ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते न
ननु ज्ञानविज्ञानयोर्युगोनिष्ठां सर्ववत् समोभूत्वा ८ एतन्निष्ठा प्राप्नुयादमाह प्रत्यक्षेणेति यदा र्थावतवत् हेतुतदस

धाया प्रत्याकृष्याभासा द्यसंज्ञोप्यर्थकारिणः ॥ पूर्वदेहादयो भावा यद्येवाम्त्युतो भव्य ५ आत्मैव तदिदं वि
श्वं सत्यते सजति प्रभुः ॥ त्रायते त्रानि विधात्मा द्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्नुष्मात्मनो न्यस्मादयो भावो
निरूपितः ॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूलाभातिरात्मनि ७ इदं गुणमयं विधिं त्रिविधं मायया कृतं । प
तद्देहात्मादिते ज्ञानविज्ञाने युगं ८ न निरतिनवस्तो तिलो केवरति सूर्यवत् ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन नि
गमेनात्मसंविदा ॥ आद्यतवत्सत्तात्वा निःसंगो विवेदिह ९ उभयवत्त्व नैवात्मनो न देहस्य संसृ
तिर्दृष्टव्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशो रीराकस्यस्यानुपलभ्यते १० आत्मव्ययोगुणः शुद्धः स्वयं योति
रनावृतः ॥ अभिवशात्तव विदेहः कस्येह संसृतिः ११

दितिज्ञात्वा निःसंगो विवेदिह आद्यतवत्वे
प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादि अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्येष्टधियादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदात्त्वा
नुभवेन सर्वदृश्यमाद्यतवत् असंज्ञेतिज्ञात्वेति ९ ननु यदि आत्मसंविदा सर्वदृश्यमसदित्युच्यते तस्मात्मास्वप्रका
शो देहादिहेतुं वजडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारप्रतिमा सो न घटोति बोध्यति नैवेति । अनात्मस्वदृशोऽजडजडयोः
अत्र हेतुः ३ दृष्टव्ययोः माभूतद्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति १० एतत्प्रयवयति आत्मेति । अव्ययत्वादिव्यवविशेष
योर्नाशादिरागादि पुण्यापुण्या ज्ञानापरिछेदानामसंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वमुच्येष्टं अनित्यजडजड

वभासः यथैवाभिरूपणोभेदो नानुपलभ्येष्टं पिरात्प्रकारयेम
व अभिप्रकाराशक्तं यथैवाभिरूपणोभेदो नानुपलभ्येष्टं पिरात्प्रकारयेम
रम्यतरस्यापि घटतरति ११

संसार

सत्यं तथाप्युभयोरवमविवेकसंसारालंबनमित्याह परं बुभिः यावदिति संनिकर्षणसंबंधः न च संगस्य कुतः संबंधः तत्राह अविवे
किनः अज्ञानरुत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः तत्राह अपाथोपि मिथ्या भूतोपि केवलं फलवान् फलस्फूर्तिर्न तु तत्त्व
तोऽस्तीत्यर्थः १२ न च संतोरेहारेः कुतः संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थहीनता अस्यात्मनः १३ ननु कथं विध्यानतो विषयस्फूर्
तिर्जीवन्मत्तस्यापि दुर्वीरोत्यनिर्माक्षप्रसंगस्या तत्राह मथाहीति प्रस्थापः स्वप्नः बहुनर्था न्विभर्ति पुष्पातीति तथा १४ न
अहंकारलक्षणो देहादिसन्निकर्षणसंसारालंबनमित्यन्वयान्तिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्तारोने घामदर्शनात् अहं सुखंति

श्रीशिवानुवाच यावदेहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणं संसमः फलवान् तावदपार्थोप्यविवेकिनः १२ अर्थस्य वि
द्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्ने नृणां गोयथा १३ यथा ह्यप्रतिबुधस्य प्रस्थापो बहुनर्थ
भूतः सपवप्रतिबुधस्य नैव मोहायकृत्यते १४ शोकदुःखभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यते जन्ममृ
त्युश्च नात्मनः १५ देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवांतरात्मा गुणकर्मभूतिः सूत्रं महानित्यं रुधेव गीतः संसारोऽथा
वतिकालतंत्रः १६ अमूल्यमोक्षं ह्यहंकाररूपितं मनोक्त्वा प्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनो वासनया सितेन छित्वा मुनिर्गो

वश्चेतस्य सुर्यानि प्रजापत्या वा अदृश्यत्वाच्च सुरगारी नो कुरात्वादिव दृष्टधर्मत्वा नुपपत्तेरिति भावः १५ ननु यदेहंकारोऽस्य संसा
रस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकारावशेषः प्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानोपस्यसः आत्मैव तेषामंतर्हिते क्लीवः
अतएव गुणकर्ममयी भूतिर्यस्य सः एव वस्त्वस्मोपाधिभिर्बहुधेव सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वत आधा
वति अतो नायं शेष इति भावः १६ तदेव महंकाररुतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निरासो मुक्तिरित्याह अमूल्यमिति वस्तु
तो मूलशून्यं अज्ञानतस्तु बहुभिरूपैरूपितं प्रकाशितं चेदं जालिकृत्यमिति वाक्यं तत्राह मन इति मन आदीनां देहः
यद्वा मन आदिषु क्रियत इति कर्म अहंकारणं रूपासनयानि शितेन ज्ञानेन रवेदं न छित्वा १७ श्रीरामभद्राय नमः ॥ ॥

तदेव तानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति। तानमिति। विवेको ज्ञानं साधनायाह निगमेचेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षं स्वानुभवः। पे
 ति ह्युपदेशः। अनुमानं तर्कः फलमाह आद्यं तयो रस्य जगतः मध्येपि तदेव केवलेन तु जगदिदं। तदेव तानं साधनं।
 किं तत् कालः कल्पति प्रकाशयति। तथा हेतुः कारणं वयत् तदेव। एतदुक्तं भवति यस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं वज्रं तदस्य
 त्मकमेवेतत् न ततः पृथगित्येवं निश्चयफलो निगमादिसाधने ज्ञायितेयो विवेकः तत् ज्ञानमिति १८ तत्र नानाभेदव्यवहारलंबन
 स्यापि विश्वस्य कारणमात्रात्मकत्वं सदृशं तमाह पथेति सुकृतं सुष्टु कुंडलादिरूपेण विरचितं यद्विरंण्य। कीदृशं हिरण्यमस्य
 तानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैति ह्यमथानुमानं आद्यं तयो रस्य यदेव केवलं कालश्चेहेतुस्तदेव मध्ये १८ पथाहि
 रं ण्यं सुकृतं पुरस्तात्पश्चात्सर्वस्य हिरण्यमस्य॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदे रौरहमस्य तद्वत् १९ विज्ञानमेत
 त्रियवत्सु मंगुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यं २० नयत्पुरस्तादुत्तमपश्चात्
 ध्येव तन्न व्यपदेशमात्रं॥ भूतं प्रसिद्धं वपरेण यद्यत्तदेव तत्प्रादिति मे मनोषा २१
 कुंडलादेरुत्तमैः पुरस्तात्पश्चात्पश्चादस्ति कर्तृकुंडलमित्यादि नानाव्यपदेशैर्व्यवहारं प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तदुत्तमस्य विश्वस्य कारणभूतो
 हमेव नानाव्यवहारलंबनं न तु मत्तं पृथग्विश्वमिति १९ तदेव कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशात्मेकतामाह। विज्ञानमिति
 त्रियवत्सु प्रकारस्य पृथक्युक्तं। उदो नुमेधेन ज्ञाप्रदरिच्यवत्सु प्रादुस्तानं मनः। तदेव सावकोरणभूतं वयं दुणत्रयं। यच्च कार्यकोरेणैकं कारण
 मध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृमधिदेव पूर्वगुणात्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् पतत्येन तुर्येण सामान्यज्ञानं मात्रेण समन्वयेन भवति येनानुगतं प्र
 काशतइत्यर्थः तमेव भातमनुभातं सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। तथा वक्षुषश्च सुश्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुरित्यादि श्रुतेः। ननु
 विशेषज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्येणोपलभ्यते तत्राह। व्यातिरेकश्च समाध्यादौ यदस्ति तदेव सत्यमिति २० एवं कालत्रये व्यतिवारणः स
 त्वमुक्तं। व्यतिवारणस्तु सत्यतामाह नयदिति मध्येव तत्पृथक् इति किंतु व्यपदेशमात्रं कुतः यतः यद्युत्परेण अन्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रका
 शितं वयत् तदेव कारणप्रकाशकतावन्मात्रस्यान्यपृथगिति मे मनोषा बुधिः वावारेण विकारोक्तं मध्येमृत्तिकेत्येव सत्यं सर्ववत्त्वं तदेव
 त्यादिश्रुतेः। कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण वकार्यस्य प्रकृत्यस्यैवानुपलभादिति भावः २१

रुत

राम
९३

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशयोः कारणप्रकाराभ्यामभेदव्युत्पाद्यप्रस्तुते तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्मभेदमाह अविद्यमान इ-
 तिव्योयवैकारिकः विकारसमूहः स एव प्रागविद्यमानो राजससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्मकार्यभूत इत्यर्थः अवभासतेति ब्रह्मप्रकाशय-
 शेत्यर्थः ब्रह्मनुच्यतः सिद्धं न तु कार्यमित्यर्थः। ज्योतिश्च प्रकाशकमित्यर्थः। अतः कारणात्। इन्द्रियाणि व अर्थस्तिमात्राणि च आत्मान-
 श्च देवानामप्युपलक्षणं। विकाराः च व भूतानि एवं चित्रं ब्रह्मैव भावतीति २२ उपसंहरति पूर्वविगतं तपः प्रत्यक्षेति ह्यनुमानैः स्फु-
 टं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः। तथा परस्परदेहादेरपवादेन आत्मत्वनिरासेन च। कादृशेन विशारदेनानुपुणेन। गु-
 णानि भिन्नभूतेनेति वा आत्मविषयसंदेहं छित्वा स्वानंदतुष्टः सन्निरिवलेभ्यः कामुकैर्भयं इन्द्रियारभ्य उपादेत निःसंगो भवेत् २३

अविद्यमानोऽप्यवभासतेत्यो वैकारिको राजससर्ग एवः॥ ब्रह्मस्वयं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारवि-
 त् २२ पूर्वस्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन॥ छित्वात्मसंदेह उपादेत स्वानंदतुष्टोऽविल-
 कामुकैर्भ्यः २३ नात्मावयुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवाद्यु सुवयुजलं हुतावाः॥ मानोऽन्मात्रं धिषणावमहं कृतिः सत्त्व-
 स्वेति निरर्थसाम्यं २४ समाहितैः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सु विविक्तधाम्नः॥ विक्षिप्यमाणैस्तत्कनुदूषण-
 घनेरुपेतैर्विगते रवेः किं २५ श्रीराम॥
 परापवादं प्रपञ्चयति। वपुरात्मानं भवति पार्थिवत्वात् घटवत्। तथा इन्द्रिया-
 णितदधिष्ठातारो देवा अंसुः मनः धिषणा बुद्धिः सत्त्वमित्तं अहं कृतिरित्येते आत्मानं भवति कुतः अन्मात्रं अन्तोपपद्यमानं। शरीरव-
 त्। वायुर्जलं व हुतावाः स्तेजः स्वेति निरर्थसाम्यं। शरादयः साम्यं प्रकृतिश्च नात्मानं उवाच घटवदिति। यद्वा हिरादेनानुमा-
 नोतराणि सुवितानि तद्यथा इन्द्रियाण्यात्मानं भवति करणत्वात् मनोवत्। प्राणश्च वायुत्वात् बाह्यवायुवदित्यादि २४ एवं विवे-
 कज्ञानवतो मुक्तस्य नेन्द्रियादि कृतो गुणदोषसंबन्ध इत्याह। समाहितैरिति। मत्सु विविक्तधाम्नः मम सुष्ठु विविक्तं धाम स्वरूपं
 येन सः तस्य प्रकाशकस्य प्रकाशगुणदोषान्न भवतीति रविदृष्टातेनोक्तं २५ श्रीरामभट्टाय नमः श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥

असंगवृत्तत्वेनावस्थितस्य न केपि गुण दोषास्माकाश दृष्टांतेनाह। यथेति। वाय्वादीनां शोषं रहने कृदन्
 रजो धूसरत्वादिभिर्मत्संगतैरागमापायिभिः। ऋतुगुणैः शीतोष्णदिभिर्वा। अहंमतेः अहंकारात्पूरमक्षरसंस्थाति
 हेतुभिर्नियुज्यते। यद्वाहंकारस्य संस्थाति हेतुभिरिति। २६ मुक्तवदसम्पगुणा नीनयथेष्टमाचरेदिसाहस्रभ्यां
 तथापि तीक्ष्णेषु विषयेषु प्रारजः रागः। मनसः कषाय इति। दुर्निरीक्षतामाह २७ एतदेव दृष्टांतेनोपपादयेति। यथेति।
 नृणामामयोरागः। असाधुः असम्पकृ यथाप्रवर्तितथा अपक्व कषायकर्म अदग्धाः। कषायरागादयस्तन्मूलानि

यथानमो वायुनलांबुभृगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते। तथाक्षरसत्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संस्थाति हे
 तुभिः पर २६ तथापि संगः परिवर्तनीया गुणेषु मायारचितेषु तावत् मङ्गलियोगेन दृढेन यावद्वा
 निरस्पेतमनः कषायः २७ यथामयो साधुविकल्पितो नृणां पुनः पुनः संतुं दति प्ररोहन् एवं मनो
 पक्व कषायकर्म कुयोगिनो विध्यति सर्वसंगं। २८ कुयोगिनो ये विहितांत रायेर्मनुष्यभूतैस्त्रिद
 शोप सिद्धे। ते प्राक्तेनाभ्यासबले न भव्यो युजति योगं न तु कर्मतंत्रं। २९ रामो जयति

कर्मणि वयस्मिन्नतः। अतएव सर्वसंगं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनं असम्पगुणा विनिन विध्यति भंश
 यति २८ ननु कथं विद्विषयसंयोगे यदि योगभ्रंशा स्यात् अलं तर्हि सा पायेन योगमार्गेण तत्राह। कुयोगिनः
 ति। मनुष्यभूतैर्विधुशिष्यादिरूपैः विद्वद्गुरुपसूचैः प्रवर्तितैः। तथा वश्रुतिः। यस्मान्न देशानप्रियं यदेतन्मनु
 ष्याविधुरिति भयो जन्मांतरं न तु कर्मतंत्रं वश्रुतिः कर्मविरतारं २९ सांख्यनमः रामो जयति

ननु विदुषामपि सर्वथा कर्मदुष्यति हरमिति पुनः संसारस्यात् । अत आह । करोतीति विदुषो न्योसौ जंतुर्देह एव भोजना
दिकर्म करोतीति । क्रियते विक्रियते च तेन कर्मणा पुष्पाद्यविश्राप्नोतीत्यर्थः । केनापि संस्कारादिना बोधितः सन् विद्वान्
स्तु प्रकृतो देहस्थितो पितृकर्मणि नावेक्रियते न हरे कारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति ३० किं च
अस्मात्तावदेहिककर्मभिर्विहारशकाय तो देहमेव्यासौ न पश्यतीत्यदृष्टिर्बुद्धेति । उक्षतं मूत्रयंतं । स्वभावप्राप्त

करोति कर्म । क्रियते वज्रनुक्ते नाप्यसौ बोधित आनिपातात् । न तत्र विद्वान् प्रकृतो स्थितो विनिवृत्तः स्वप्न
रवानुभूत्या ३० तिष्ठतमासात् मुत व्रजतं शयानमुक्षतं मदंतं मतं स्वभावमन्यत्किमपीह मानं मा
त्मानमात्मैक्यमिति न वेद ३१ यदि स्म पश्यत्यसुदिं द्रियार्थं नाना नुमानेन न विरुद्धमेव न
न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्यान्न यथो ह्यायति रोदधानं ३२ रा मो जयति

मन्यदपि दृष्टिस्वप्नादि र्हमानं कुर्वति । आत्मानं देहं ३१ न विंदियवतः सर्वथा कर्ममदं न संभवति तत्रा
ह । यदि स्मेति यद्यपि असतां वेहमुरवाणामिंद्रियाणामर्थं निपश्यति । तथापि नानात्वा मिथ्यास्य प्रवदित्यनु
मानेन विरुद्धा धितं सत् अन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते । स्वापु ह्याय प्रबुधसंस्कारमा
त्रेण स्यात्प्रविषयं स्फुरतं अत एव स्वयमेवतिरो भवत यथा तद्वत् ३२ श्रीविश्वेशाय श्री

तदेवमात्मानं विक्रियत इत्थं। नन्वेतदनुपपन्ना बंधावस्था यस्य मानसो मुक्तावस्था च गृह्यमाणत्वात्।
न हि द्वीहयो वद्यते न द्वाहिभावस्यागतस्तुलीभावेन गृह्यमाणानं विक्रियते। तत्राह। पूर्वमिति। बंधावस्थायां
गुणैः कर्मभिश्च विभक्तानं कायं देहं द्रियादिलक्षणं। आत्मन्यभ्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत्। तदेव पुनस्तानेन

पूर्वगृहीतं गुणकर्मविभक्तानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्तते तत्पुनराक्षयैव न गृह्यते मायि
विस्तृत्य आत्मा ३२ अथाहिमानो रुदयो नृक्षुषां तमो निहन्यान्ननुसिद्धिधत्ते एवैव समा
क्षानिपुणा सती मेहन्यान्मित्रपुरुषस्य बुधः ३४ ॥ रामेन यति

विनिवर्तते। आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते नापि स्पृश्यते अथ भावः मुक्तेः क्रियाफलत्वे तावदात्मनो विकारः
तस्यास्मात्पिताशानमात्रनिवृत्तिरूपत्वान्नात्मसंस्पृशित्वं बंधमोक्षयोः। अतो न विकार इति। ३३ एतदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। ननु पूर्वमेव सद्गुणैः पुनर्विधत्ते करोति समाक्षात्मात्मविद्या ३४ श्रीराम

आत्मनो निर्विकारतां प्रपंचयति। एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिं वारयति। स्वयं ज्योतिरित्यनेना
ज्ञानमलापाकरणलक्षणां विकृतिं वारयति। अजदस्युत्पत्तिं वारयति। अत्र मेय इति ज्ञानलक्षणातिशयार्थेन न संस्का
रमहानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणां मापक्षयतां ज्ञानास्वयं ज्योतिष्ठादौ हेतुः। सक
लानुभूतिरिति। एको द्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावान्न कोपि विकार इति दर्शयति। ननु श्रुतिविषयस्य कथं स्वयं
ज्योतिष्ठादित्वाहववसां विरामे अगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्यां तथा वश्रुतिः। यतो वाचो निवर्तते। अत्राप्यमनसा सहति

एष स्वयं ज्योतिर्जो प्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः। एको द्वितीयो ववसां विरामे योनेषिता
वागसवश्चरति ३५ एतावानात्मसंमोहो यदि कल्पस्तु केवले आत्मनूते स्वमात्मानमवलंबोनयस्य हि ३६

न बहेतुः येनेषिताः प्रेषिताः तथा वश्रुतिः केनेषितं यत्ति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वा
मिमावदति बहुश्रोत्रं कउदेवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनोपदा चोहवा च प्राणस्य प्राणं बहुषश्च क्षुशितं ३७
अद्वितीयमुपपादयितुं भेदस्यावासवत्वमाहा एतावानितिकेवले अभिने आत्मनू आत्मनि विकल्पशतं यत् एतावान् स
र्वेष्यात्मनो मनसः संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मानमने विना यस्य विकल्पः स्यावर्तवः आश्रयो नास्ति रजतमस्यैव
भुक्तिं विना तेहनानास्ति केचन इदो मायाभिः पुरुरूप इत्येतयुका ह्यस्य हरयः शतादशासादिश्रुतेरित्यर्थः ३६

केचित्पुनः प्रत्यक्षादिप्रतीतिप्रपञ्चस्य बाधायोगात्वेदोत्तार्थानां वक्तव्यार्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वात्तद्वैतसत्यमिति मन्यते
तन्मतमनूय दूषयति। यदिति। कामाकृतिभिः। नामरूपोपलक्षितं पञ्चभूतात्मकं द्रव्यं द्वैतं यत्तदबाधितमिति परित्यज्यमानिनां अ
त्रवयवेवपरितो रत्यभिमानवतो वेदोत्तैश्च यमर्थवाद इति प्रतीतिः न तत्त्वविदो। यतः व्यर्थेनापि विनाप्यर्थेन साप्रतीतिः तथा हि।
न तावद्विध्यैकशक्यत्वे तेषामस्ति यतोर्थवादत्वं स्यात्। न वा कर्तृभोक्तृपरमानंदरूपं प्रतिपादने कर्मविधिशेषता भजते। न वा बाधि
तत्त्वद्वैतस्य नामरूपात्मकत्वात्प्राप्तत्वात् पञ्चवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वाचारभणार्थश्रुतिभिश्च बाधितत्वादि
ति ३७ तदेवं तानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तन्निष्ठस्य विप्रप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः। योगयुजतः कायोपयुजतः

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमबाधितं ॥ व्यर्थेनाव्यर्थवादोऽयं द्रव्यपरित्यज्यमानिनां ३७ योगिनोपयुजयोगस्य यु
जतः कायउचितैः। उपसर्गैर्विहृतं तत्रायं विहितो विधिः ३८ योगधारणया कोश्विरासनैर्धारणान्वितैः।
तपोमनोषधैः काश्चिदुपसर्गा निरिहन्ते ३९ काश्चिन्ममानुष्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः। योगेश्वरानुरत्या
वाहन्यादुरुभदाद्यनैः ४० केचिद्देहमिमं धारः सुकल्पवयसि स्थिरं ॥ विधाय विविधोपायैरथ युजंति सिद्धि
ये ४१ न हितकुशलादृत्य तदायासो ह्यपार्थक्यं। अतः बलाधारीस्य फलस्यैव वनस्पतेः ४२

वात्यनैः उपसर्गैः रोगाद्युपद्रवैः अभिभूयते विधिः प्रतीकारः ३८ योगधारणया सोमसूर्यादिधारणसंतापशोत्यादीनां उपा
सनैर्वापुधारणान्वितैः। वातादिरोगात्तपोमनोषधैः पापग्रहसर्पादिरुक्ता ३९ ममानुष्यानादिभिः। कामादीनां योगेश्वरा
नुरत्यादेर्भमानादीनुरत्याह ४० अन्ये देहमिदं धारं सर्वं नितत दूषयति। केचित्पुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेव सुकल्पं ज
गत्तोगादिरहितं पञ्चभूतात्मकं स्थिरं ब्रह्मत्वापरकायप्रवेशादिभिर्भयेऽतत्र धारणारूपं योगयुजंति ननु ज्ञाननिष्ठारूपं ४१
कुशलैः प्राज्ञैरादरण्येन सवति वनस्पतिवदात्मैव स्थायी शरीरे तु फलवन्मध्यमार्थः ४२ श्रीरामभद्राय नमः ॥ ॥

अतस्त्वोपरित्यज्य कोनामान्यस्तं श्रेयसि रत्याह तं वेति । तमेव भूतत्वा को नु विस्मृते त कथं भूत स्वकृतवित् । वनिप्रहारादिषु त्वया
कृतमनुष्महाननयदास्यस्मिन्नेवां तया कृतमुपकारं विद्वान्ते देवाह । अखिलात्प्रदयितेश्वर अखिलस्य जगतः आत्मा
नैवेत्तयितारं आत्मत्वादेव दयितं प्रेष्टुं सुसेव्यं । श्रवणादकथं भजनीयं किंवा आश्रितानां सर्वार्थदे । ताह किं फलोद्देशो नाहं सेव्यः
न हि नृणां किमपि अनिर्कृतं तदप्यतिरिक्तं स्वर्गादित्यदा तमपि को वा भजेत सेवेत कथं भूतं तत् । यत्केवलं भूत्ये इदं पश्याय अनु
नंतरमेव त्वद्विस्मृतये भवति यदा त्वत्पतिरिक्तं किमपि देवतांतरं धर्मशानादि साधनं वा भूत्ये चेत् धर्माय संसारस्य विस्मृतये मो
क्षाय वा को भजेत । न कोपि । ननु तत्र साधनं विना भोगमोक्षादिफलं कथं स्यात् तत्राह किंवेति तदुक्तं । यो वेसाधनं स पतिः पुरु
षार्थं वलुष्ये । तथा विना तदाप्नोति नरो नाशयणा श्रय इति ५ आत्मा मन्य भजनवार्ता त्वत्कृतोपक्रमस्य त्वया त्वनिवेदनै

६ तत्वाखिलात्प्रदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थं स्वकृतविद्विस्मृते त को नु ॥ को वा भजेति किमपि विस्मृतये नु भूत्ये
किंवा भवेत्तत्तव पादजो जुषान्नः ५ नैवोपायं त्यपवितं कवयस्तवेरा ब्रह्मा पुषादि हंत मधु मुदः स्मृतः ॥ यो
तव हिंस्तनुमता मसुभं विधुन्वन्नाय वैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ श्रीशुक उवाच इत्युध्वेनात्यनुरक्तवेन
साष्टोत्तमगच्छीरुनकं स्वशक्तिभिः । गृहीतमूर्तित्रयं शिरो शरो जगाद स प्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ।
हेतते वणं येषां मिममथमनुसुमंगलान् ॥ पां ध्रुवावरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जय ८

वनिः कति नान्यथाह नैवेति । अपवितं प्रत्युपकारं आनृण्यमिति यावत् । कवयो ब्रह्मा विदोपि नैव प्राप्नुवन्ति । यतः त्वत्कृतमुपका
रं स्मरन्तः कुरुमुदः उपवितपरमानंदाः उपकारमेवाह यो भवानुबहिः आचार्यवपुषा गुह्यरूपेण अंतश्चेत्यवपुषा अंतर्गम्य रूपेण
अशुभं विषयवा सनां विधुन्वन्निरस्य स्वगतिं निजं रूपं प्रकटयति तस्य तव ६ ईश्वरे हेतुः जगत्कौतुकं कौतुकीयकरणं यस्य सः
ननु जगत्कृष्णदिना ब्रह्मेशादयः कौतुकिनाह स्वशक्तिभिः सत्तादिभिः गृहीतमूर्तित्रयं येन सः स प्रेम प्रेम सहितं मनोहरस्मितं य
स्य सः स प्रेम यथा तथा जगादिति वा ७ हेतुनिसहर्षं संबोधनं सुमंगलानुसुरक्तपान् । मृत्यु

संसारं दुर्जयमन्येकवायेः ८ श्रीरामभद्राय नमः ॥

11

योगनिषेवतो निरंकायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तद्धृद्धान्नमतिमान् योगमुत्सृज्यमत्सरः ४३ योगवर्षामिमां
योगातिवरम्भयाश्रयः ॥ नितरायैर्विहृत्येत निस्यहः स्वसुखानुभूः ४४ ॥ ॥ इति श्रीभाग-प्रण अष्टाविं
शतिप्रोध्यायः ॥ ॥ ७॥ ॥ ३ ॥ भवउवाच सुदुष्कृतमिमांमन्ययोगवर्षामिनात्मनः ॥ यथाज्ञसाधुमानुसंध्येतत्तमे
ब्रह्मलसाभ्युत १ प्रायशः पुंडरीकाक्षयुजं तो योगिनो मनः ॥ विषादं त्यसमाधाना मनो निग्रहकर्षिणाः २ किं
चित्रमभ्युतमेतदशेषवंधो दासेधनन्यशरणेषु यदात्मसत्त्वं ॥ मोरो बयत्सहस्रैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरी
टतटपादुतपादयोः ४

स्वभक्त्याय समासतः १ अनिकृशमिवात्स्ययोगः सुगौकसं परिहासुरवोपायपुनः कृष्णमुधुवः परिपृच्छति २ अनात्मनः अ
वशाकृतमनसः अंतःप्रयासतो यथासिध्येत्तथा अंतसासु बोधं यथा तथा मे ब्रूहि १ सुदुःकरतां प्रयं वयति प्रायश
इति मनोपुंजं तोमिष्टं तः विष्ठादिति क्लिश्यं निकुतः आसमाधानात् अनियहात् कथं वित्तमनसो नियहेव कर्मातिः आतिः
संनः २ त्वं कालुष्यसादेन कृतार्था भवन्तीति नातिवित्रमित्याह किमिति अनन्यवारणेषु दासेषु तवात्मसात्त्वं तदधीनत्वं य
त्तथा नैर्गोपी बलिप्रसूतिषु पुनर्त्किं वित्रं त्वं ध्वर्यमित्यर्थः १ यतो यो भगवान् श्रीपामरूपेण मूर्ते बर्ततेः सहसाहित्यं सरस्य
मिति यावत् अरो वयत् प्रीत्या कृतवान् कथं भूतः २ भवराणां ब्रह्मादानं यानि श्रीमतेति किराटानि तेषां तदात्म्याणि तेः पीडितं वि
बुद्धितं पादपीडयस्य स्वयं तथा भूतोपि सन् ४

सदीविक्रमगत्पद्यं३

धर्मनिवाह कुर्यादिति त्रयोदशतिः मांस्मरन् शानकैः असंभतः कुर्यात्तराह मया त्वा अपि ते मनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधा
 नात्मके येन अतएव धर्मेष्टो वा त्वमनसो रातर्प्यस्य १ पुण्ये रंशु भणं मद्रुक्तेरिति देवादिषु ये ये मद्रुक्तास्तेषामावर्तानि क
 मिति नाशयेत् १० सत्रेण संभूय वा ११ अंतरंगा भक्तिमाह मांमिक्तं त्रिभिः सर्वभूतेषां त्मनि वात्मानमीश्वरस्ति
 तं मामेव हेतु तत्तु धर्मे च स्य सर्वं पुरस्ति तत्राह बहिरंतः पूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपारतं अनावरणी तदपि कुतः यथा
 र्त्वा असंगत्यादित्यर्थः १२ हे महापुते अतिप्राक्षति अनेन प्रकारेण केवलं त्वं शानरूपा दृष्टिमाश्रितः स न स वाणि
 कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि भर्त्स्य शानकैः स्मरन् नामर्याप्यति मनश्चित्ते तमद्रुमां त्ममनोरतिः १ देशान् पुण्या
 न संश्रयेत्तमद्रुक्ते साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्यपुमद्रुक्तां वारितानि १० एषं सत्रेण रामद्विपर
 यात्रामहो स वा न्। अयं द्वा तन्यधि महाराज विभूतिभिः ११ मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपारतो दीक्ष
 ता त्मनि वात्मानं यथा खममन्ता रायः १२ इति सर्वाणि भूतानि मद्रुवेन महापुते स भद्रं यन्मन्यमानो
 तानं केवलमाश्रितः १३ ब्राह्मणे पुंस्त्वसंस्तने ब्रह्मण्येकं स्फुल्लिङ्गं अक्षरेक्षरे चैव समदृक्
 तः हितो मः १४ नरेषु भीष्मी मद्रुवैपुसो भावयतो विराट्स्वधिरियातिरस्तराः साहकारि विद्यति हि १५
 भूतानि मद्रुवेन मन्यमानः स भद्रं यन्मद्रुवेन ततो मद्रुत्तरेणान्वयः १३ नन्तमाधमेष्टु रूपेण स भद्रं यन्मद्रुवेन
 तमेव स्यात्तस्य पूजादिव्यतिक्रमादित्यत्रां क्यं मेव तान दृष्टं प्रपंचयति ब्राह्मण इति विषमेष्वपि समदृक्
 समं भावे वपश्यन् वैषम्यमेव वतु द्वा दशयति ब्राह्मणे पुंस्त्वसंस्तने ब्रह्मण्येकं स्फुल्लिङ्गं अक्षरेक्षरे चैव समदृक्
 ने ब्रह्मस्वतारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणे भ्यां रातरीति कर्मतः अक्षरेक्षरे चैव समदृक् अक्षरेक्षरे चैव समदृक्
 नरेषु अक्षरेक्षरे चैव समदृक् प्रलंबिरोषमाहानने ध्वितिसमोत्तमहानि पुंस्त्वसंस्तने ब्रह्मण्येकं स्फुल्लिङ्गं अक्षरेक्षरे चैव समदृक्
 विद्यति नरयति १५

धि

अतोतयामि चरदृष्ट्यासर्वीश्रणमेदृश्याह विसृज्येति स्मयमानान्तरहस्येन स्वान्तराव्यापनतया देहकोट्योऽहमुत्तमः सत्
 नाचरति दृष्टितया दृष्ट्याया ब्रौडाल आतोच विसृज्य च वृद्धाला दानति व्याप्य प्रणमेत् १८ एवं पंचभिः श्लोकैरुक्ताया समष्टि
 रविमाहृताभ्यां यावदिति १७ तस्य एव कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्माकमेवमवति कुतः आत्मा मनीषया सर्वत्र चरदृष्ट्याय विद्या
 तया अतः परतो ब्रह्मैव परमं सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् १८ किमयमेवोपायः अस्ति वा न्योपीत्यपेक्षायो संति वत्
 वः समीचीनस्तयमेवेत्याह १९ अयं हीति १९ सगवद्वर्मलक्षणोपायस्य समीचीनोपाय इति हाभ्यां न इति २०

विसृज्य स्मयमानान्तरहस्येन स्वान्तराव्यापनतया देहकोट्योऽहमुत्तमः सत् १८ पावसर्वेषु भूते
 पुमद्भावो नोपजायते तावदेवमुपासीत ब्रह्म न कायवृत्तिभिः १७ सर्वत्र ब्रह्माकमेव तस्य विद्ययात्मम
 नीषया परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्त संशयः १८ अयं हि सर्वत्र न्या नो स धीवीनो मतो ममाम
 द्वाक सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ न ह्यंगोपक्रमे धंसोमद्वमस्योद्वाण्वापमया वावसि
 तः सम्यक् निर्गुणत्वादनन्तः २० यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्कलापे च तत्तदायासो निर
 थस्त्याद्वादिष्वसत्तमे २१ एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषणा यस्तयमन्तर्हमस्येना प्रतिमम्

गृहे उद्वाना विषो नि कामस्य मर्मस्य पक्रमे सति अण्वपि पदपि वैगुण्यदिभ्यो नास्त्येव यतो म ये वानि
 गुणत्वाद्यधर्मः सम्यग्यवसितो निश्चितः न तु मन्वादिमुखेन कथ्यते २० किंच यो यदिति कथमर्थः किंच कथमत्र म
 त्यन २१ इति यतो लोके कुपियो यो निरर्थः यथ आयासः सोऽपि मयि परे निष्कलापे च कल्पते निष्कामतया चित्त
 तता ह यमेव स्यात्तावन्तथायास इति यथा भपत्रोका देहो पलायना कंदनादि केरिस्ति इव २१ अतो मद्भूत
 निव बुद्धेर्विकल्पमनीषया आहुयस्य फलमिहाहायैव तामिव दद्यादिति स तयमन्तर्हमस्येना प्रतिमम्

विनाशिनामनुष्यदेहं नरहं स्मिन्नेव नृमन्निप्रोत्तमि
 तस्मिन्नुद्दिमनाषावेति नृहिवैव कर्मनीषया लुपे २२

बो

९८

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति द्वाभ्यां एष तदिति २३ दिवा आस्तां तावत्तानां एतदनुसंधानकथनपटुन ब्रवणपराणां
मप्यतरेव फले भवतीत्याह वतुर्भिः सुविविक्तमिति मया सुविविक्ते दत्तोत्तरा एतत् आख्या नमप्यो धारयेत् अनुसंदध्या
तत्र मगुं यदेपरहस्ये २४ सुपुष्पं लपया भवति तया ब्रह्मदायस्य ब्रह्मदातीति तया तस्य स्तानोपदेष्टुः २५ समाधा
यितुं त्रैः पठेत् परमेशुक्तिं अन्येषामपिशोधकाश्चेत सुध्येत् २६ सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेन एछति।

एष ते भिहितः कृत्वा ब्रह्मवादस्य संग्रहः समासया सारं चिना देवानामपि दुर्गमः २३ अस्माद्वा शस्ते गदि
तं स्तानां वस्पद्युक्तिमत् एतद्दिशायमुच्यते पुरुषो न एसेत्रायः २४ सुविविक्ते तव प्रश्ने मये तदतिधारयेत्।
सनात्तने ब्रह्मगुह्यं परब्रह्माधिगच्छति। २५ य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सु पुष्पं लपया तस्याहं ब्रह्मदायस्य
इदम्यात्मनो मात्मना २६ य एतस्मिन् धीयात्तपस्विने परमेशुक्तिं सपश्येत्ता हरहमस्मिन् दृष्टे न दृष्टीयन् २७
य एतन्मया नित्यमव्ययः शृणुयात्तः मयि सत्त्वं परां बुवं कर्मभिर्न स बध्यते २८ अथुद्रवत्तया
ब्रह्मसत्त्वं समुपधारितो आपते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्तया दीप्तिकायनास्ति
कायशठायवा अशुश्रूषारभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां। ३० एतैर्दिविर्वहीनाय ब्रह्मण्यार्थी प्रयायवा
साधवे मुक्ते ब्रूयाद्भक्त्या हृदयोपिता ३१ नैतद्दिशायति स्तासो स्तीतव्यमवशिष्यते पीत्वा पीष्ट
पममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ आशं म॥

अपीति अपि दिग् उपधारितमित्या आकल्प्याह नैतदिति शठायवं च काय ३० शृङ्गाणी योषिता वया इति तस्या तर्हि ब्रूया
त् ३१ एतत्तानेव पुमान्मुक्तार्थो भवतीत्याह नैतदिति अत्र दृष्टोत्तमाह पीत्वेति पीष्टं स्वादु ३२ श्री

९९

ननु सति बहूनि ज्ञेयानि तत्तत्कलसाधनाभिः सत्यं संपत्कृत्वा भक्तस्य तु सर्वमहमेव अतो भेदेन शरणो भवेत्प्राप्तान् शक्ति
 लानां दोषा वान् धर्मादिकलक्षणचतुर्विधोऽर्थः तावत्सर्वोपितहमेव । तत्र साने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः कर्मण्येव स्वाभा
 विरे तु कामः योगे तु निमादिसिद्धयः । वातयोः कथायावर्थः । इति नाता वै चर्यमिति सिध्यै चर्यं योरपि कामोतर्गतत्वा
 चतुर्विधो ३३ कृतस्त्वत्त आहामस्य इति यदा त्यक्तं समस्तकृत्वा सिन्नेति वादतात्मा भवति तदा सोमे विविक्तापि तः वि
 साने कर्मणि योगे च वातायां इति धारणे यावन् यो नृणां तात तावास्ते हं चतुर्विधः ३४ मर्त्ये यदा त्यक्तं सम
 स्तकृत्वा निवेदतात्मा विभूकृषितो मे । तदा मृतत्वं प्राप्तिपद्यमानो मया तमभ्यापय रक्तं त्यजेते वै ३५ सुक
 उवाच ॥ सरवमादृशितयोगमागस्तदेष मभ्युक्तं वचो निश्राम्य । बद्धो जलिः प्रीत्य परुषं कठोरं वि
 विह्वलं पश्यन् ताक्षः ३५ विष्टयचित्तं प्रणयावधूणं धैर्येण राजन् बद्धुमन्यमानः । हतो जलिः
 ग्राहयतु प्रवीरं शीघ्रास्मि शीस्तं चरणारविंदं ३६ उवाच उवाच । विद्रावितो मे ह महो धका रोय आ
 श्रितो मे तव सन्निधानात् । विभावसोः । कुन्नु समीपं गस्य शीतं तमो भीः प्रभवं सजाय ३७ अथ
 पितो मे भवतानुकोपनाभः स्याद्विज्ञानमयः प्रदायः । हृत्वा हतं तं स्तवपादमूलं केभ्यः समायोच्य रणं च
 शिरः कर्तुमिष्टं भवति । तत्कृतं अमृतत्वं मोक्षं प्राप्तिपद्यमानो मया तमभ्यापय मर्त्ये यदा त्यक्तं समानैश्चर्यायां तयो वक्तव्यं ते
 याम्यो भवति विधुर्व ३८ आदर्शितो योगमागो यस्य सः ३५ प्रणयेनावधूणं ह्युत्तरी चेतं धैर्येण विष्टयवद्धुमन्यमानः
 आत्मानं कृत्येभ्यः ३६ मया आश्रित आसीत् स तव सन्निधानेन विद्रावितः प्रभवति किं नुवाचा यस्य समर्थो भवति अ
 कायत्र त्रिजोपि जनक ३७ विष्टयपि तव सन्निधानाद् वगतः तथाप्यनुकोपना भवता विज्ञानमयः प्रदाय च प्रत्यपि
 तः समाययाप हतः पुनः समर्पितः अतस्तव हतः शः यस्त्वया हतमनुग्रहे जानाति सकृन्नामत्वं दायं पादमूलं हित्वा न्यछेद

॥ श्री ॥ श्री समीपात् आश्रयेत् ३८ श्री ॥

९९

किंवा दशां ही दिवस यायः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः सत्यैवात्मनस्तत्त्वज्ञानशस्त्रेण रुक्मिणः ३९
एवं यद्यपि स्यात् बहून्तं तथाप्येतावन्मायया ह। नमोस्ति नि अनुशासि अनुशिक्षया अनुशासनाय माहायये
नि। मुक्ता वषट्पनाय ४० तदुक्तमेति यथा ह्येतथापि मेया दिष्टा लोका संयतार्थमेतावत्तुर्वित्याह गच्छते। आ
दिष्टानि युक्तः स्नानादेः सर्वमेव मत्पादता धीदकभरताया अलकनं दायगाया रक्षया ४१ वसानः परिदधानः ४२

रुक्मिणसुरदः स्नेहपाशो दशां रक्षेधनसाहतेषु। प्रसारितः सृष्टिविरुधये स्यात् स्वमायया ह्यत्मा
सुबाधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगी अपन्तमनुशासिनां त्रायथाह वरणां भोजेरतिः स्यादनपायिनी
४० श्रीभगवानुवाच। गच्छेधनमया दिष्टा वदयोरयं ममाश्रमः। तत्र मत्पादता धीदस्त्रानोपस्पृशेनेः ४१
विः ४२ ईक्ष्वाकु जनंदाया विभूतशेषकृष्णः वसानो बलकला न्यंगवन्धुसुखनिष्ठः ४३ ति
तिष्ठुर्द्विमात्राणां सुशीलः संयतद्रियः शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ४४ मत्तो नुशिक्षित
यत्ने विविक्तमनुभावयन्। मय्यविश्रितवा किने प्रथमनिरतो भव ४५ अतिव्रज्य गतिस्ति स्वामायेष
सिततः परं ४६ श्रीशुक उवाच। स एव मुक्तो हरिमेधसो ध्रुवः प्रदक्षिणं तं परित्यज्य दयोः शिरो नि
धाया शुकलाभिराहुं धार्य विवद इत्यरोप्य पद्मे ४५ श्रीराम जय राम जय राम जय राम जय राम

४३ वि
इमां भाषां श्रोतो ह्यदि विषयाणां सुशीलः आर्जुनारिस्वभावः। ते स्याद्वि^{वि}क्तं सुविचारितं तस्मिन् विष्णुणा मित्राग
तैरतिशुभं ४४ हरिमेधसा संसारं हरति मेधायस्य तेन श्रीरुणेन अहं परमं विसुखं दुःखं विनिर्मुक्तोऽपि अ
पद्मे निर्गमनसमये ४५ श्रीराम जय राम जय राम जय राम जय राम वासुदेवाय नमः श्रीगोपाय नमः शुक्याय नमः शुभमस्तु

किं वा सु दुस्सजः सो होयस्मिन्नेन रियोगात्कारो भूतः अतएव ते परिहातुमशक्यवन्नातुरो विह्वलः सन्तुष्टं कथं
 योत्तुं शक्यते पादुके तेनैव लयया दत्तं मूर्ध्नि निवृत्तं अतिनिर्वधरूपया तदाश्रयतं पुनः पुनर्न मस्मत्पयया अत्र वा
 एतौ न गमन्तुः पादविशेषणा नाम द्रव्यादि तृतीयस्वधोपक्रमो कानुसारेण वदरिद्राधमंगलं न भगवतः प्रसा
 दस्य वा मुपश्रुत्य नाने एतौ गतः सन् उपसंहृतनिजकुलं भगवन्तमेकांते दृष्ट्वा तत्कालं प्राप्तं नमो त्रेये पादसह पुनः लयया
 भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो ययाविति द्रष्टव्यं ४६ विशालं वदरिद्राधमंगलः सन्ना हरेर्गतिमगा द्वाकधुं भा
 तं तेनैव जगदेकं वं भुजायथापदिष्टा तदा मृतत्वं प्रतिपद्यमानो मया अभ्युपगम्य द्रव्यते वै अतिमज्ज्यगती क्षिप्त्वा

सुदुस्त्यजस्त्रे हवियोग कान्तरेन रात्रि वस्तं परिहातुमातुरः । लङ्घयौ नू धीनि भर्तृ पादुके विधेय नमस्क
त्यययो पुनः पुनः ४८ ततस्तमंतर्हि दि संनिवेद्य गतो मिहा भागवतो विशाला । यथो पौ द हजगदे भवं धुना
ते पः समाख्याय हरे रगा इति ४९ य एतदान दसमुद्रस भृतं ज्ञाना मृतं भागवता य भत पितां रु के नयो
गे भरसे वितां प्रिणा स प्रधया से बजगदि मुन्यते ४८ ततस्तमय मय हंतुं ज्ञान विज्ञान सारं निगम ह दुपज
हे भगवद् दसारं अमृतमु दधित वा पायय इत्यर्गो गुरुष क्व व भामा य ह ह्य सं सं न तो स्मि ४९ इति
श्री भागवत महा पुराणे एकादश स्कंधे भागवत धृष संवादे ब द रि ध वे रो नाम एको न विंशति माध्यायः ॥

प्रेष्यसिततः परमित्येवमुक्तप्रकारं ४७ आनंदसमुद्रोत्पत्तिगवहृत्किनागस्तस्मिन्संभूतमेकाकृतं एतयः सप्रुधयाआ
सेव्यरिपदये सेवितावर्तते विमुच्यत इति किं वक्तव्यं तत्संगेन जगदुपविमुच्यत इत्यर्थः ४८ एवमुक्तोपदेशात्तु गुरुं प्रया
मति। भवभयमिति भवः संसारभयं जरा रोगादिनिमित्तं तु भयं निरतानां प्रयतानां बभूवुर्गणा यथा योऽप्यमपह
तं यामृतं ह्यमुपजन्तु इह तवान्। तदेवाह। वेदसारमैकं कृतं त्रैलोक्यं विज्ञानं विज्ञानरूपं बतः सारं श्रुत्वा भगवद्भगवत्पुत्रो
पुष्पमक्रोषयन्नेनामृतमुपहरति तथा। स्वयं तत्कृतं वेदानुसारं पाठ्य उदयितं च कृतं योऽभयं यथा यथ भृत्यगणनिपायय
त्तं न तो स्माति। ४९ येनानुदयितं विभुमुपवमभनिर्घोषैः। तं वंदे परमानंदनंदनंदनरूपं ४९ इत्येकादशोऽङ्कान्वितः।

विना दशा ही दिशु लयायः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः सत्यैवात्मनस्तत्त्वज्ञानशस्त्रेण सुकृच्छ्रितः ३९
 एवं यद्यपि लया बहूतं तथाप्येतावन्मायया रूपाह नमोस्ति ति अनुशाधि अनुशिक्षया अनुशासनायमाहोयये
 निमुक्ता वयं न पाठयन् ४० तदुक्तमेति यथा ह्येतथापि मया दृष्टा लोकसंघहाय मेतावत्कुर्वित्याह गच्छते आ
 दिष्टो नियुक्तः स्नानादेः सर्वमेव मया दत्तं धीदक्षभरताया अलङ्कनं दायगाया रक्षया ४१ वसानः परिदधानः ४२
 रक्तश्रमे सुदृढः स्नेहपाशो दशार्ह रक्षे धनसाहसनेषु प्रसारितः सृष्टिविरुध्यै लया स्वमायया सात्म
 सुबाधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगि अपन्नमनुशाधिमात्राय धातुवरणा भोजे रतिः स्यादनपायिना
 ४० श्रीभगवानुवाच गच्छ भवमया दिष्टा वदयिष्ये ममाश्रमे तत्र मत्पादतार्थी देस्त्रानोपस्य रीनेः शु
 विः ४१ ईक्ष्यालङ्कनं दाय विभक्तशेषकल्पः वसानो वत्कला न्यगवन्मनुष्यसुखनिष्ठः ४२ ति
 तिभुर्द्विमात्राणां सुशीलः संयतः द्रियः शान्तः समाहिताधिया ज्ञानवित्तानसंयुतः ४३ मत्तो नु शिक्षित
 यत्ते विविक्तमनुभावयन् मय्यविश्रितवा क्तिने मधर्मनिरतो भव ४४ अतिव्रज्य गतस्ति स्वामामेष
 सिततः परं ४४ श्रीशुक उवाच स एव मुक्ता हरि मेधसो धवः प्रदक्षिणं तं परिश्रित्य पादयोः शिरोनि
 धाय शुकलाभिराहुं धार्य विबद्ध इपरोष्णपक्वमे ४५ आरामजय रामजय जय परामशिवराम

इह मात्राणां शान्तिरुदादिविषयाणां सुशीलः आर्जुनारिस्वभावः ४३ ते लयाविह तं सुविचारितं तिस्त्रिगुणाभिप्राग
 तैरतिव्रज्य ४४ हरि मेधसासंसारं हारति मेधायस्य ते न श्रीशुक उवाच अहं परमविस्मयवदुःखविनिर्मुक्तोपि अ
 पक्वमो निर्गमनसमये ४५ आरामजय रामजय जय परामवासु देवाय नमः श्रीगोपालकृष्णाय नमः शुभमस्तु

त्रिंशत्तु प्रागुपक्षिप्तमौ सल्लुल्लो हरिः स्वधाभगं तु मन्विच्छन् संजहार निजं कुलं विरोगाय पुनश्चोद मुपक्षिप्तं हि मे
सल्लो कथा वसानेन जैव विशोष परिच्छति । ततश्च त्रिभिः ब्रह्मशापोपसंरुद्धं कुले सति । अयं भावः भगवति न हि
शापः प्रभवति । यारव ह्यनुकुरणावसोपि कथं विमान्यः । अतः किमकरोदिति तद्वदुक्तं कथमत्यज इति । सर्वनेत्रा
णां मितिसर्वे द्वयोपलक्षणं २ तस्य पंचयति । प्रत्याकृष्टमिति । यस्मिन् रूपे लयनयनं परावर्तयितुमशक्ता न शक्नुः ।

राजो वाच । ततो महाभागवते उपवे निर्गते वनो । द्वारवत्यां किमकरोत् रश्मिगवा मृतपतावनः १ ब्रह्मशापोपसं
रुद्धं स्वकुले यादवर्षभः । प्रयसो सर्वनेत्राणां तनुसकृपाप्यजो २ प्रत्याकृष्टं नयनमबलायत्रलग्रं न शक्नुः
कर्णविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलम् । यश्चिर्वा वा जनयति रत्नं का र्थ्यं माना कवीनां दृष्ट्वा जिह्वोयु
धिरधगतं यद्वनसाभ्यभीष्टुः ३ अपिरुगवा । दिविभुव्यंतर्दिक्षेव महोत्साता न समुत्थिता न । दृष्ट्वा स्त्रीनां न
सुधर्मी यो हलः ग्राहयद्गनिदं ४ श्रीभगवानुवाच । एतेषां महोत्साता द्वारवत्यां यमकृतवः । मुहूर्तमपि न स्वे
यमंत्रनो मधुपुंगवाः ५ स्त्रियो बालाश्चरुहाश्च शंखोद्धारं व्रजं स्वतः । वयं प्रभासं यस्यामो यत्र प्रत्यक्षं रसवती ६

यत्र कर्णरंध्रेण प्रविष्टं सतामात्मनि लज्जं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति । न निर्वृच्छति । यस्य प्राशोपासं कीर्त्यमाना
कवीनां वाचं रतिमुद्धं । सविरोधं जनयति तेषां मानं जगत्सृज्यतां जनयति । त्रिंशद्वक्तव्यं । यश्च विष्टो रूपं जिह्वोयुजं
स्वरधोष्ठितं दृष्ट्वा युधि रतां स्तसाभ्यं साकृप्यं रंयुः प्राभाः तत्केन रूपेण त्यजति इत्यन्वयः ३ दिवि स्तर्पयति देवा इन्द्रास्तु
विभक्तं पादा न्ना । अंतरेति दिग्दाहादा न्ना । महोत्साता न स्वयमेवोत्सादितत्वा दन्ये दुः प्रतीकारान् ४ यमस्य कृतवोध
जो रवद्वयुस्तवकारत्यर्थः नः अस्माभिः ५ प्रत्यक्षं यस्मिन् याहिना ६ श्रीरामजय राम जय राम श्रीरस्तु शिव

अभिषेकस्य स्त्रावा ७ आत्मणां भूतैः कृतशान्तिः संलोकनादिभिः सज्जयिष्यामिः ८ विधिप्रतीकारः प्रंगलायनं वा किंचि
देन द्विजगवां वना भवउद्धवहेतुः देवलोके परमठकुवेत्तविव्यतातिभातः ९ मधुदिवोवाक्यसमाकृत्यतथेत्यभिनेद्य
उत्तार्य समुद्रं १० सर्वश्रयोपहृतिमित्यत्र संधिदार्कः भगवतानुत्तरयि सर्वश्रयोभिः सहितं वक्रुः ११ पायनश्रुतिपानं गैरेय
कं मादिशविशेषं मिथुनसं। दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधिषः। न ह्यन्यथा तस्मिन् स्थाने तदुचितमिति भावः। यत्पुत्रवैरसेः १२ वक्रुः

तत्राभिषेकस्य स्त्रावा यउयोष्यसुसमाहितः। देवताः सज्जयिष्यामः कृपनालेपनार्हयोः ७ आत्मणां स्नुमहाभागाद्वक्रुः
तत्त्वस्य यना वयं। गोमहिरिण्यवा सोमिर्गजाभ्वरभवेत्तमभिः ८ विधिरेष्यपरिहृष्टो मंगलायनमुत्तमं। देवद्विज
गवां भजाभनेषु परमोत्तमः ९ इति सर्वे समाकृत्य यदुत्तममधुदिवः। तथानिने पिकृतार्य प्रभासं प्रयत्नयेत् १०
तस्मिन् भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः। वक्रुः परमया भनया सर्वश्रयोपहृतिं ११ ततस्तस्मिन् महापायनं यपुमेरेय
कं मधुदिविष्टं विभ्रंशितधियो यत्तद्वैधेयतेमभिः १२ महापायनाभिमनानां वीराणां हस्तवेतसां। वक्रुमाया विभ्रं
दानां संधर्षः सुमहान्तर १३ युयुधुः क्रौं संरुधावेत्तया मिततायनः। धनुर्धिरसिभिर्भैरवैर्गदाभिस्तोमरैर्द्विभिः
१४ वक्रुस्ततैरेथं जरादिभिर्वैरैर्गोसिर्महिषैर्नरैरपि। मिथः समेत्याभ्यतरेः सुदुर्मेदान्यहं वरैर्द्विदिवद्विपा
वने १५ प्रधुक्सीवोयुधिष्ठिरमत्सरावक्रुः रभोजावनिरुधस्तात्यदा। सुभद्रसंयमिजेतौ सुदधुणोगदो सुमित्रा सु
रथो समीयतुः १६ अन्ये दयवैनिरीं लमुकादयः सहस्रजिह्वनजिह्वानुमुखाः। अन्योऽयमासाद्य मदांधकारिताजं

य
मायादिभ्यः दानमिति मुख्याहेतुः। सर्वैर्वा वक्रुः। १३ ततो युयुधुश्च १४ एतत्पुत्रस्तत्तत्र अलत्यः पताकायेषु तैरेथादिभि
मिथः समेत्यन्यहन्त्यभ्यन्त्रित्यर्थः। दद्विद्वैतैरिव १५ मिथः समेत्येतस्य प्रपंचं प्रधुमेत्यादिवतुर्भिः। गदो ग्राहकस्य भ्रा
तृकः पुत्रश्चापरस्ता सुमित्रा सुरथाविति हेतुमाचो। असुरपनामा वा वक्रुश्च १६ मदांधेन मदनमसा वलाद्वक्रुः रिताः १७

यति

दशाही दयो नवतत्तु रयाः अर्बु दामाधुराः शरसेना भवतत्तु देशीयाः १८ भ्रातृभिश्चेति ॥ आदिशब्दानां सप्रति
 योगिवा विहातुतरामातुला इत्यादि श्लेषे मित्रं भ्रातृव्यापि अहं ब्रह्मवतः १९ धनसुधनुषु तुरुः जगद्गुरुः २०
 दशाही रघुं धनुः नैतसात्ताम धर्बु दामाधुर शरसेनाः ॥ विसर्जनाः कुरु राः कुं नयश्च मिथस्तन स्तेयवि
 सृज्यसो ह १८ पुत्रजयुध्या मित्राभिर्भातृभिश्च स्वस्व्या यदो हितं पितृव्यमानुलैः ॥ मित्राणि मित्रो सुदृढः
 सुदृढि जितं हन हन तात य एव मदाः १९ शरेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धनसुधाखेषु क्षायमाणेषु मु
 षिते जहुरे रकाः २० तावज्जहृत्प्राप्तं भवत्यरे द्यामुष्टिना भ्रताः ॥ अर्धुर्द्विषस्तो ह लेन वार्यमाणास्तु नैव
 नो २१ प्रत्यनीकं मयमाना बलभद्रमेहिताः ॥ हंतुं कृतं धियो राज्ञोऽपन्ना ज्ञाततापिनः २२ अथता
 वने संकुप्य बुधम्य कुरु नंदन ॥ एरुमुष्टिपदौ वरे नौ ज धनयुधि २३ ब्रह्मशापो पश्यतां रुद्रमाया
 दृतात्मनाः ॥ स्य धीक्रोधः क्षयनिम्ये वणवो मियथा वनं २४ एव न एषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केनैव अवता
 स्ति भुवो भारस्ति मेने वरापितः २५ रामः समुद्रवेलाया योगमास्तु य पौरुषं ॥ तत्याजलो कमानुधंसये
 ज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याता लोका य भगवान् देविका सुतः ॥ निषसाद धरोपस्ते नृस्यमासाद्य
 पिप्लवं २७ विष्णुमनुभुजं रूपं भाजि सुप्रभया स्वयादि श्रोतं विनिमिराः कुरु नृविभ्रमद्वयपावकः २८
 परिधातो ह दं डाः २९ ताथताः ॥ तं व श्री लक्ष्मण वि २९ प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं २२ एरुमुष्टिपदौ परिधा बुधम्य २३
 स्य धीनिमित क्रोधः कुलक्षयनिम्ये २४ २५ पौरुषयोगे परमापुरुष ध्यानलक्षणाः ॥ तमे गहसंयो ज्येति ॥ मानुवंता
 मभर्तुं मनुष्यरूपां वा २६ धरोपस्ते भ्रतले २७ भाजि पुरुष २८

१ छात्राशरिणेत्यस्यायं वा शुभस्तमये निजं भ्रातृर्निमंतर्था यनस्तनिरुत्यैवं विउं वनमात्रमिति एतदेव सुकृ
रिष्यति। देवाद्योत्रस्तु स्यादित्यादिना ४० तं पतितं तत्राह स्वातस्य पादयोर्निपपात्र ४२ ४३ उदक्षिमा
णस्य सतस्य सतः ४४ ४५ निर्याणं योगमार्गं याम दुराप्रिता छात्राशरिणि प्रायेण ४६ अविनारक्ष्यमाणः प्र

१ त्यादिष्टे भगवता लुकेने छात्राशरिणाः त्रिः परिव्रज्यतं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ४० दारुणं लुपदवा
मन्त्रिं च प्रापि गम्यतां वायुं तुलसि क्रामोदमा प्रायासि सुरचं ययौ ४१ तं तत्र तिम्रधुनिरायु धैर्यं तं ह्य
धत्तले कृतकृतं पतिं स्नेहः पुनामानि पपात्र पादयोर्भादवास्तुत्य स बाधलोचनः ४२ आपुरय तस्ते
वरणा वृजं प्रतोदहिः प्रनक्षतमसि प्रविष्टा दिशो न जानेन लभेव शो तियथ निशाया मुदुपे प्रनष्टे ४३
व इति वृत्तिस्तैवैरथो गुरु उल्लां छनः। यवमुत्थ पातरा जेद्रसाभ धृज उदाक्षतः ४४ तमवगच्छादिव्यानि वि
सुप्रहं रणानि च। तेनाति विस्मितात्मानं सतमाह जनार्दनः ४५ गच्छ दारवतं स्तनज्ञानी नानि धनं मिथः
संरुषिणस्य निर्याणं वंधुष्यो ब्रह्मिन् दृशो ४६ दारकाया वनस्ते यं भवद्भिः सर्वै धुभिः। मया त्यक्तं य
दुपुरी समुद्रः प्रावयिष्यति ४७ स्वस्वं परिग्रहं सर्वमादाय पितरो वनः। अजनेना विताः सर्वं द्रु प्रसृगं मि
थथा ४८ त्वनुमहर्षमास्तु यज्ञानि च उपक्षयः। मन्मथारवनामितां विज्ञाया पशमं वृज ४९ इत्युक्तं
परिव्रज्य नमस्तु पुनः पुनः। तस्मादो ग्राह्यपुपायाय दुर्मनाः प्रययापुरी ५० इतीश्वर भगवत्तमहापुरा
णे एकादशस्कंधे मोक्षकुलक्षयः त्रिंशतिः मोक्षायः॥

प्रसृगं मिथयेति ब्रूहीति प्रवेणावयः ४८ मन्मथारवनामितां विज्ञायेति निजं प्रा कर्तरेतर्हि तत्वा हथावो वं मा भू
र्वित्यर्थः ४९ कुलस्य विनष्टत्वा दुर्मनाः ५० इतीश्वर भगवत्तमहापुराणे एकादशस्कंधे भावार्थे दीपिकायां त्रिंशतिः मः॥

भ्रमं

एकत्रिंशोऽस्वर्गधामजगत्तमगवानितः। तमेवानुययुः प्रीत्या वासुदेवा दयस्ततः। देवान्त्रयद्रविधायादौ भूयो दे
वान्त्रिधा यतान् श्री लक्ष्मः स्वर्गया धर्मस्वतन्त्रैव समाविशन्नामुनयः सनकादयः। प्रजेभ्यो भरीत्यादयः। १ दिजाः
गरुडलोका वासिनः। पश्चिमाः मैत्रेया दयो वा भगवतो निर्योणां प्रपुत्राः संतः परमो सुकः सत्रागमव २ तेषामो सुक्य
कृतमहोत्सवमाहसा धर्मगायतयेति ३४ विभूतिः इन्द्रादींश्च पुत्रनेत्रेभ्यः मालयदित्यत्रायं भावः। सलोकांश्चोक्त्या लो
काः पाहिवेकुं रश्मिकरानिति प्राथित्वादिदानीं वस्वस्व लोकां प्रतिनेतुमागन्त्या इह पुरतेषु दक्षिणयात्तान् वयितुं समाधि
मिव कुर्वन्नेत्रेभ्यः मालयदिति ५ योगिनामिव स्वयं दमस्तु देवा वदयन्ति। लोकां भिरामिति। अयमधी योगिनो हि स्व

स्वर्गलोकाधिभिः

मा

श्रीशुक्र उवाच। अथ तत्राणि दुष्कृता भवान्यधः समंभवः। महेंद्रप्रभूरुदेवा मुनयः सप्रजो भूराः १ पितरः सिद्ध
गंधर्वा विद्या धर्ममहोरगाः। नारणा पुरुषरक्षाः सिद्धं चराक्षरसो दिजाः २ इष्टकाम भगवतो निर्योणं चर
३ मोत्सुकाः। अयं तश्चरणं तश्चरारः कर्माणि जन्मव ३ वरुषः पुण्यवर्षाणि विमोना बलिभिर्नतः। कुर्वतः संके
४ लराजन्मभक्त्या परमया युताः ४ भवन्ति यितामहः बोध्य विरु तैरात्मने विभुः संयोऽयाम्निवात्मानं पति
नेत्रेभ्यः मालय ५ लोकां भिरामे स्वतनुधारणा ध्यानमंगला योगधारणायामया हृद् धा धामा विशास्वकं ६

म

छंदमस्य वः स्वतनुमायेयायेण धारणाया दग्धा लोकांतरं प्रविशन्ति। तग वांस्तु न तथा। किंतु अदग्धैव स्वतनुसहि
तस्य स्वर्गधामवेकुं इत्ययमविशान्तराहेतुः। लोकां भिरामे स्वतनुधारणा ध्यानमंगला योगधारणायामया हृद् धा धामा विशास्वकं ६
पिदाह प्रसंगादित्यर्थः। किं वधारणाया ध्यानस्य समंगलं बोधन विषय इतरथा तयोर्निर्विषयत्वात्। इत्यनेनार्था
युपासना नानाधैवत रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः। इष्टाशरीराणि प्रायेण वा यथा श्रुतमेवास्तु। तत्रापि
तुलोकां भिरामेतित्यादि विशेषणानां मानर्थक्यप्रसंगान्न दृश्यं दग्धातिरोधाय निर्गत इत्येवमाप्रतम् ६ श्रीराम

राम
१०३

सदा तु स्वस्वमेव लोकमागमिष्यतीति संभ्रमेण देवादि कृतः सर्वतो दुंडुभिना दधुष्य वृष्ट्या महोत्सवो भवतीत्याह दिवीति ।
भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः । ७ तदा श्रीकृष्णं ते हिते सति कुतो गत इति विवर्तयन्तोऽपि ब्रह्मसुख्या देवा देवः स्व
धामनि विशांतं श्रीकृष्णं ददृशुः तत्र हेतुः । अविज्ञात गतिमिति । क्वचित् कदाचित् ददृशुः । अतः तौ त्रिविस्मिता बभूवुः
स्यथ । ८ अविज्ञात गतिं हृदंते न स्पष्टयति । सौहार्दिन्या गतिर्यथा मर्त्ये न लक्ष्यते । देवैस्तु लक्ष्यतो तथा भूमौ

दिवि दुंडुभयोर्नेतुः पेतुः सुमनसश्चरवात् । सत्यधर्मो धृतिर्भूमिः कीर्तिश्चाश्चानुतं ययुः । ७ देवा
दयो ब्रह्मसुखान् विशांतं स्वधामनि । अविज्ञात गतिं कृच्छ्रं ददृशुः । अतः तौ त्रिविस्मिताः । ८ सौहार्दिन्याय
भाको शयां साहिवा भ्रमं डलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्ये साधारणस्य देवतैः । ९ अत्र रुद्रादयस्तु दृष्ट्वा
योग गतिं हरेः । विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वस्वलोकां ययुस्तदा । १० राजं न्यूरस्पतनुभ्यस्तननाप्ययेह

माया विडम्बनमवै हि यथान दस्य ११ श्री
लोकं हि तां गच्छन्तं श्रीकृष्णस्य देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्प्रापद्वैरस्यथ । ९ १० अभिप्रायापरिज्ञानतः प्रथमं क्लिष्टं
दृष्ट्वा तेन स्पष्टमुक्ते हृदं दृष्ट्वा पुनस्तमेवायं प्रपद्यते । राज्ञोऽपि विभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभ्यस्तया द
वादिभुजननाप्ययेह । आविभवितीरोभाक्पेशः मायया अनुकरणमवै हि । नतो यथावत् कृतवतानां रूपैर्जन्मादौ निडं वदति तद्वत् ११

आस्तां ताव द्यादवादिषु जन्मादिशक्ताभाववद्विधसगमिरोधादिद्वयसावविहृतएवासाख्याह। स्फुटेति। आत्मना
स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वा अंतर्धामिनेनानुविश्य आत्ममहिमास्वमहिमा आस्तौ पुनरन्यथा मत्तव्य १२ यतोस्मिनेव
न तारेत प्रभावो निरतिशयोदय इत्याह। मर्त्येनेति। यमेन स्वलोकं प्रतिनीतं गुरु सुतं मर्त्येनेतेन वशरीरेण यं आन
मत् आनीतवान्। शरणदः शरणगत रक्षकः। तां व ब्रह्मास्त्र दग्धं योरक्षितवान्। यश्च अंतर्कामं तं कमयिदं शिवा
रुद्रं बालसंयामेति गवान्। मृग युमुद्धकं तेनैव देहेन स्वस्वगं अनयन्ति ये असौ स्वावनेस्वरक्षणे अनीश असमर्थः किं १३

सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य वेहस्य वांते संहस्य च आत्ममहिमोपरतः अंतर्धामिने १२ मर्त्येन यो गुरु सुतं यम
लोकं नीतं तां वा नयश्चरणदः परमास्त्र दग्धं जित्येन कृतं कमयीशमसावनीशः किं स्वावने रयन्मृगयुंसदेह १३ न
तथाप्य शेषस्थिति संभवाप्य येन न्यहेतु र्यदशेषत्रा किं धृक् नैष्यते तु बपुरश्चोषितं मर्त्येन किं स्वस्व
गतिं प्रदर्शयन् १४ य एतां प्रातस्तथायल्लक्ष्म्यपदवीपरा प्रयत्नः कृत्येद्रस्यातामेवाज्ञास्यनुतमां १४

ननु यादिसमर्थता हि किं विकालमत्रेवेतेन वपुषा किं भ्रातिष्ठत। तत्राह। तथापीति। यद्यपि उक्त प्रकारेण शेषस्य जगत्सिद्ध्यादिषु अ
नन्यहेतु निरपेक्षा वकारण स्वयं यद्यस्मादशेषत्रा किं धृक् तथापि यादवान्सहस्य निजवपुः अत्र शोषितं अवशेषितं प्रणेतुं कथं न
ष्ठत। किं तु स्वयमेव लोकमनयत्। तत्र हेतुः। मर्त्येन देहेन किं न किं विकारमपि स्वस्थाना मात्मनिष्ठानां दिव्या गतिमेव प्रकृष्टं दर्शयन्।
अन्यथा तं विदिव्या गतिमनाद्यस्य योगबलेन देहसिद्धि विधाया अवरुणं पतेरनृतमाभूदस्य तदर्थमिति भावः १४ एतां उक्त प्रकारा पदवी गति १४।

न

ना

न

राम

२४

नदेवं भगवता सलोद्वेग उता वसुदेवादीनामपितद्यामयेयउपायमिति तत्रास्ति माह दारु कइत्यादिना १५ १६
७ कुरारामो सुता वपत्रपंतः १८ १९ २० २१ सदुक्तिभिः सत्यः अवितथा उक्तयो येषु तेः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योग

रुको दारुको मेत्य वसुदेवो ग्रसेनयोः पतिता वरणा वस्त्रै र्यधिः यल्लु सविभ्युनः १५ कथयामास निध
नं रं १६ नां सल्लो नो न्ये । त शुलो दिग्रह दया जनाः शोक विमोक्षिताः १६ तत्र स्मरितो जगुः सुख वि
शेष विहृताः । यस्य बः शोते रयत्र ज्ञातयो धृत आ वन १७ देविकी शोहि णा विव वसुदेव स्तथा सुता । त कुराराम
वपत्रपंतः शोकार्ता विज हः सरति १८ प्राणां श्रविज हस्त वत्त ग व हिरहातुराः उपगम्य पति स्ता स्ताः वि
तामरु रु हस्त्रियः । १९ रौमयत्य भन देह मुपगम्या मिम विव वसुदेव पत्य स्तौ प्रद्युम्ना दीन हरे स्तु पाः २०
ल्लु पत्यो वि शान्त शिरे विमूल्या धा सा दात्मिकाः । अर्जुनः प्रेयसः सरव्यः कृष्णस्य विरहा तुलः । २१ आत्मा
न सां वयामास कृष्ण गते सदुक्तिभिः । बंधूनां नष्ट गोत्राणां मर्जुनः सांपराधिकं २२ ततानां कारयामा
स यथा वदनु पूर्वशः । दारका हरिणा त्यक्तो समुद्रो द्वावय नृक्षणात् । कर्जित्वाम हारा ज श्रीमद्रा
गव दालयं २३ नित्यं संनिहित स्नात्र भगवान् मधुसूदनः स्मृत्या शोषा मुमहत् सर्वमंगलमंगलं २३
स्त्री बाल वृधाना दाय हत शोषा नृधनं जयः । इन्द्र प्रस्ते समावे रूय वज्रं तत्राभ्यषेवयत् २४ अत्यस्तु
हृदधं राज नर्जुना ते पितृ महामां लो तु वं दध रं कला जगुः सर्वमहापथं २५ परतद्देवदेवस्य विहोः कर्मणि

मोगमाया समाज्ञातः । मूढो यन्ना भिजाना तिलोको मामजमवयमिति सादिभिः । नष्ट गोत्राणां नष्ट सतीनां सांपराधिकं पिण्डकादि २२ २६

सर्वपापेषु मुक्तये २६

भा. ए.

१०५

आदि त आरभ्य श्री कृष्ण चरित कीर्तनस्य फलमाह परतरतिहास्यांशं तमानि परममंगलानि परम

रसं हरेर्भगवत्तोरुविरावतारवीर्याणि बाल्यवर्तिता निवृत्तमानि
अन्यत्रैव हवश्च ता निगूण तमनुष्या भक्तिपरमा परमहंसगतौ लभेत २७

हंसगतौ श्री कृष्णे २७ एवमेका दशस्कंधा वाचस्पत्यदीपिकां स्वाज्ञानधातुं भीतेन अधरेण प्रकाशिता ॥

राम

१०५

भा. ए.

२६

इत्येकादशस्कंधे भावार्थदीपिकायामेकत्रिंशोऽध्यायः अमिलससलिलतैलश्लिष्टबंधान्यहरान्न
ववसननिवासादंतरायाददोऽर्कः॥ इहलिखितमशुधं शुधमेव न हर्ष्यामि जकृतमपराधक्षंतुमर्हति संतः॥

इति श्रीभागवते महापुराणे परमहंस्यांसंहितायां एकादशस्कंधौ सौ सत्सु नाम एकत्रिंशोऽध्यायः
ध्यायः पराक्षिगुडावास्वधामानुगतल्लेख्यदुर्वेशविभूषण कस्यवशो भवदध्यामेतदावक्ष्ये मुने॥

संभूयं सदपत्यवसरकराडक्ष्यं वसुक्षेत्रवत्सरोध्वं लितांगवत्प्रतिदिनं वाक्ष्यं वसन्मित्रवत् वधं वधवदश्रु
धं नो हि वविस्मये हरे नमि वने वंसीदति तु सा कंकिल कदाप्येतद्गुणं वचः॥ २

मणोरोरुपनामनीलकण्ठोऽक्षतस्तपस्तपः॥

राम

१०६

ॐ

॥ ज्ञातः रव्या त कुले सदारसह
जस्ता ता जया काननं यातः स्ता
पसमा कुलो वनचरुता ता सखा
तो निगात्र ॥ दाता संगार मध्यमेय
॥ नगरी नाथं मिहसा जयन्कां ता
॥ मातृपुरः प्रगीत महिमा पाया
॥ त्सरामो निर्गुण ॥ ५ ॥

ॐ गौरसखा हि स्थित भारद्वाजो गो
चरा नित्य भारद्वाजो गोत्रे ॥ ॐ गौर
सैन्य गा गये नि नि न्यरा न्ये न्य न्ये

नैर्धि॥ अंगारुन वरि रंय स
दा ५ गायत्री नैर्धि पञ्च म नरा
न गायत्री नैर्धि पञ्च म

69

११
इति

एकादशस्कंधः समाप्तः
भावार्थप्रदीपिका-
शोधरीटीका सहितः

69 ✓
/